

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YEREL YÖNETİMLER, KENT VE ÇEVRE ÇALIŞMALARI
BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ VE
TÜRKİYE’DE YURTTAŞLIK

KUBİLAY DÜZENLİ

2501171067

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR.ÜYESİ EYLEM ÖZDEMİR

İSTANBUL- 2020

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI

YEREL YÖNETİMLER, KENT VE ÇEVRE ÇALIŞMALARI

BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ VE
TÜRKİYE’DE YURTTAŞLIK

KUBİLAY DÜZENLİ

2501171067

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ Eylem ÖZDEMİR

İSTANBUL- 2020

ÖZ

YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ VE TÜRKİYE'DE

YURTTAŞLIK

KUBİLAY DÜZENLİ

Bu çalışmada, vatandaşlık kavramının tarihi süreçte yaşamış olduğu dönüşüm incelenecek, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin takip etmiş olduğu vatandaşlık politikaları hakkında bilgi verilecektir.

Vatandaşlık tarih boyunca siyaset biliminin önemli kavramlarından birisi olmuş, Antik Yunan, Antik Roma, Orta Çağ ve modern dönemde farklı vatandaşlık pratikleri gözlemlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yapılan reformlarla modern vatandaşlık Osmanlı hukuku sisteminin bir parçası olmuştur. Osmanlı vatandaşlığı Osmanlılık kimliğinin gelişiminde bir dönüm noktası olarak düşünülmelidir.

Cumhuriyet döneminde ise vatandaşlık ortak bir kimlik ve onunla ilişkili olan politik ve kültürel değerlere dayanmıştır. Görev ve sorumluluk kavramları vatandaşlık politikalarının oluşumunda hak ve özgürlük kavramlarına göre daha etkili olmuşlardır.

1980 sonrası dönemde ise küresel ölçekte yeni vatandaşlık anlayışları tartışılmaya başlanmıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye'de vatandaşlık politikalarıyla ilgili kısmi bir liberalleşme yaşanmıştır. 2000-2002 arası dönemde Avrupa Birliği (AB) ile gelişen ilişkilerin sonuçlarından bir tanesi olarak bu eğilim devamlılık göstermiştir.

Anahtar Kavramlar: Vatandaşlık, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye, Anayasa, Avrupa Birliği.

ABSTRACT

HISTORICAL TRANSFORMATION OF CITIZENSHIP AND CITIZENSHIP IN TURKEY

KUBİLAY DÜZENLİ

This dissertation aims at examining the transformation of the notion of citizenship in the historical process and analysing the citizenship policies of both Ottoman Empire and the Republic of Turkey.

Citizenship has been one of the most important notions of political science throughout history, and now it is revealed that various citizenship implementations took place in Ancient Greece, Ancient Rome, the Middle Age as well as the modern era. As a result of the reforms made during the last period of the Ottoman Empire, modern citizenship became a part of the Ottoman judicial system. Hence, the Ottoman citizenship should be considered as a milestone in the development of the Ottoman identity.

In the Republican period, citizenship had been based on the concept of a common identity and relevant political and cultural values. The notions of duty and responsibility had been more effective than the notions of rights and freedom in the formation of citizenship policies.

In the 1980s, new citizenship approaches were being discussed on the global scale. During the 1990s, there was a partial liberalization in the citizenship policies adopted in Turkey. This tendency continued between 2000 and 2002 as a result of developing relations with the European Union.

Keywords: Citizenship, Ottoman Empire, Turkey, Constitution, European Union.

ÖNSÖZ

“Yurttaşlığın Tarihsel Dönüşümü ve Türkiye’de Yurttaşlık” başlıklı bu yüksek lisans tez araştırmasında yurttaşlık ya da nam-ı diğer vatandaşlık kavramının tarihsel süreçte yaşamış olduğu dönüşümün ve Osmanlı’nın son döneminden itibaren hukuki mevzuatın bir parçası hâline getirilen vatandaşlık kavramının ve vatandaşlık politikalarının Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki niteliğinin; anayasalar, ilgili kanuni metinler, siyasi ve sosyal gelişmeler üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Yine 1980 sonrası süreçte “küreselleşme” kavramı ile ifade edilen dönüşüm sürecinin vatandaşlık politikaları üzerinde yaratmış olduğu etki ve vatandaşlıkla ilişkili hukuki mevzuatın, kavramın edinmiş olduğu yeni anlam karşısında nasıl bir değişime uğramış olduğu bu çalışmada yanıtı aranan sorular arasında yer almaktadır. 1980 sonrası dönemde vatandaşlıkla ilgili gelişmelerin incelenmiş olduğu çalışmamızın üçüncü kısmı Kasım 2002 tarihi ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlama bilinçli bir tercihin ürünüdür. Türkiye’nin 2002 sonrası yaşamış olduğu dönüşümün kapsamı ve etki alanının ne denli geniş olduğu göz önüne getirildiğinde dönemin vatandaşlık politikalarının da başlı başına bir tez araştırmasının konusu olabileceği fark edilecektir.

Çalışmamın oluşumu noktasında teşekkürlerimi sunmak istediğim çok sayıda kişi bulunmaktadır. Kuşkusuz bu kişilerin başında yüksek lisans ders döneminden başlayarak sahip olduğu bilgi, birikim ve deneyimden yararlanmak fırsatı elde etmiş olduğum danışman hocam Dr.Öğr. Üyesi Eylem ÖZDEMİR gelmektedir.

Yine lisans eğitimimi almış olduğum süreçte tanışma fırsatı elde ettiğim ve akademisyen olmak noktasında yol gösterici tavsiyelerini benimle paylaşmaktan hiçbir zaman geri durmamış olan Doç. Dr. Pınar SAVAŞ YAVUZÇEHRE’ye, yüksek lisans ders döneminde derslerine göstermiş olduğum katılım sayesinde akademik gelişimime inkâr edilemez bir katkı sunmuş olan Doç.Dr. Sevim BUDAK’a, Mayıs 2018’den itibaren bir parçası olduğum Karadeniz Teknik Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü’ndeki saygıdeğer hocalarıma ve değerli araştırma görevlisi arkadaşlarıma ve

lise yıllarında kurmuş olduğumuz dostluğu hâlen sürdürmekte olduğumuz İslam ÇOBAN’a şükranlarımı sunarım.

Son olarak eğitim hayatımın tüm aşamalarında desteklerini benden bir an için esirgememiş olan babam Fatin DÜZENLİ ’ye ve annem Neval DÜZENLİ ‘ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Kuşkusuz, çalışmadaki tüm kusurların sorumluluğu şahsıma aittir.

KUBİLAY DÜZENLİ

TRABZON, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ -----	ii
ABSTRACT -----	iii
ÖNSÖZ -----	iv
KISALTMALAR LİSTESİ -----	ix
GİRİŞ -----	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VATANDAŞLIĞIN TARİHİ DÖNÜŞÜMÜ VE VATANDAŞLIK KURAMLARI

1.1. Kavramsal Çerçeve-----	8
1.1.1. İlişkili Kavramlar -----	10
1.2. Tarihi Gelişim-----	18
1.2.1. Antik Yunan’da Vatandaşlık: Atina -----	19
1.2.2. Antik Yunan’da Vatandaşlık: Sparta -----	22
1.2.3. Antik Roma’da Vatandaşlık-----	23
1.2.4. Orta Çağ’da Vatandaşlık-----	25
1.2.5. Modern Vatandaşlık -----	27
1.3. Hukuki Olarak Vatandaşlık-----	28
1.3.1. Vatandaşlığın Kazanılması ve Kaybedilmesi -----	30
1.3.2. Vatandaşlığın Ulusal ve Uluslararası Kaynakları-----	36
1.4. Vatandaşlık Kuramları -----	41
1.4.1. Liberal-Bireyci Vatandaşlık Anlayışı -----	47
1.4.2. Cumhuriyetçi-Toplulukçu Vatandaşlık Anlayışı -----	49

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE CUMHURİYET DÖNEMİ VATANDAŞLIK

2.1. Klasik Dönem Osmanlı Vatandaşlık Anlayışı -----	53
2.2. Anayasal Dönem Osmanlı Vatandaşlık Anlayışı -----	59
2.2.1. Tanzimat Fermanı -----	60
2.2.2. Islahat Fermanı -----	61
2.2.3. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi -----	64
2.2.4. Kanun-i Esasi'nin ilanı ve I. Meşrutiyet Dönemi -----	70
2.2.5. II. Meşrutiyet -----	74
2.3. Milli Mücadele Dönemi Vatandaşlık Politikaları -----	79
2.3.1. 1921 Anayasası -----	83
2.4. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Politikaları -----	86
2.4.1. 1924 Anayasası ve Tek Parti Dönemi -----	88
2.4.1.1. 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu -----	97
2.4.1.2. 2510 Sayılı İskan Kanunu -----	101
2.4.1.3. 4305 Sayılı Varlık Vergisi Kanunu -----	104
2.5. Çok Partili Siyasi Yaşam ve Vatandaşlık -----	110
2.5.1. 1961 Anayasası -----	114
2.5.1.1. 403 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu -----	120
2.6. 12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası -----	124

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIK (1980-2002)

3.1. 1980 Sonrası Süreçte Türk Vatandaşlığı -----	139
3.1.1. Askeri İdare: 1980-1983 -----	139
3.1.2. Vatandaşlığa Dair Yeni Tartışmalar ve Eskiye Savunma Refleksi: 1983-1989 -----	141

3.1.3. Vatandaşlık Politikalarında Reform Tartışmaları: 1989-1997 -----	151
3.1.4. Devletçi Söylemin Restorasyonu: 1997-1999-----	167
3.1.5. Avrupa Birliği'nin Etkisi ve Demokratikleşme Tartışmaları: 1999-2002 - -----	170
3.2. Çokkültürlü Vatandaşlık Tartışmaları ve Türkiye-----	178
SONUÇ -----	186
KAYNAKÇA -----	191

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AKT	: Aktaran
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
AT	: Avrupa Topluluğu
BMM	: Büyük Millet Meclisi
CGP	: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DM	: Danışma Meclisi
DP	: Demokrat Parti
DSP	: Demokratik Sol Parti
DTP	: Demokrat Türkiye Partisi
DYP	: Doğru Yol Partisi
FP	: Fazilet Partisi
HEP	: Halkın Emeği Partisi
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MC	: Milliyetçi Cephe
MD	: Madde
MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	: Milli Güvenlik Konseyi

MGK : Milli Güvenlik Kurulu
MHP : Milliyetçi Hareket Partisi
MKP : Milli Kalkınma Partisi
MP : Millet Partisi
MSP : Milli Selamet Partisi
RP : Refah Partisi
SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP : Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TDK : Türk Dil Kurumu
TEK : Teşkilat-ı Esasiye Kanunu
TVK : Türk Vatandaşlık Kanunu
YUKK : Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu

GİRİŞ

Vatandaşlık kavramı, tarih sahnesinin bir parçası olduğu Antik Yunan'dan bu yana siyasal gündemin önemli maddelerinden birisi olmak özelliğini sürdürmüştür. Heywood “Siyaset Teorisine Giriş” isimli eserinde vatandaşlığı kelimenin en temel anlamıyla hak ve yükümlülüklerle donatılmış biçimde bir siyasi topluluğa üye olmak hâli olarak tanımlamaktadır (Heywood, 2014: 250). Yazar tarafından da ifade edilmiş olduğu gibi vatandaşlık kavramına dair getirilmiş olan bu tanımlama genel bir tanım niteliğindedir ve oldukça muğlaktır. Tarihi süreç içerisinde vatandaşlık kavramını netleştirmek ve kavramın genel çerçevesini çizebilmek amacıyla yapılmış çalışmalar neticesinde vatandaşlığın tanımlanışında hak ve özgürlüklerin mi yoksa ödev ve sorumlulukların mı daha baskın olacağı önemli bir tartışmaya kaynaklık etmiştir (Heywood, 2014: 253).

Modern dönemde vatandaşlık; geçmiş yüzyıllarda sahip olduğu anlam ve içerikten bağımsız biçimde toplumun farklı kesimlerinin hukuki temelde eşit hâle gelmelerini sağlamış ve bireyler ile devlet arasındaki hukuki ilişki vatandaşlık bağı üzerinden tanımlanmaya başlamıştır. Bir başka deyişle modern vatandaşlık, vatandaşların devlete üyelik aidiyeti ile bağlı olmaları anlamına gelmektedir.

Turner vatandaşlık çalışmaları literatüründe yer etmiş olan bu sınıflandırmadan bahsederken ikili bir ayrım gerçekleştirmeyi yeğlemekte ve vatandaşlığın özel alanda mı yoksa kamusal alanda mı inşa edilmiş bir anlam kümesine sahip olduğu ve bireysel hak ve özgürlüklerin mi yoksa ödev ve sorumlulukların mı daha baskın olduğu sorusuna vermiş olduğu cevap doğrultusunda vatandaşlığa dair dört farklı anlayışın var olduğu yorumunu getirmektedir. Bu bağlamda yazar; modern dönemde vatandaşlığın Fransa, Almanya, İngiltere ve ABD’de ifade etmiş olduğu anlamın ve devlet-vatandaş ilişkilerinin farklılığına dikkat çekmekte ve dört vatandaşlık biçiminin bu dört ülke ile özdeşleşebilecek olduğunu söylemektedir (Turner, 2012).

Vatandaşlığın; bir ulusal devlete üyelik bağı ile bağlı olmak biçiminde modern dönemde genel manada kabul görmüş olan küreselleşme ile birlikte önemli ölçüde aşınmış ve vatandaşlık olmak dolayısıyla mensubiyet duyulacak olan birimin ulus üstü bir kuruluş ya da yerel nitelikli bir yönetim birimi olup olamayacağı sorusu vatandaşlık alanında yaşanan tartışmaların merkezinde yer almıştır. Liberal demokrasi kuramı uyarınca otoriter niteliklere sahip rejimlerin ardı sıra tarih sahnesinden silinmiş oldukları bu dönemde insan hakları kavramının liberal bakış açısı ile yorumlanması sosyal bilimler alanında yapılan tartışmaların çoğunda önemli bir başlığı oluşturmuştur. Vatandaşlık alanında yapılan tartışmalar ve gündeme gelen yeni vatandaşlık yorumları da insan hakları kavramından bağımsız biçimde gerçekleşmemiş; vatandaşlık kavramının tanımlanışı sürecinde üyelik belirleyici değer olmak özelliğini hak ve özgürlüklere devretmeye başlamıştır. Yine bu dönemde ulus devletlerin zayıflamaya başlıyor olmasından hareketle vatandaşlığın ulus üstü bir organizasyon ya da yerel yönetim birimlerine bağlılık üzerinde tanımlanıp tanımlanamayacak olduğu ve küresel ölçekte milyonlarca insanın aslen vatandaşı oldukları ülkenin haricinde bir ülkenin sınırları dahilinde yaşamak zorunda kalması ve ya yaşamayı tercih etmesi kavramın uluslararası göç olgusu göz önüne getirilerek yeniden düşünülmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Vatandaşlık kavramının tarih boyunca uğramış olduğu ve farklı bir vatandaşlık pratiğinin oluşumuna kaynaklık etmiş olan tarihi dönemleri sırasıyla şu şekilde ifade edebilmek mümkündür. Antik Yunan, Antik Roma, Orta Çağ ve modern dönem. Kavramın bugün için geçerliliğine ne ölçüde korumakta olduğu tartışılan toplumun farklı kesimlerinin hukuki zeminde eşit olması biçimindeki anlama sahip olması modern dönemde Fransız İhtilali'ni takip eden süreçte yaşanan gelişmelere bağlı olarak yaşanmıştır.

Literatürde karşılık bulan iki farklı vatandaşlık kuramının ortaya çıkışları da esasında vatandaşlığın modern dönemde kazanmış olduğu toplumun tüm kesimlerinin milliyet, dil, din, eğitim seviyesi, gelir grubu gibi farklılıklarından münezzeh biçimde vatandaşlık sıfatını kazanmaya başlamış olmaları ile yakından ilişkilidir. Hem cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık kuramı hem de liberal-bireyci vatandaşlık

kuramı geçmiş dönemin vatandaşlık pratiklerinden farklı olacak biçimde vatandaşlığın toplumsal dışlamanın sağlanması adına bir araç olarak kullanılmaması bakımından ortaklaşmakla birlikte vatandaşlık politikalarının niteliği uyarınca derin bir ayrışma yaşamaktadırlar. Cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışının savunularına göre vatandaşlık; bireylerin ancak bir toplumun üyeleri olmaları hâlinde anlam ifade eden bir değerdir ve bu nedenle toplumun çıkarları bireysel hak ve özgürlüklere göre daha önemli kabul edilmektedir. Devlet-vatandaş ilişkileri de mutlak bir eşitsizlik çerçevesinde gelişmekte ve devletin bekası söz konusu olduğunda vatandaşlık dolayısıyla kazanılmış olan haklar ikinci plana itilebilmektedir. Liberal-bireyci vatandaşlık kuramı ise liberalizm ideolojisi ile doğrudan ilintili bir vatandaşlık kuramı olması dolayısıyla cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık kuramından ayrırmakta ve bireysel hak ve özgürlüklere toplumun çıkarları ya da devletin bekası gibi kavramlara nazaran daha fazla önem addetmektedir. Bu yönüyle modern dönem vatandaşlık çalışmalarının merkezinde yer almış olan bu iki kuramın bir tanesi içerisinden çıkmış olduğu siyasal geleneği ve mevcut düşünsel ortamı gereği liberal düşünce ile daha yakından ilişkiler kurmuş olan toplumlarda diğeri ise siyasalarının üretimi sürecinde ulusçu düşüncenin etkili olduğu toplumlarda daha fazla itibar sahibi olmuştur.

Osmanlı'nın son dönemi itibariyle başlayan anayasacılık hareketleri çerçevesinde Türk hukuk sisteminin bir parçası olan modern vatandaşlık Osmanlı'da her iki kuramdan da bağımsız biçimde daha ziyadesiyle imparatorluğu yıkımdan kurtarmak adına geliştirilmiş olan düşünce akımlarından bir tanesiyle ilişkili biçimde ele alınmış olmakla birlikte Cumhuriyet'in ilanı vatandaşlık politikalarına dair önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir.

Türkiye özelinde 1924 Anayasası ile başlayan süreçte vatandaşlık politikaları çoğu zaman cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık kuramıyla uyumlu bir bakış açısı ile oluşturulmuş, askerlerin doğrudan ya da dolaylı biçimde iktidarın sahibi olduğu dönemlerde bu eğilim daha da kuvvetlenmiştir. Vatandaşlık meselesinin daha devletçi bir perspektifle cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışının doğrularına sadık kalınarak ele alınmasına yönelik tabandan gelen bir itiraz ancak 1990'lı senelerde mümkün olabilmıştır. Toplum içerisindeki belirli gruplar Cumhuriyet'in ilanından

itibaren sürdürülmekte olan ulusçu politikalara karşı kuvvetli bir karşı çıkış gerçekleştirmişler ve bu bağlamda vatandaşlık rejiminde nispi bir liberalleşme yaşanmıştır. Bu bağlamda 2002 senesine gelinceye değin anayasada “yasaklı dillere” kaynaklık eden maddeler olarak bilinen maddeler anayasadan çıkartılmış, azınlık temsilcilerine ait olan okullarda var olan kimi kısıtlayıcı uygulamalara son verilmiş ve demokrasinin özümsemiş olduğu bir toplumda varlığına rastlanamayacak olan kimi uygulamalar yürürlükten kaldırılmıştır. Tüm bu gelişmeler birçok maddesi değiştirilmiş biçimde de olsa hâlen kullanmakta olduğumuz 1982 Anayasası’nın vatandaşlık meselesini düzenleyen meşhur 66. maddesinin özüne dair bir değişiklik yapılmadan gerçekleşmiştir.

Yine Osmanlı’dan bu yana vatandaşlık çalışmalarıyla ilişkili bir diğer önemli başlığı vatandaşlığın eğitim kurumlarında ve ders kitaplarında kazanmış olduğu içerik oluşturmuştur. Osmanlı tarihinde ilk kez II. Meşrutiyet döneminde başlı başına bir ders haline getirilmiş olan ‘Vatandaşlık Bilgileri’ gerek Osmanlı’nın son döneminde gerekse de Cumhuriyet tarihi boyunca müfredatta yer almış ve vatandaşlık siyasasının oluşumunda devletçi bakış açısının güçlülüğünü kanıtlar derecede dersin içeriği iktidar sahiplerinin zihinlerinde yer etmiş olan toplum tasavvuruna aykırılı teşkil etmeyecek biçimde tasarlanmıştır. Bu minvalde; II. Meşrutiyet’ten başlayarak farklı milletten gelen insanlar arasındaki kardeşlik ideali, Cumhuriyet Devrimleri, vatanseverlik, ortak bir milletin fertleri olmak düşüncesi ve ülkeyi muasır medeniyetler seviyesine taşımak ülküsü, çok partili siyasi yaşamın olumlu yönleri, demokrasi ve insan hakları gibi kavramlar ‘Vatandaşlık Bilgileri’ dersi için hazırlanmış olan kitaplarda önemli bir yer tutmuştur.

Bu çalışma, üç bölümden oluşmakta ve üç temel araştırma sorusuna cevap verilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın birinci bölümünde vatandaşlık kavramının tarihi süreç içerisinde gerçekleştirmiş olduğu yolculuğa dair bir bilgi verilmesi amaçlanmış ve modern vatandaşlığın oluşumuna kadar kavramın hangi aşamaları geçirmiş olduğu sorusuna yanıt aranmıştır. İkinci bölümde ise Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren yaşanmış olan gelişmeler ışığında Osmanlı toplum yapısının genel özelliklerinden bahsedilmiş, modern vatandaşlığın Osmanlı hukuk

mevzuatının bir parçası olmasını sağlayan siyasi ve toplumsal gelişmelerin neler olduğuna dair açıklamalar yapılmıştır. Bu kapsamda vatandaşlığın modern dönemde kazanmış olduğu anlamıyla Osmanlı hukuk mevzuatı ve toplum yaşamının bir parçası hâline geldiği on dokuzuncu yüzyıldan başlanarak kullanmış olduğumuz vatandaşlık kanunları olan; Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi (1869), 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu (1928) ve 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu (1964) ile Tek parti iktidarı yıllarında vatandaşlık politikaları ile dolaylı biçimde ilişkili olan 2510 sayılı İskan Kanunu (1934) ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu (1942) incelenmiştir. Son olarak; Kanun-i Esasi (1876), 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları, vatandaşlık kavramının anayasaların yürürlükte olduğu dönemde dayanmış olduğu hukuki temelin açıklığa kavuşturulması ve anayasaların oluşum süreçlerinde ve sonrasında vatandaşlıkla ilgili tartışmaların seyrinin ifade edilebilmesi amacıyla derinlikli biçimde ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümü ise küresel ölçekte yaşanmış olan gelişmelere bağlı olarak 1980 sonrası süreçte Türkiye’de vatandaşlık rejiminin yaşamış olduğu değişime odaklanmakta, ve bu dönemde evrensel manada vatandaşlık tartışmalarının önde gelen konularından bir tanesi olan ve tek başına ayrı bir çalışmanın oluşumuna kaynaklık edebilecek Çokkültürlü vatandaşlık anlayışının Türkiye’de vuku bulan vatandaşlık tartışmaları ile olan ilişkisi ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yine aynı bölümde 1980 sonrası dönemde ülkeyi idare eden kadroları bünyesinden çıkartmış olan Anavatan Partisi (ANAP), Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP), Refah Partisi (RP) gibi kimi partilerin temel siyasi belgeleri ve liderlerinin basına vermiş olduğu demeçler incelenmiş, bu yıllar dahilinde kurulmuş olan koalisyon hükümetlerinin program ve protokol metinlerinde vatandaşlıkla ilgili geliştirmiş olduğu söylem birbirleri ile mukayeseli biçimde değerlendirilmiştir. 1980-2002 yılları arasında vatandaşlık politikalarının oluşumuyla ilgili yaşanan iniş-çıkışlara bağlı olarak yirmi iki senelik bu süreç beş ayrı başlığa ayrılarak incelenmiş ve bu başlıklar sırasıyla şu şekilde ifade edilmiştir. Askeri İdare: 1980-1983, Vatandaşlığa Dair Yeni Tartışmalar ve Eskiye Savunma Refleksi: 1983-1989, Vatandaşlık Politikalarında Reform Tartışmaları: 1989-1997, Devletçi Söylemin Restorasyonu 1997-1999 ve Avrupa Birliği’nin Etkisi ve Demokratikleşme

Tartışmaları 1999-2002. 1980 sonrası dönemde vatandaşlık politikalarının yasal mevzuat ve toplumsal gelişmeler üzerinden değerlendirilmeye çalışıldığı bu bölümde bilinçli bir biçimde sadece 3 Kasım 2002 tarihli Milletvekili Genel Seçimine kadar olan dönemde uygulanan vatandaşlık politikalarının incelenmesi amaçlanmıştır. Herkesin malumu olduğu üzere 1990'lı senelerde siyasi yelpazenin değişik noktalarında konumlanmış olan siyasi partilerce kurulan koalisyon hükümetleri ile yönetilmiş olan Türkiye 3 Kasım 2002 tarihi itibarıyla mecliste salt çoğunluğun tek bir parti tarafından elde edilmiş olduğu bir parlamento aritmetiğine sahip hâle gelmiştir. 2002 sonrası dönem pek çok bakımdan ve çok sayıda başlıkta geçmiş yıllara nazaran önemli değişikliklerin meydana geldiği bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu süreç dahilinde siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanda önemli dönüşüm yaşanmış olduğu gibi 1982 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle bir hükümet sistemi değişimi de gözlenmiş; parlamenter sistem terk edilmiş ve ülke Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile yönetilmeye başlanılmıştır. Vatandaşlık kavramını ve vatandaşlıkla ilgili üretilmekte olan siyasayı doğası gereği toplumun yaşamış veya yaşamakta olduğu dönüşümden bağımsız biçimde ele alabilmek mümkün değildir. Bu bağlamda 2002 sonrası Türkiye'de vatandaşlık politikalarının niteliği bu dönüşüm sürecinin genel karakteristiği ile ilişkili biçimde gelişmiştir.

Türkiye'nin 2002 sonrası dönem yaşamış olduğu dönüşümün bahse konu dönemdeki vatandaşlık politikalarının ayrı bir çalışmada değerlendirmesini gerektirecek kadar geniş ölçekli olduğu düşünülmüş olduğu için erken dönem Osmanlı'dan başlayarak vatandaşlık kavramının yaşamış olduğu dönüşümün incelendiği çalışmamızın sınır noktası Kasım 2002 olarak belirlenmiştir. Yine çalışmaya getirilmiş olan bu sınırlama doğrultusunda sonuçları ve sonrasında yaşanan olaylar silsilesi bakımından çok partili siyasi yaşamımız boyunca gerçekleşmiş olan diğer seçimlerden daha farklı ve önemli bir yerde olduğuna dair müşterek bir inancın gelişmiş olduğu 3 Kasım 2002 Milletvekili Genel Seçimleri öncesinde Türkiye'nin vatandaşlık politikalarını ne ölçüde demokratik nizamın egemen olduğu bir toplum ile benzer kılabilirdiği sorusu cevaplanmak istemiş ve 1990'lar Türkiye'sinde kurulmuş olan koalisyon hükümetlerinin; vatandaşlık, temel hak ve özgürlükler, vatandaş-devlet

ilişkilerinin niteliği bakımından siyasi yaşamımıza bırakmış olduğu etki ve 2000'ler Türkiye'sine bırakmış olduğu mirasın değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

VATANDAŞLIĞIN TARİHİ DÖNÜŞÜMÜ VE VATANDAŞLIK KURAMLARI

1.1. Kavramsal Çerçeve

Vatandaşlık kavramı, çok yönlü bir kavram olup literatürde yer edinmiş olan vatandaşlık tanımlarının hemen hepsinde kavramın bir yönü ön plana çıkartılmış iken başka bir yön arka plana itilmiştir. Vatandaşlık; Heater tarafından diğer kimlik biçimleri ile zaman zaman uyum içerisinde, zaman zamansa rekabet hâlinde olan sosyo-politik bir kimlik biçimi (Heater, 2007, s. 9), Aybay ve Özbek tarafından belirli bir devletle kişi arasındaki karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bağ (Aybay ve Özbek, 2015, s. 4), Keyman tarafından içinde yaşadığımız dünyayı anlamak ve çözümlemek için kullanılabilecek bir araç ve demokratik bir yönetimin tesis edilebilmesi için yararlanabilecek anahtar kavramlardan bir tanesi olarak ifade edilmektedir. (Keyman, 2012, s. 224). Türk Dil Kurumu (TDK) ise yurttaşlık kavramı için gerçekleştirmiş olduğu tanımda vatandaşlık ve yurttaşlık kavramlarının aynı anlama gelecek biçimde kullanılmasını öngörmüş, kavramı “*bir yurtta doğup büyümüş olma veya yaşamış olma durumu*” şeklinde tanımlamıştır (TDK, Güncel Türkçe Sözlük: 2019).

Vatandaşlık tarih sahnesine Antik Yunan’ın kent devletlerinde çıkmış ve Antik Yunan’dan bu yana kimi tarihsel kesitlerde ihmal edilmiş olsa da hiçbir zaman ilgi çekici bir kavram olma özelliğini kaybetmemiştir. Siyaset biliminin temel kavramları arasında yer alan pek çok kavram gibi vatandaşlığa yönelik tüm sosyal bilimcilerin üzerinde hemfikir oldukları bir tanımın varlığından bahsedebilmek mümkün değildir.

Bu bağlamda tarih boyunca vatandaşlık kavramının tanımlanması dönemin hâkim siyasal değerleriyle bağlantılı olacak biçimde gerçekleştirilmiştir. Vatandaşlığın ortaya çıkışından bu yana geçirmiş olduğu etimolojik dönüşüm ve kavramın farklı dillerdeki karşılığının dilbilimsel analizi vatandaşlık kavramının

geçmiş dönemlerde ifade etmiş olduğunun anlaşılabilmesi adına başvurulabilecek olan kaynaklardan bir tanesidir.

Başlangıçta **cite**” den türeyen ve daha sonra **“citeain’** ve **“citoien”** olarak yazılmaya başlayan vatandaşlık Roma döneminde ise **civis/ civitas** kavramlarına göre düzenlenerek, **“siyasi bir cemaatin üyesi”** biçiminde daha kesin bir anlam kazanmış, Ortaçağ boyunca ise kent devletlerinin güçlü olması yurttaşlığın **‘citoyen’, ‘citadin’** olarak bir kentte oturan anlamında kullanılması sonucunu beraberinde getirmiştir. J.Jacques Rousseau ve ardından Fransız cumhuriyetince yurttaş yeniden ele alınarak 1783’te **‘citoyennette-yurttaş’** anlamında kullanılmaya başlamıştır (Boineau, 1996:109 aktaran Coşkun, 2009: 285).

Vatandaşlığın farklı dillerdeki karşılığı ise vatandaşlık kavramı ile şehir kavramı arasındaki ilişkiyi açığa çıkarması bakımından önemli bir bilgi hükmündedir. Öyle ki günümüz dünyasında yaygın biçimde kullanılmakta olan kimi lisanlarda vatandaşlık kavramına karşılık gelen ilk sözcük, şehir sözcüğüyle doğrudan ya da dolaylı biçimde ilişki içerisindedir. İngilizce ve İtalyancada vatandaşlık kavramına karşılık gelen sözcüğün kökeninde şehir kavramı yer almaktadır. Sırasıyla *“citizenship”* ve *“cittadinanza”* vatandaşlık sözcüğünün bu dillerdeki karşılığıdır. Almancada ise vatandaşlığa karşılık gelen ifade olan *“Staatsbürgerschaft”* hemşehri anlamına gelen *“bürger”* kelimesini içerisinde barındırmaktadır. Vatandaşlık pratiği bakımından cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışına sahip olan Fransa’da dahi vatandaşlık kavramının karşılığı olarak şehir kelimesi ile bağlantılı olan *“citoyennette”* kelimesi tercih edilmiştir (Işın ve İşyar, 2006: 87).

Bu noktada şu gerçeklik gün yüzüne çıkmaktadır ki vatandaşlık, Batı dünyasında ortaya çıkmış olduğu dönemde bugün sahip olduğu gibi merkezi bir devletin üyesi olmak anlamını taşımaktan ziyade, bireylerin ilişki kurduğu en küçük yönetim birimiyle olan ilişkilerinin çerçevesini belirleyen bir kavram niteliğindedir. Vatandaşlığın; vatandaşın ilişkili olduğu yerel birimle olan bağını kopartarak toplum içerisindeki farklı kesimlerin bir merkezi idareye aidiyet duygusu ile bağlanmak anlamına gelecek biçimde kullanılmaya başlaması ise Fransız Devrimi’ni takip eden süreçte gerçekleşmiştir. Yıkılan çok uluslu imparatorlukların yerine kurulan ulus

devletlerde vatandaşlığın merkezinde kurucu ulusun ulusal değerleri yer almış ve halkın bir bütün olarak bu değerlere bağlılık duymasını salık veren politikalar uygulanmıştır.

Modern vatandaşlık özünde geleneksel değerlerden kopuşu simgelemektedir ve bu kopuşun yansıma alanlarından bir tanesi de toplumsal adaletin nasıl sağlanacak olduğu sorusuna verilen cevap oluşturmaktadır. Geleneksel dönemde, vatandaşların bir hakkın öznesi olması idarecilerin ihsanı ile gerçekleşebiliyorken, modern vatandaşlık hak sahipliğini hukuk zeminine taşımış ve insanların toplumsal statüleri önemsiz kabul edilerek, eşitlik temelinde aynı haklardan yararlanabilmelerine olanak sağlamıştır (Buğra, 2008: 159). Yani modern vatandaşlığın oluşumu ve dünya ölçeğinde kabulüyle bireyler ile hükümdarlarının arasındaki ilişkinin niteliğinde gözle görülür bir değişim yaşanmış, bu değişim kimi imparatorluklarda monarşinin bütünüyle yıkılması biçiminde gerçekleşmiş iken kimilerinde monarklar iktidarlarını anayasa ve parlamento gibi kurumlar aracılığıyla sınırlandırmak mecburiyetinde kalmışlardır.

1.1.1. İlişkili Kavramlar

Vatandaşlık kavramının doğası gereğince belirli bir kalıp dahilinde tanımlanmasına dair müşküliyet ve kavramın tarihin farklı dönemlerinde farklı değerleri merkezine alacak şekilde dönüşmesi bir kavram kargaşasının doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu karışıklık halinin bir sonucu olarak gerek gündelik yaşamda gerekse de akademik metinlerde ‘tabiiyet’, ‘milliyet’, ‘yurttaşlık’, ‘uyrukluk’ gibi kavramlar vatandaşlık kavramı ile eş anlamlı olacak biçimde kullanılmıştır.

Aybay’a göre, hatalı şekilde vatandaşlığın yerine kullanılan kimi kavramlar birbirlerinin Türkçe ve Arapçadaki karşılığıdır ve bu sebeple kavram kargaşasını belirli ölçüde sadeleştirebilmek mümkündür. Zira uyrukluk tabiiyetin; yurttaşlık ise vatandaşlık kavramının dilimizdeki karşılığıdır (Aybay ve Özbek, 2015: 7).

Vatandaşlık ile ilişki olduğu düşünülen bir başka kavram ise milliyettir. Milliyet ve vatandaşlık kavramlarının birbirinin yerine kullanılması vatandaşlığın tarihi süreç içerisinde yaşamış olduğu dönüşümün bir yansıması olarak

değerlendirilmelidir. Modern vatandaşlık; kavramın şehir ile olan bağlantısını sonlandırmış ve vatandaşlığı merkezi devletle ilintili bir kavram hâline dönüştürmüştür. Modern dönemde milliyet kavramı da vatandaşlık kavramı gibi merkezi devletle yakın ilişkili bir kavram olarak düşünülmeye başlanmıştır. Güçlenen milliyetçilik akımının bir sonucu olarak, imparatorluklardan bağımsızlıklarını elde eden milletlerin kurmuş olduğu ulus-devletlerde kişinin mensup olduğu milliyet, ekseriyetle hangi devletin üyesi olduğunu anlamak adına yeterli sayılmaya başlamış, bir diğer deyişle yeni kurulan bir ulus devletin vatandaşı olan herkes aynı zamanda o devlete ismini veren ulusun üyesi olarak kabul edilmiştir. Ulus-devletlerin kuruluşu ve sonrasında yaşanan gelişmeler milliyet ve vatandaşlık kavramlarının birbirleri ile iç içe geçmeleri sonucunu doğurmuş olsa da bu iki kavramın aynı anlama gelecek biçimde kullanılmasına dair ciddi itirazlar da mevcuttur.

Göğer'e göre; millet ve milliyetçilik kavramları ideolojik bir arka planı ihtiva etmektedir. Bu yönüyle milliyet kavramı, vatandaşlık kavramının sahip olduğu kapsayıcılığa ulaşamamaktadır. Bu yüzden ki, milliyet ve vatandaşlık kavramlarının birbirlerinin yerine kullanımı doğru değildir (Göğer'den akt. Topuzkananmış, 2013: 22). Doğan da milliyet ve vatandaşlık kavramları arasındaki farklılıklara dikkat çekmekte ve milliyet kavramının vatandaşlık kavramına nazaran daha köklü bir geçmişe sahip olduğunu vurgulamaktadır. Yazarın kanaatine göre vatandaşlık, hukuki ve siyasi veçhelere sahip bir kavram iken milliyet ise tarih ve sosyoloji bilimleriyle ilişkili bir kavramdır (Doğan, 2018: 16). Aybay da milliyet ve vatandaşlık kavramlarının aynı anlama gelemeyeceğini söylemekte ve milliyet kavramının vatandaşlık kavramına göre daha geniş kapsamlı olup ırk, din, dil, kültür gibi öğeleri içerisinde barındıran ve sosyoloji bilimi ile ilişkili bir kavram olduğunu söylemektedir. Yine Aybay'ın ifadesine göre milliyet-vatandaşlık kavramlarının birbirlerinin yerine kullanımı uzun süre uluslararası platformlarda dahi devam ettirilmiş fakat daha sonra bu yanlış kullanımdan vazgeçilmiştir (Aybay ve Özbek, 2015: 7).

Milliyet ve vatandaşlık kavramları arasındaki ince çizgi modern vatandaşlığın hukuki bir altyapıya sahip olduğu 19. yüzyıl Osmanlı modernizasyon sürecinden

itibaren Türkiye’de güçlü şekilde ihlal edilmiştir. Gerek Osmanlı Devleti’nin son döneminde gerekse de Cumhuriyet döneminde vatandaşlık tanımlanırken bireysel farklılıkları görmezden gelmek eğilimi baskın gelmiş, Osmanlı döneminde Osmanlı olmak, 1924 Anayasası ile başlayan süreçte ise Türk olmak vatandaşlık anlayışının esasını teşkil etmiştir. Bu bahiste Osmanlı’nın Cumhuriyet’e nazaran daha insafli davrandığını ve bireysel kimliklerin Osmanlı vatandaşlığı çatısı altında yaşamasına müsaade verilmiş olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Farklı kimlik ve inanç gruplarının varlık ve taleplerini yok sayarak halkı ortak bir vatandaşlık şemsiyesi altında toplamayı amaçlayan vatandaşlık anlayışı uzun yıllar boyunca dünyada da hâkim vatandaşlık yorumu olduğu için bir soruna kaynaklık etmemiş olsa da 1980 sonrası süreçte yaşanan kimi gelişmelerin neticesinde farklı vatandaşlık anlayışları gündeme gelmeye başlamıştır. Esasında; vatandaşlığa dair getirilmiş olan bu yeni yorumun temelinde ortak bir vatandaşlık kimliği altında toplanmak düşüncesine ve vatandaş olmak dolayısıyla bir örnek hâle gelmeye yönelik itiraz yatmaktadır. Ülkemiz özelinde 1990’lı yıllarda iyice görünür hale gelen farklı etnik kimliklerden, mezheplerden veya dini gruplardan gelen insanların yoğun biçimde gerçekleştirmiş olduğu hak arama mücadelesi vatandaşlık kavramının küresel ölçekte yaşamış olduğu bu dönüşümün bir sonucu olarak düşünülebilmekte, vatandaşlık ve milliyet kavramları arasında gevşeyen bağa işaret etmektedir.

Vatandaşlık kavramının ilişkili olduğu bir diğer kavram tâbiyettir. Tâbiyet ve vatandaşlık kavramlarının aynı anlamda kullanımı hukuki metinlerde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur ve gerek ulusal gerekse de uluslararası hukuki metinler bu yanlış kullanıma dair çok sayıda örneği barındırmaktadır (Topuzkanamış, 2013: 15). Bahsi geçen kavramların her ikisi de birey-devlet ilişkilerinin seyri ve bireylerin kamu otoritesi karşısındaki pozisyonlarının ifadesi için kullanılmaktadır. Vatandaşlık ve tâbiyet kavramları arasındaki farklılık ise temelde bireylerin kamu otoritesi ile kurmuş oldukları ilişkinin ne şekilde gerçekleşmiş olduğuyla ilgilidir.

Tarih boyunca farklı biçimlerde örgütlenmiş olan devletler var olmasına karşın devletin belirli bir toprak parçası üzerinde egemenlik sahibi olan en yüksek otorite olarak kabul edilmesi genel-geçer bir bilgi niteliğindedir. Bir diğer deyişle ister kent

devleti ister imparatorluk isterse de ulus-devlet biçiminde örgütlenmiş olursa olsun tüm devletler kendi egemenlik sınırlarında yaşayan bireyler üzerinde otoritelerini hissettirmek istemişlerdir.

Devlet otoritesinin temsilcisi olan karar alıcılar ve halk arasındaki ilişkinin çerçevesi imparatorluklar çağında tâbiyet kavramı ile ifade edilebiliyorken ulus devletlerin kurulmaya başlaması ile vatandaşlık kavramı tâbiyet kavramının yerini almıştır.

Göçek' e göre tebaa kavramı, aidiyet duygusu ile ilişkili bir kavramdır ve birey-devlet ilişkilerinin tabiiyet kavramı ile ifade edilmiş olduğu toplumlarda bir kişiye ait tüm haklar monarkın tekeli altındadır. İmparatorluklarda tebaanın hukuki metinlerle güvence altına alınmış herhangi bir hakkı yoktur. Tebaa, monarkın tasarrufu altında yaşayan, vergi ödemek ve askerlik hizmetini yerine getirmekle yükümlü olan kişi olarak kabul edilmektedir. Monarkların tebaalarının yaşam standartlarını yükseltmek gibi bir gayeleri de söz konusu değildir. Onlar için önemli olan tebaadan elde edilen verginin miktarını ve askerlik hizmetinin niteliğini olabilecek en üst noktaya taşımaktır (Göçek, 2006: 65-66).

Tâbiyet ilişkisinin yerini vatandaşlığa bırakması 18. yüzyılda yaşanan gelişmeler neticesinde gerçekleşmiştir. Bireyin devlet karşısındaki pozisyonunu ifade etmek için kullanılan terimin, tâbiyetten vatandaşlığa geçişini, basit bir kavram değişikliği olarak nitelendirmek doğru değildir. Vatandaşlık, tâbiyetten farklı olarak bireyin devlet karşısındaki pasif konumunu tersine çevirmiş ve vatandaşlar, devlet idarecilerinin müdahale edemeyeceği birtakım hakların sahibi olmuşlardır. Vatandaşlık ile tâbiyet karşılaştırıldığında ortaya çıkan bir diğer farklılık ise tebaanın, monarkın şahsına sonsuz bir sadakat ile bağlı iken vatandaşların böyle bir mecburiyetinin bulunmamasıdır.

Bu çerçeveden hareket eden Ünsal tâbiyet ve vatandaşlık kavramları arasındaki bir diğer önemli farka dikkat çekmekte ve siyasi partilere ve derneklere üye olmak, düşünce ve ifade özgürlüğünden faydalanabilmek gibi hakların tabiiyet ilişkisi kapsamında söz konusu değilken vatandaşlık ilişkisiyle mümkün hale geldiğini

söylemekte ve bu hakların kullanımını tabiiyet kavramının aksine vatandaşlık kavramının demokrasi ile kurmuş olduğu ilişkiye bağlı olarak temellendirmektedir (Ünsal, 1998: 4).

Turan ve Tanrıbilir ise iki kavram arasındaki dilbilimsel farktan bahsetmekte vatandaşlığın yalnızca gerçek kişilerin kamu otoritesine olan aidiyetlerini ifade etmek için kullanılabilecek bir kavram olmasına karşın tâbiyet ile bir devletin envanterine kayıtlı olan uçak ve gemi gibi cansız nesnelerin tanımlanabilecek olduğunu söylemektedirler (Turan ve Tanrıbilir, 2017: 25).

Fransız Devrimi'ni takip eden süreçte bir devletin eşit haklara sahip vatandaşları olmak biçiminde ifade edilmeye başlayan vatandaşlık olgusu; özellikle 1900'lü senelerin ikinci yarısı itibariyle vatandaşlık dolayısıyla talep edilen hak ve özgürlükleri karşılamak noktasında eksik kalmaya başlamış, bu kapsamda yeni vatandaşlık anlayışlarının gelişimi için gerekli toplumsal zemin oluşmuştur. Yeni dönemde vatandaşlık tartışmalarının bir parçası olan; anayasal vatandaşlık, örgütsel vatandaşlık, ekolojik vatandaşlık, dünya vatandaşlığı, Avrupa Birliği vatandaşlığı¹ gibi vatandaşlık anlayışları kavramın hâkim siyasal gündemin bir parçası olarak yirminci yüzyıl dahilinde yaşamış olduğu gelişime işaret etmektedir. Bu vatandaşlık anlayışlarından ana hatlarıyla da olsa bahsedecek olmak çalışmamız açısından gerekli görülmektedir.

Anayasal Vatandaşlık: Vatandaşlığın tanımlanmasıyla ilgili olarak ulusal değer ve yargıların geri planda tutularak ulus için ortak olan bir başka değer ön plana çıkartılmasını amaçlayan “yeni” vatandaşlık anlayışlarından bir tanesi olan anayasal vatandaşlık ilk kez 1970’ler Almanya’sında ayrıntılı biçimde tartışılmaya başlanılmıştır. Basit bir literatür taraması neticesinde “anayasal vatandaşlık” kavramının fikir babasının Dolf Strenberger olduğu görülebiliyor olmasına karşın (Müller, 2012: 30), anayasal vatandaşlık düşüncesi ile asıl özdeşleşmiş olan sosyal bilimci Jürgen Habermas olarak kabul edilmektedir.

¹ Avrupa Birliği vatandaşlığına; Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin Türk vatandaşlık rejimi üzerindeki etkilerinin incelenmiş olduğu çalışmanın üçüncü bölümünde değinilecektir.

Habermas'ın “anayasal vatandaşlık” kavramını bağımsız bir kavram olarak eserlerinde ele almaya başlaması Strenberger'e nazaran oldukça geç bir tarihte (1992) gerçekleşmiş ve Kadioğlu'nun ifadesiyle Habermas, “anayasal vatandaşlık” kavramını kan bağı ilkesine dayalı Alman vatandaşlık olgusunu ulusal değerlere bağlılıktan ziyade, anayasal değerlere bağlılığı merkezine almış olan bir vatandaşlık pratiğine dönüştürülebilmesi amacıyla kullanmıştır (Kadioğlu, 2012: 182). Hiç kuşkusuz Habermas'ın anayasal vatandaşlık kavramına göstermiş olduğu yoğun ilginin kimi sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle; Habermas'ın çağdaşı olan birçok Alman muhafazakâr tarihçinin Alman ulusal kimliğinin ihyasına yönelik düşünceleri yazarda Batı Almanya özelinde milliyetçiliğin yeniden güçlenecek olduğu ve bu milliyetçilik dalgasının Alman yayılcılığını tekrar canlandırabileceği fikrini doğurmuştur. Habermas; fazlasıyla “iptidai” bulduğu bu aksiyoner tavrın karşısına anayasal yurtseverlik düşüncesini çıkartmakta ve halkın bir bütün olarak ulusal değerlerden daha çok anayasa ve anayasaya bağlılık etrafında bir araya gelmesi gerektiğini savunmaktadır (Müller, 2012: 35). Yine toplum içerisinde huzur ve sükûnet ortamının tesis edilebilmesinin ancak tüm kesimlerin temsilini mümkün kılan bir kolektif kimliğin inşasından geçmekte olduğu düşüncesi Habermas'ın anayasal vatandaşlık savunusunu kuvvetlendirmektedir (Çinkara ve Bölüklüoğlu, 2020: 18). Habermas; “anayasal yurtseverlik” biçiminde kavramı literatürün bir parçası hâline getirmiş olan Dolf Strenberger'in “anayasal yurtseverlik” teorisinde farklı olarak devletçi ve cumhuriyetçi kimi unsurların devre dışı bırakılması noktasında özel bir çaba sergilemiş, Alman kimliğinin yerini hukuk devleti ve refah devleti politikalarının almasını gaye edinmiştir (Müller, 2012: 38).

Teorik arka planına dair bilgileri bir kenara bırakırsak anayasal vatandaşlığın pratiğe yansiyabilmesinin üç temel ilke üzerinde gerçekleşebilecek olduğunu söylemek mümkün olacaktı. Bunlar sırasıyla; vatandaşlığın herhangi bir etnik, kültürel veya dinsel kimliğe referans ile tanımlanmıyor oluşu, toplumun ne kadarı tarafından paylaşılmakta olduğundan bağımsız biçimde bütün kimliklerin farklılık noktalarını ifadesine, kendilerini korumasına ve geliştirmesine imkân sağlanmış olması ve kamu otoritesinin kimlikler karşısında tarafsızlığı şiar edinmiş olmasıdır (Erdem, 2012: 52).

Anayasal vatandaşlık bağlamında Türkiye’de yaşanmış olan tartışmalar incelendiği takdirde ise daha farklı manzaranın zuhur etmiş olduğu fark edilecektir. Anayasal vatandaşlık kavramı; Türkiye’de küresel ölçekte olduğu gibi akademi ve düşünce dünyasında yoğun bir ilgiye mazhar olabilmüş değildir. Daha doğru ifadeyle kavramın Türkiye özelinde gündemin bir parçası oluşu kimlik temelli sorunların olabildiğince yakıcı biçimde hissedilmiş olduğu 1990’lar Türkiye’sinde siyasal atmosferin nispi ölçüde liberalleşmesi ise bağlantılı biçimde gerçekleşmiş, bu dönemde 1982 Anayasası’nda yapılan değişikliklerin bir parçası olarak anayasanın vatandaşlığı tanımlamakta olan 66.maddesinde bir değişiklik gerçekleşip gerçekleşmeyecek olduğu ve bu değişimin vatandaşlık politikalarının seyrini ne yönde etkileyecek olduğuyla ilgili tartışmalar yürütülmüştür. Her ne kadar anayasada yapılmış olan bazı değişiklikler neticesinde metnin orijinal hâlindeki güçlü devletçi söylem hafifletilmiş olsa da vatandaşlığı düzenlemekte olan madde özelinde bir değişiklik gerçekleştirilmemiş ve anayasal vatandaşlık düşüncesinin 1982 Anayasası’nda yer edinebilmesi mümkün olmamıştır.

Örgütsel Vatandaşlık: TDK Güncel Türkçe Sözlükte; ortak bir amacı veya işi gerçekleştirmek için bir araya gelmiş kurumların veya kişilerin oluşturduğu birlik, teşekkül, teşkilat biçiminde tanımlanan örgüt kavramı (TDK, Güncel Türkçe Sözlük, 2020) kamu yönetimi ve siyaset bilimi gibi disiplinlerin özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinde yaşamış olduğu dönüşüme bağlı olarak işletme bilimi ile gelişen ilişkilerinin neticesinde kendisine ilgili disiplinlerin çalışma sahasında karşılık bulabilmeye başlamıştır. “Örgütsel vatandaşlık” kavramının gelişimi de bu süreç dahilinde gerçekleşmiştir.

Örgütsel vatandaşlık kavramı temelde vatandaşın üyesi olduğu devletin merkezi otoritesinin yerine mensubu olduğu örgütü yerleştirmesini öngörmektedir (Yücel ve Kaynak’tan akt.Kaya, 2013: 267). Bu bağlamda kişinin parçası olduğu örgütün faydasını en üst seviyeye taşıması için faaliyet göstermesi gerektiğini salık vermekte olan bu anlayış dolaylı biçimde de olsa vatandaşların devletin belirlemiş olduğu hedeflere ulaşmak için çalışmalarını bir gereklilik olarak kabul eden ve devlet bekası, toplum çıkarı-bireysel hak ve özgürlükler ikileminde tercihini ilkinden yana

gerçekleştirmiş olan cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışı ile benzerlik taşımaktadır.

Ekolojik Vatandaşlık: Ulus-devletlerin sahip olduğu güçlü merkezi otoritenin aşınmaya başlamış olduğu düşüncesinden hareketle, vatandaşlığı bir merkezi devlete mensubiyet duygusu üzerinden tanımlamanın demode olduğunun düşünülmeyle başlanıldığı yirminci asırda gündeme gelmiş olan bir başka “yeni” vatandaşlık anlayışı “ekolojik vatandaşlık olmuştur”. Bu noktada ekolojik vatandaşlığın ne olduğundan ve dayanmış olduğu esaslardan bahsetmeden önce ekoloji kavramından bahsetmenin gerekliliği ortadadır.

Ekolojinin bir terim olarak ilk kez kullanımı yaklaşık yüzelli yıl kadar önce Alman biyoloji uzmanı Ernest Haeckel tarafından gerçekleştirilmiştir. Kavram eski Yunan dilinde konut manasına gelen “oikos” ve bilim anlamını taşıyan “logos” kavramlarının birleşiminden meydana gelmektedir ve dilimizde ekoloji kavramına karşılık olarak çevrebilim ifadesine yer verilmektedir (Ertürk, 2018: 3). Ekoloji kavramının yurttaşlık tartışmaları bağlamında ele alınmaya başlaması ile görece daha yakın bir geçmişte olmuş; yurttaşlığın küresel manada ulus-devlet ile olan sıkı ilişkisinin gevşemeye başlamış olduğu dönemlerde “ekolojik vatandaşlık” fenomeni de vatandaşlık tartışmalarının bir parçası hâlini almıştır.

Çoban, ekolojik vatandaşlıktan bahsederken cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık kuramının vatandaşlık üzerine gerçekleştirmiş olduğu tahlillerin ayırt edici yönlerinden bir tanesi olan “ortak iyi” olgusunu gündeme getirmekten geri durmamakta ve çevrenin ortak iyi olarak kabul edilebilecek olduğunu söylemektedir (Çoban, 2018).

Dünya Vatandaşlığı: Ulus devletler tarafından belirlenmiş olan sınırların bir üyelik biçimi olarak vatandaşlığı tanımlamakta yetersiz kalmaya başladığı bugünün dünyasında (Özel, 2007: 577) ifade edilme fırsatı yakalamış olan yeni vatandaşlık anlayışlarından bir tanesi de dünya vatandaşlığı olmuştur.

Küreselleşmenin de inkâr edilemez katkısı ile devletler arası sınırların olabildiğince rahat aşılabildiği ve uluslararası insan hareketliliğinin devasa boyutlara

ulaştığı koşullarda dünya vatandaşlığı; temel itibariyle ortak bir dünyada yaşamış olduğumuz ve yaşadığımız dünyayı daha yaşanılabilir kılmak adına hepimizin dünya vatandaşları olarak sorumluluk sahibi olduğu düşüncesi üzerine inşa edilmiş olan bir vatandaşlık anlayışı olarak değerlendirilmelidir (Töre, 2017: 589). Bu bağlamda düşünüldüğünde dünya vatandaşlığının pratikte karşılık bulmuş, olumlu ve olumsuz yanları ile değerlendirilebilecek bir vatandaşlık kuramı olmaktan daha çok ideal anlamda bir vatandaşlık biçimi olarak değerlendirilebilecek olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Tarihi Gelişim

Asırlardır siyasi gündemin bir parçasını oluşturan vatandaşlık kavramı tarih sahnesine ilk kez çıkmış olduğu Antik Yunan'dan bu yana değişikliklere uğramış ve farklı tarihi dönemlerde hâkim siyasal değerlerle bağlantılı olacak biçimde tanımlanmıştır.

Vatandaşlık olgusunun yaşamış olduğu bu uzun süreli yolculuk süresince kimi dönemler önemli kırılma anlarına işaret etmektedir. Geçmiş dönem vatandaşlık pratiğinin değişime uğradığı ve yeni bir vatandaşlık anlayışının oluşmaya başladığı her tarihi kesit vatandaşlığın bugün için sahip olduğu anlam bütünlüğüne ulaşmasında önemli bir aşamayı oluşturmuştur. Vatandaşlığın tarih süresince karşı karşıya kalmış olduğu önemli uğrakları sırasıyla; Antik Yunan, Antik Roma, Ortaçağ ve Modern dönem olarak kabul etmek mümkündür.

Antik dönem Yunan coğrafyasında en küçük siyasal birim olan polislere duyulan mensubiyet, Roma'da bir imparatorluğun üyesi sıfatına sahip olmak, Ortaçağ'da ikamet edilen kente ve kentli olmak olgusu ile kurulan bağ ve modern dönemde bir ulus devletin eşit haklara sahip üyeleri haline gelmek tarih boyunca vatandaşlık kavramının genel çerçevesini belirleyen değerler olarak düşünülmelidir. Bu bağlamda vatandaşlık kavramının kronolojik gelişimi incelenirken öncelikle Antik Yunan döneminin ele alınması faydalı olacaktır. İnsanlık tarihinde Antik Yunan öncesinde de çeşitli medeniyetler kurulmuş olmasına karşın vatandaşlığın niçin ilk kez

Antik Yunan polislerinde gözlemlenmiş olduğuna dair farklı yorumlar getirilmiş olsa da Weber bu durumu iki temel gerekçeye bağlı olarak açıklamaktadır.

İlk olarak; Mezopotamya, Hint, Çin ve Mısır gibi medeniyetlerin şehirlerinde yaşayan insanlar bu medeniyetlerin denizaşırı topraklarda etkinlik göstermemiş olması sebebiyle kabile üyeleri ve akrabaları ile olan bağlarını sıkı şekilde muhafaza etmişlerdir. Bu sebeptendir ki bu medeniyetlere mensup bireyler için akrabalık ve kabile bağlarından gelişkin bir vatandaşlık kimliğinin gelişimine ihtiyaç duyulmamıştır. İkinci olarak ise sayılan medeniyetlerde gelişen ekonomik etkinlikler neticesinde bir hükümdarlık sınıfının oluşumu ve bu hükümdarlığın ayakta kalmasını sağlayan askeriye ve bürokrasi gibi sınıfların varlığı politik düzlemde bir vatandaşlar sınıfının oluşumunu imkânsız kılmıştır (Weber'den akt. Işın, 1997: 117-118). Antik Yunan'da ise koşullar vatandaşlık ilişkilerinin ortaya çıkışı bakımından herhangi bir problem arz etmemiş, bu koşullar altında Antik Yunan'ın iki ayrı polisinde birbirinden farklı niteliklere haiz iki farklı vatandaşlık anlayışı gelişim fırsatı yakalamıştır. Yurttaşlığın sırasıyla Atina ve Sparta'da almış oldukları biçim ve vatandaşlık uygulamaları bakımından ön plana çıkan değerler vatandaşlık kavramına dair yüzyıllar sonra ortaya konacak bir ayrımın kaynağını oluşturmasından ötürü oldukça değerlidir.

1.2.1. Antik Yunan'da Vatandaşlık: Atina

Antik Yunan dönemi polisleri içerisinde en büyüğü olan Atina, vatandaşlık pratiği bakımından dönemin vatandaşlık anlayışını yansıtan önemli bir örnek olarak kabul edilmelidir.

Atina'da vatandaşlık kavramın bugün için sahip olduğu karakterden oldukça farklı bir karaktere sahiptir ve bu farklılık temelde vatandaş olmak üzerinden kurulan toplumsal dışlayıcılıkla bağlantılıdır. Bu kapsamda vatandaş olmak bugün olduğu gibi farklılıkların görmezden gelinerek, toplumun tüm üyelerince sahip olunan bir hak olarak düşünülmemiş aksine toplum içerisinde sadece belirli kesimin yararlanabildiği bir ayrıcalık olarak kabul edilmiştir.

Erkek olmanın, mülk ve köle sahipliğinin ve yetişkinliğin vatandaş olabilmek için yeter şartlar kabul edildiği Atina'da bu sıfatlara sahip olmayan kadınlar, köleler,

zanaatkarlar ve ticaret erbabı kimseler vatandaş sıfatına layık görülmemişlerdir. Atina polisinde içtimai düzenin tesisi ve kamusal alanın inşası bu ayrımcılığa bağlı olarak gerçekleşmiştir (Özkazanç, 2009: 250). Vatandaşlığın kamusal alanın sınırlarının çiziminde bir araç olarak kullanılması ilerleyen yüzyıllar boyunca sürdürülmüş olan bir uygulamadır. Atina’da vatandaşlığın toplumun küçük bir azınlığına tanınmış olması ve bu azınlığın vatandaş olmak sayesinde siyasal katılım tekeline elinde bulundurması ise Atina polisinde gözlemlenen vatandaşlık uygulamasının “aktif vatandaşlığın” tarihteki ilk nüvesini oluşturduğu yorumlarını beraberinde getirmektedir.

Son dönemin gözde kavramlarından birisi olan aktif vatandaşlık, vatandaşlığın yalnızca üyelik biçiminde yorumlanmasına dair güçlü bir itiraz anlamına gelmekte ve vatandaşların idareci sınıfın karar alma sürecinde aktif birer öğeye dönüşmesi gerektiğini iddia etmektedir.

Atina’da var olan vatandaşlık pratiğini ‘aktif vatandaşlık’ anlayışı ile benzeştiren görüşler temelde Atina’da yurttaş olarak kabul edilen köle sahibi yetişkin erkeklerin ekonomik faaliyetlerinde kölelerinin işçi olarak çalışması, ev işlerini ise çevrelerindeki kadınların yapmasına bağlı olarak yeteri kadar boş zamana sahip olmalarına ve bu boş zamanı polisin geleceğiyle ilgili kararların alınacağı toplantılara katılarak geçirmeleriyle ilişkilidir. Bu yönüyle, Atina da gözlemlenen aktif yurttaşlık pratiği bilinçli bir tercih değildir ve bir zorunluluğun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yurttaşların sayısı o kadar azdır ki, hiçbir yurttaşın kendisini siyasal karar alma sürecinin dışarısına çıkarabilmesi mümkün olmamıştır ve yurttaş olma payesine sahip olan her birey kararları ile polisin geleceğinin belirlenmesi noktasında söz sahibi olur hale gelmiştir (Gülalp, 2018: 139).

Atina polisinde toplum üç farklı sınıfı barındırmaktadır. Bu kesimlerden birincisi ve en yüksekte yer alanını konumuz olan yurttaşlar sınıfı oluşturmakta, yurttaşlar sınıfını ise polisin yerlisi olmayıp hayatlarını çoğunlukla tüccarlık ile idame ettiren yabancılar ve yurttaşların hizmetkarın konumundaki köleler takip etmektedir (Ağaoğulları, 2013: 18-21). Atina toplumunun sahip olduğu bu sınıflı yapı esasında vatandaşlık kavramının niçin Atina’da gelişim fırsatı bulmuş olduğuna işaret eder

niteliktedir. Daha doğru ifadeyle Antik Yunan’da vatandaşlık ilişkilerinin olmadığı iki polis bulunmaktadır ve bu iki poliste merkeziyetçi bir anlayışla ve krallar tarafından idare edilmektedir. Farklı sınıflar arasında bir üstünlük mücadelesi söz konusu olmadığı bu polislerde vatandaşlık kurumunun inşa edilebilmesi de mümkün olmamıştır. Bu sebeptendir ki; sınıflı toplum yapısı Atina vatandaşlığının oluşum sebeplerinden bir tanesi olarak düşünülmektedir (Işın, 1997: 119).

Atina polisinde farklı toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik ilişki temelde bir sömürü düzenidir. Farklı toplumsal kesimler arasındaki gelir ve yaşam düzeyi farklılığının günden güne katlanılamaz bir boyuta ulaşması ve Atina’nın toplumsal düzenini tehdit eder hale gelmesi yurttaş olma ayrıcalığını elinde bulunduran soyluları harekete geçirmiş ve yer yer baş göstermiş olan toplumsal çatışmanın daha da büyümemesi adına Solon isimli hukukçuya başvurulmuştur. Solon yasaları ile birçok alanda olduğu gibi vatandaşlık konusunda da bir dizi kapsamlı düzenleme hayata geçirilmiştir. Yurttaşlığın kapsayıcılık ağı önemli ölçüde genişletilmiş böylelikle demokrasiye uzanan yolda ilk adımlar atılmıştır. Yani Antik Yunan’da vatandaşlık ile kastedilmiş olan değerler bugünün vatandaşlık değerlerinden çok farklı olduğu gibi vatandaşlık bağlamında yaşanan toplumsal ilerlemede bir hak arama mücadelesinin sonucunda yaşanmış değildir. Ayrıcalıklı sınıfların sahip oldukları üstünlüğü yitirmek noktasında duymuş oldukları korku ve endişe Antik Yunan dönemi vatandaşlık anlayışının bir nebze de olsa demokratikleşebilmesini sağlamıştır.

Reform sürecinde Atina’da vatandaşlık sağlam hukuki temeller üzerine oturtulmuş ve geçmiş dönemin hukukilikten uzak keyfiyete dayalı vatandaşlık uygulamalarının varlığına son verilmiştir. Hiçbir özgür babanın çocuğunun köle olamayacağı ve yargılama sürecinde kişinin bazı haklara sahip olduğunun kabulü ise Atina’nın Solon yasaları sayesinde edinmiş olduğu en önemli hukuki kazanımlar olarak değerlendirilmektedir. Solon’un vatandaşlığa dair getirmiş olduğu yeniliklerin başındaysa vatandaşlar arası ayrımın soyluluk temelli olmaktan çıkartılması ve vatandaşların servetlerinin büyüklüğü ölçüsünde dört farklı toplumsal sınıfa ayrılmış olması gelmektedir. Bu dört sınıf sırasıyla; **‘pentakosiomedimnoslar, hippeisler, zeutgitesler ve thetesler’** olarak isimlendirilmiştir (Ağaoğulları, 2013: 30-31).

Bir vatandaşın hangi vatandaşlık sınıfına mensup olduğunun ise onun sahip olduğu siyasal hakların kapsamını, ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarını ve askerlik hizmetinin niteliğini belirlenmekte etkili olduğu kabul edilmektedir. Atina vatandaşlığının tarihi süreç içerisinde geçirmiş olduğu bir başka önemli kırılma polisin tiranlık ile yönetilmeye başlanması olmuş ve tiranlık yönetiminde Atina vatandaşlığı yavaş yavaş sönmölenerek yok olmuştur. Tarihin bu ilk vatandaşlık deneyimi de gözler önüne sermektedir ki otoriter yönetimlerin varlığı altında vatandaşlık ilişkilerinin sürdürölebilmesi bir hayli güçtür. Vatandaşlık kavramının tarih boyunca gerçekleştirmiş olduğu uzun soluklu yolculukta benzer bir kadere maruz kalacağı bir başka dönem ise Avrupa’da monarşi rejimlerinin güç kazanmaya başladığı yıllar olacaktır.

Antik Çağ Yunan polisleri içerisinde Sparta sahip olduğu vatandaşlık anlayışı bakımından diğer polislerden önemli ölçüde farklı bir noktada bulunmaktadır. Öyle ki Antik Çağ’dan asırlar sonra gündeme gelecek olan “görev temelli cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışının” alamet-i farikası niteliğindeki vatandaşların sahip olduğu millet, din, ırk, etnisite gibi değerlerin önemsiz kabul edilmesi ve vatandaşlar arasında toplumsal eşitliğin tesis edilmesi fikrinin vatandaşlık anlayışının merkezinde yer alması fikri tarihte ilk kez Sparta’da gözlenmiş olan bir olgudur.

1.2.2. Antik Yunan’da Vatandaşlık: Sparta

Sparta vatandaşlığının icadı MÖ 8. yüzyılda Spartalılar ile Mesenyalılar arasında gerçekleşen savaşın sonucunda yaşanan gelişmelere bağılı olarak gerçekleşmiştir. Savaştan galip ayrılan Spartalılar, Mesenyalıların sadece topraklarını ele geçirmekle kalmamışlar aynı zamanda onların köle kendilerinin ise yurttaş olarak kabul edildikleri bir toplumsal düzen kurmuşlardır (Heater, 2007: 16-17).

Sparta polisinde siyasal rejim baskıcı bir karaktere sahiptir ve otoriter yönetim polisin çıkarlarının muhafaza edilmesi noktasında bireylerin haklarının göz ardı edilmesinde herhangi bir beis görmemektedir. Sparta vatandaşlığının dayanmış olduğu temel değerlerden bir tanesi sorumluluk sahibi vatandaş ise bir diğeri de toplumsal eşitliğin sağlanması düşüncesidir. Her ne kadar polisin temelinde bir savaşın galibi ve

mağlubu arasındaki iki farklı kavmin eşitsiz ilişkisi bulunuyor olsa da çıkartılan yasalar ve uygulamaya konulmuş olan bazı toplumsal kurallar aracılığıyla yurttaşlar arasındaki eşitsizliklerin mümkün olduğu ölçüde ortadan kaldırılması amaçlanmıştır.

Satılması yasaklanmış olan toprakların yurttaşlar arasında eşit biçimde paylaşılması, yurttaşların ekonomik anlamda helotların emeğine bağımlı olmasının ilke olarak kabul edilmesi ve yurttaşların yurttaş olabilmek adına katı bir eğitim sisteminden geçmek mecburiyetinde olmaları bu kurallar arasında en fazla bilinenleridir. Yine Sparta vatandaşlarının savaşçı kişiliklerini kaybedecek oldukları gerekçesi ile sanat faaliyetlerinden uzak durmasının kararlaştırılmış olması ve Sparta'nın sahip olduğu kendine özgü yapının yabancı polislerden Sparta'ya gelecek olan kişilerce bozulacak olduğu düşüncesi ile dış ticaretin en alt seviyeye indirilmiş olması Sparta polisini Antik Yunan'ın diğer polislerinden farklı kılmaktadır (Ağaoğulları, 2013: 25).

Sparta'da toplumsal düzenin ve bu toplumsal düzenin bir yansıması olarak ortaya çıkmış olan Sparta vatandaşlığının korunabilmesi için sert ve sıkı önemler getirilmiş olsa da zaman içerisinde bu çabalar etkisiz hale gelmeye başlamıştır.

Yurttaşlar arasındaki gelir farklılığında yaşanan düzenli artış ve kimi Sparta vatandaşlarının karavan harçlarını ödeyemez hale gelmelerine bağlı olarak vatandaş olmak sıfatını yitirmeleri ve artan toplumsal huzursuzluğa bağlı olarak Sparta vatandaşlığı süreç içerisinde sahip olduğu saf karakteri yitirmiştir (Heater, D., 2007: 24).

Özetle Sparta vatandaşlığı; vatandaşlık kurumunun toplumsal eşitliği ve dayanışmaya dayalı bir toplumsal sistemi oluşturabilmek noktasında bir araç olacağı düşüncesinin tarihteki ilk deneyimi olması bakımından vatandaşlık çalışmaları içerisinde önemli bir konuma sahiptir.

1.2.3. Antik Roma'da Vatandaşlık

Roma vatandaşlığı anlayışı, Antik Yunan dönemi vatandaşlık anlayışından iki temel noktada ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi; bir kimsenin vatandaş olmak

dolayısıyla mensubiyet duyacağı yönetim birimi diğeri ise toplumun hangi kesimlerinin vatandaş olarak kabul edilecek olduğudur. Antik Dönem Yunan coğrafyasında güçlü ve merkezi bir devlet iktidarının varlığından bahsedebilmek mümkün değildir. Tüccarlar hariç hemen hemen hiç kimsenin savaşlar haricinde diğer polislerle herhangi bir ilişki kurabilmeleri söz konusu olmamıştır ve bu durum her bir yurttaş için kendi polisini yeryüzündeki en büyük yönetim birimi biçimine dönüştürmüştür.

Roma'da ise merkezi iktidar sahibi olan güçlü bir imparatorluk yerkürenin farklı coğrafi bölgelerinde gerçekleştirmiş olduğu fetihlerle topraklarını önemli ölçüde genişletmiştir. Bu bakımdan bir Roma vatandaşı için bağlılık duyulacak olan yönetim birimi yaşamış olduğu şehrin yönetimi değil Roma İmparatorluğunun merkezi idaresi olmaktadır.

İkinci olarak ise; Roma İmparatorluğunun sahip olduğu toplum yapısı içerisinde de farklı toplumsal sınıflar mevcuttur ve bu sınıflar arasında yaşanan mücadelenin sonucunda Roma vatandaşlığı Yunan polislerinin aksine toplumun küçük bir kesiminin sahip olduğu bir ayrıcalık olmaktan çıkmıştır.

Toprak sahibi zengin aristokrat sınıfı patriiciler ve aristokratların topraklarında işçi olarak çalışan köylü plebler Roma'nın sınıflı toplum kompozisyonu içerisindeki iki temel toplumsal sınıfı oluşturmaktadır (Kaçar, 2008-09: 15-16). Ağaoğulları ve Köker, Roma toplumunda uzun yıllar boyunca sadece patricii sınıfından olan kimselerin vatandaş olabildikleri bir hiyerarşik ilişkinin varlığına dikkat çekmekte ve bu yönüyle Antik Yunan'ın sahip olduğu güçlü dışlayıcılığa sahip vatandaşlık pratiğinin Roma'da sürdürüldüğünü ifade etmektedir (Ağaoğulları ve Köker, 2011: 17).

Roma'da pleblerin patriciiler ile eşit haklara sahip olmak için vermiş oldukları uzun süreli mücadele ve vatandaş olarak kabul edilmek için gerçekleştirmiş olduğu girişimler 212 senesinde İmparator Caracalla'nın yayınlamış olduğu fermanla olumlu şekilde sonuçlanmış ve Roma devletinin sınırları dahilinde yaşayan tüm bireylerin sahip oldukları gelir, ırk, kimlik gibi değerlerin dikkate alınmadan Roma vatandaşı

olarak kabul edilmelerine karar verilmiştir. İmparatorun, Roma vatandaşlığının kapsamını bu denli geniş hale getirmesinin altında yatan temel sebep ise toplanacak vergi miktarının arttırılmak istenmesidir (Heater, 2007: 59).

Roma Dönemi vatandaşlık tarihi süreç içerisinde kavramın geçirmiş olduğu dönüşüm bakımından oldukça önemli bir noktayı işaret etmektedir. Zira tarihte ilk kez Roma İmparatorluğu döneminde vatandaşlık merkezi bir devlet idaresine ait olunan mensubiyet üzerinden tanımlanmaya başlamıştır. Bu nokta bir devletin kendi vatandaşlarının can ve mal güvenliğini korumakla alakalı sahip olduğu yükümlülükle birlikte düşünüldüğü vakit daha da anlam kazanmaktadır. Bir başka deyişle Roma dönemi vatandaşlık politikaları bugün için egemen bir devletin idarecileri ile vatandaşları arasındaki ilişkinin tarihteki ilk örneğini oluşturmaktadır. Vatandaşlar; devletin egemenliğini tanımakta ve onun bir üyesi olarak kabul edilmekte bunun karşılığında devlet idarecileri ise vatandaşlarının güven içerisinde yaşayacakları ortamı sağlamakla yükümlü hale gelmektedir.

Vatandaşlık; Antik Çağ'ın kent devletlerinin her birinde vatandaşın içerisinde yaşadığı kent devletine duyulan bağlılık üzerinden tanımlanırken Roma'da güçlü bir merkezi idarenin de varlığı sayesinde merkezi bir devlet idaresinin üyesi olmak biçiminde tanımlanmaya başlamıştır. Orta Çağ'da ise güçlü merkeziyetçi yönetimlerin varlığına rastlanmamış olduğu için kent devletleri yeniden ön plana çıkmış ve vatandaşlık politikalarının oluşumunda kentlilik olgusu önemli bir aktör olmuştur.

1.2.4. Orta Çağ'da Vatandaşlık

Vatandaşlığın tarih içerisinde gerçekleştirmiş olduğu uzun soluklu yolculukta Orta Çağ önemli duraklardan birisi olmuştur. Kavramın tarihi süreç içerisinde yaşamış olduğu dönüşümün incelendiği takdirde diğer dönemlerde olduğu gibi Orta Çağ'da da hâkim siyasi gerçeklikle bağlantılı olacak biçimde tanımlanmış olduğu kısa sürede fark edilecektir.

Ağaoğulları ve Köker'e göre, Orta Çağ'ın egemen toplumsal düzeni olan feodalite iktidarın parçalı bir yapıya sahip olması sonucunu doğurmuş ve feodal beyler kendi toprak parçaları üzerinde en fazla yetkiye sahip yöneticiler olarak kabul

edilmişlerdir. Yine Orta Çağ'da Hristiyanlık dininin kurumsal hale gelerek toplumsal yaşamın düzenlenmesinde önemli bir aktör olarak kabul edilmiştir (Ağaoğulları ve Köker, 2011: 92). Feodal dönemde zenginliğin kaynağı toprak sahibi olmak biçimine dönüşmüş ve geniş toprakların sahibi olan feodal beyler merkezi yönetimden bağımsız kendi iktidar alanlarını oluşturmuşlardır. Senyör adı verilen bu toprak sahibi beylerin topraklarında çalışan köylüler ise serf olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Feodalitenin hüküm sürdüğü ve merkezi yönetimlerin yerel iktidar odakları karşısında çaresiz kalmış oldukları dönemde halkın üyesi olabileceği veya sadakat duyabileceği güçlü bir merkezi iktidarın bulunmayışı Orta Çağ'da şekillenen vatandaşlık anlayışının kavranabilmesi adına önemli bir noktayı oluşturmaktadır.

Orta Çağ'da vatandaşlığın tanımlanma sürecinde atıf yapılan yönetim birimi Roma'da olduğu gibi bir merkezi iktidar olmamış, Avrupa'nın farklı bölgelerinde bulunan kent devletlerinin her birisi kendi sınırları içerisinde yaşayan halklar için vatandaşı olunan siyasal birlikler olarak kabul edilmiştir.

Kent devletlerinde kimlerin vatandaş olarak kabul edilecek olduğu yaşamış oldukları yer ve sahip oldukları mülk ile ilgili bir durumdur ve vatandaş olmak kişinin birtakım sorumluluklara sahip olması anlamına gelmektedir. "Contadino" (kontluk) adı verilen kırsal bölgede yaşayan halkın vatandaşlık sıfatlarından yoksun olduğuna inanılmaktadır. Kentlerde ikamet etmekte olan insanlardan ise ancak belirli bir oranın üzerinde gayrimenkule sahip olan insanların vatandaş olarak kabul edilmeleri öngörülmektedir. Vatandaş olmanın kentli erkeklere getirmiş olduğu yükümlülükler ise düzenli aralıklarla yapılan toplantılara katılım göstermek, vergi ödemek ve askerlik hizmetini yerine getirmektir (Heater, 2007: 81).

İmparatorlukların güçlenmeye başlayarak kent devletlerinin iktidarına son vermesi Orta Çağ vatandaşlığının karakter değiştirmesi anlamına gelmektedir. Daha doğru ifade ile monarşi rejimleri altında halk ile monark arasında oluşan eşitsiz ilişki ve halkın yönetici sınıf nazarında taleplerinin değerlendirilmesine gerek duyulmayan bir kalabalık olduğu şeklindeki düşünce vatandaşlık kavramının sahip olduğu önemin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Vatandaşlığın yeniden siyasi gündem içerisinde önemli bir kavram haline dönüşmesi ve bugün sahip olduğu anlama

kavuşması ise Fransız Devrimi'nin ardından imparatorlukların yıkılması ile gerçekleşmiştir. İmparatorlukların yerine kurulan devletlerde vatandaşlık kapsamı olabildiğince geniş tutulan bir kavram olmuş ve bir toplum içerisindeki tüm bireyler dahil oldukları gelir grubu ve sahip olduğu kimliğe bakılmaksızın o devletin vatandaşı olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

1.2.5. Modern Vatandaşlık

Vatandaşlık ve devlet kavramları arasındaki ilişki tarih boyunca vatandaşlık çalışmalarının önemli bir yönünü oluşturmuştur. Hem halk hem de idareciler için vatandaşlık belirli noktalarda bir kazanıma işaret etmektedir. İnsanlar vatandaşı oldukları devletin sınırları içerisinde huzur ve güven içerisinde yaşamaktadır ve bu huzur ortamı kamu otoritesi tarafından sağlanmaktadır. İdareciler için ise vatandaşlık halk içerisindeki vergi ve askerlik hizmetleri ile yükümlü olan kişilerin sayısının belirlenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Fransız Devrimi sonrasında imparatorluklar güç kaybetmeye başlamışlar ve imparatorluk idarelerinden bağımsızlığını kazanan halklar tarafından kurulan devletlerde ulusal değerler ön plana çıkmaya başlamıştır. Yine bu süreç içerisinde iktidarın kaynağı seçkin bir soyun mensubu olmaktan çıkarak halkın onayını kazanmaya dönüşmüştür. Halkın tercihi neticesinde yöneticilerin belirleniyor oluşu ise geleneksel dönemde herhangi bir hakkın öznesi olmaktan uzak geniş kitleyi hak ve statü sahibi bireyler haline dönüştürmüştür. Vatandaşlık; bu dönüşüm sürecinin hukuki bağlamdaki ifadesi olarak düşünülmelidir. (Coşkun, 2009: 292). Üstel, ulus devletlerin vatandaşlığın gelişim göstermesi adına en elverişli yönetim birimi olduğunu söylemekte ve vatandaşlık kurumu ile ulus devletler arasındaki ilişkiyi “*altın çağ*” metaforunu kullanarak tarif etmektedir (Üstel, 1999: 54). Gülalp’ göre ise modern vatandaşlığın temelinde insanların sahip olduğu tüm bireysel değerlerin rafa kaldırılarak bir devletin etrafında birleşmesi ve bu birliğin ulusu oluşturması yatmaktadır. Bu yönüyle kavramın sahip olduğu iki ayrı yön gün yüzüne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi; kamu idarecilerinin vatandaşlık kurumu aracılığıyla “*kimin içeride kimin dışarıda*” konumlanmış olduğunu belirleyebilmesidir. Kavramın sahip

olduğu diğer yön ise vatandaşlığın vatandaşları bir dizi hak ve sorumlulukların sahibi durumuna dönüştürebilmesidir (Gülalp, 2015: 12-13).

Modern dönemde vatandaşlığın azınlık uluslara mensup kimseler için ifade etmiş olduğu anlam ise pek de müspet olmamıştır. Zira ulus devlet vatandaşlığının temelinde azınlık ulusların sahip olduğu kimlik değerlerinin vatandaşlık tanımlanırken dışarıda bırakılması yer almaktadır ve toplumun tüm kesimlerinin hâkim ulusa mensup olduğu ön kabulü ile gerçekleştirilen vatandaşlık tanımlamaları nihayetinde toplumun belirli bir kesiminin tepkisi ile karşılaşmaktadır.

Ulus devletlerde görülen homojen nitelikli bir toplum yaratmak düşüncesinin getirmiş olduğu sonuç insanların sahip olduğu tüm farklılıkların rafa kaldırılmış olduğu bir toplumsal düzenin kuruluşu olmuş ve vatandaşlık bu uğurda kullanılan bir araç olarak düşünülmüştür. Çoğu zaman bir ulus devletin vatandaşı olan kimseler için siyasi kimlikleri haricinde sahip olduğu etnik, dini veya kültürel kimliğini koruyup geliştirebilmesi veya hakim kimlik biçimi olan ulus kimliği karşısında savunabilmesi mümkün olmamıştır (Erdem, 2012: 7).

Ulus devlet vatandaşlığının tarih boyunca ortaya konulmuş olan diğer vatandaşlık pratiklerinden farklı olmasını sağlayan yönlerinden bir diğer ise vatandaşlığın hukuki anlamda temellendirilmiş olmasıdır. İmparatorlukların tarih sahnesinden çekilmesinin ardından kurulan devletler hatta kimi zaman son dönemlerini yaşayan imparatorluklar bile anayasalar ile yönetilmeye başlanmış, vatandaşlık kavramı da bu anayasalarda ele alınan önemli bir başlık olarak kabul edilmiştir. Vatandaşlık; ilerleyen süreçte anayasalarda sadece birkaç madde ile düzenlenemeyecek kadar geniş bir çalışma alanı hâline gelmiş, vatandaşlık hukuku isimli alt bir hukuk dalı oluşmuştur.

1.3. Hukuki Olarak Vatandaşlık

Vatandaşlık hukukunu, birey ile devlet arasındaki vatandaşlık ilişkisinin sınırlarını belirleyen, vatandaşlığın kaybedilmesi, vatandaşlığın kazanılması, vatandaşlığın ispat edilmesi gibi başlıklarda uygulanan hukuki hükümleri bünyesinde

barındıran bir kamu hukuku alt dalı olarak tanımlamak mümkündür (Nomer, 2018: 4). Vatandaşlık hukuku kapsamında gerçekleştirilen çalışmaların merkezinde doğal olarak vatandaşlık kavramı yer almakta ve kavramın hukuken nasıl tanımlanacak olduğu önemli bir noktayı oluşturmaktadır.

Devletler için vatandaşlık; egemenlik sahası üzerinde yaşamakta olan kişilerin ne kadarının kendisine vatandaşlık bağıyla bağlı olduğunu ortaya çıkarıyor olması bakımından önem taşımaktadır. Her ne kadar küreselleşen dünyada devletler arası sınırlar anlamsız hale gelmeye başlamış ve vatandaşı olduğu ülkenin harici bir devletin toprakları üzerinde yaşayan insanların sayısında ciddi bir artış yaşanmış olsa da vatandaşlığı; bir devlete aidiyet bağı ile bağlı olmak biçiminde tanımlayan görüş değer kaybetmiş değildir.

Zira, uluslararası hukukun yerleşik ilkeleri uyarınca bir savaş halinde ülkenin savunmasında görev almak sadece o ülkenin vatandaşlarının mükellefiyeti olarak kabul edilmektedir (Doğan, 2018: 1). Yine birçok ülkenin anayasası uyarınca o ülkenin yönetim mekanizması içerisinde karar alıcı bir makama gelebilmek sadece o ülkenin vatandaşlarına tanınmış olan bir hak olarak düzenlenmekte hatta kimi ülkelerde bu hak sadece o ülkenin sınırları içerisinde doğmuş olan kimselere tanınmaktadır.

Turhan ve Tanrıbilir ise hukuki bağlamda vatandaşlık olgusunun nasıl tanımlanabileceği ile ilgili üç ayrı görüşün varlığından bahsetmekte ve bu görüşleri sırasıyla şu şekilde ifade etmektedirler:

i.Sürekli Sadakat Bağı Görüşü

ii.Devletle Kişi Arasında Akdedilen Bir Akit Olduğu Görüşü (Akdi Görüş)

iii.Devletle Kişi Arasında Kurulan Bir Kamu Hukuku İlişkisi Olduğu Görüşü (Turhan ve Tanrıbilir, 2017: 26-28).

Vatandaşlığın sürekli bir sadakat bağı olduğu görüşünün tarihsel kökeni feodal döneme değin uzanmaktadır ve bu görüş uyarınca kişinin vatandaşı olduğu devletin hukuki kişiliğine ve devlet idarecilerinin şahsına karşı sonsuz bir sadakat duyması gerektiğine inanılmaktadır.

Vatandaşlığının nasıl tanımlanabilecek olduğu hususundaki bir diğer görüş ise vatandaşlığı devletle kişi arasında bir anlaşma olduğu şeklindedir. Bu görüşün savunucularına göre vatandaş ile devlet birbirlerinden karşılıklı olarak birtakım yükümlülükleri yerine getirmesini talep etmektedir ve bu karşılıklı talep halini güvence altına alan kurum vatandaşlıktır. Bu görüşün savunucuları vatandaşlık ilişkisinin tarafları konumunda olan vatandaş ve devleti birbiriyle eş noktada görmekte ve vatandaşlık ilişkisinin eşit tarafların imzalamış oldukları bir sözleşme gibi düşünülmesini istemektedir (Doğan, 2018: 9).

Vatandaşlığın tarihsel süreçte yaşamış olduğu dönüşüm göz önüne alındığında bu görüşün haklılık payı olmakla beraber devletin vatandaşlıkla ilgili kimi düzenlemeleri tek taraflı olarak gerçekleştirmesi sebebiyle vatandaşlığın devletle kişi arasında oluşturulan bir sözleşme olarak ifade edilmesinin de mümkün olmadığı açıktır.

Vatandaşlığın tanımlanması noktasında yaygın şekilde kabul edilen görüş ise vatandaşlığın devletle kişi arasında kurulan bir kamu hukuku ilişkisi olduğu görüşüdür. Bu görüşün savunucuları, bir ülkenin sahip olduğu vatandaşlık hukukunun esasları belirlenirken ve vatandaşlıkla ilgili düzenlemeler hayata geçirilirken devlet ile vatandaşın aynı konumda olmadığını söylemektedir. Bu nedenle bu ilişkinin tarafların eşitliğine dayanan bir sözleşme ile ifade edilebilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedirler (Doğan, 2018, s. 10).

Vatandaşlık tartışmalarının bir diğer önemli boyutunu ise vatandaşlık hukukunun genel esasları uyarınca vatandaşlığın nasıl kazanılacak ve kaybedilecek olduğu oluşturmaktadır.

1.3.1. Vatandaşlığın Kazanılması ve Kaybedilmesi

Bir ülkede vatandaşlığın hangi hallerde kazanılacak olduğu veya o ülkeye vatandaşlık bağı ile bağlı olan bir kimsenin hangi hallerde o ülkenin vatandaşı olmaktan çıkartılacağı vatandaşlık hukukunun kapsamında ele alınan meseleler arasındadır.

Vatandaşlık hukukunun esaslarına göre bir kimsenin herhangi bir ülkenin vatandaşlığına hak kazanmasının birinci yolu asli vatandaşlık olarak adlandırılmaktadır ve vatandaşlığın bu şekilde kazanılmasının doğum olgusu ile gerçekleşmektedir (Nomer, 2018: 51).

Asli vatandaşlığın kazanılması iki ayrı biçimde gerçekleşmekte kimi ülkelerin anayasalarında vatandaşlığın kazanılması bu iki biçimden bir tanesi ile gerçekleşebiliyorken kimi ülkeler anayasalarında iki ilkeye birlikte yer vermektedir. Bu ilkelerden birincisi; vatandaşlığın kazanılmasında doğumun gerçekleşmiş olduğu yerin önemli kabul edildiği toprak (jus soli) ilkesidir.

Vatandaşlığın toprak esası uyarınca kazanılabildiği ülkelerde bir kişi anne yada babasının hangi ülkenin vatandaşı olduğu ve hangi ülkenin sınırları içerisinde doğmuş olduğu önemsiz sayılarak toprakları üzerinde dünyaya gelmiş olduğu ülkenin vatandaşı olarak kabul edilmektedir. Nüfusunun önemli bir kısmını göçmenlerin oluşturduğu ülkelerde, vatandaşlığın doğum yeri esasına göre kazanılması sıklıkla başvurulmuş bir yöntemdir. Göç yoluyla herhangi bir yabancı ülkeden gelmiş olan bireylerin o ülkeye entegrasyonu noktasında yaşanan problemler vatandaşlığın doğum yeri esasına göre kazanılmasına dair ilkenin değer kazanması sonucunu doğurmuştur. Kişinin doğumu itibarıyla o ülkenin vatandaşı olarak kabul edilmesi ilerleyen yıllarda yaşanabilecek bir çifte vatandaşlık problemini doğrudan ortadan kaldırmaktadır. Vatandaşlığın asli yollardan kazanılmasına dair ilkelerden ikincisi ise kan bağı (jus sanguinis) ilkesidir. Vatandaşlığın kan bağı esasınca kazanılmış olduğu ülkelerde ise bir kişi hangi ülkenin sınırları içerisinde doğmuş olursa olsun ebeveynleri hangi ülkenin vatandaşı ise doğrudan o ülkenin vatandaşı olarak kabul edilmektedir. Vatandaşlığın kan bağı esasınca kazanılması ilkesi yabancı memleketlere göç veren ülkeler için cazip gelmektedir. Bu ilke sayesinde göç yoluyla başka bir ülkeye yerleşen kişilerin sonraki nesilleri ebeveynlerinin vatandaşı olduğu ülke ile ilişki kurabilmektedirler (Aybay ve Özbek, 2015: 22).

Vatandaşlığın kazanılmasına dair bir başka yöntem ise bir kişinin yetişkin olduktan sonra bir ülkenin vatandaşlığını kazanmasıdır. Vatandaşlık hukukunda

kişinin doğumdan başka bir sebeple kazanmış olduğu vatandaşlık müktesep vatandaşlık olarak adlandırılmıştır (Doğan, 2018: 33).

Türk vatandaşlığının müktesep yol ile elde edilmesinin düzenlenmiş olduğu mevcut hukuki metin 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu (TVK)'dur.

İlgili kanunda Türk vatandaşlığının müktesep yol ile kazanılabilesinin üç ayrı yonteme bağıli olarak gerçekteşebileceğı söylenmektedir. “Yetkili makam kararı, evlat edinilme ya da seçme hakkının kullanımı” (5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md. 9).

Kanun, Türk vatandaşlığına geçmek isteyen ve bu noktada irade beyan eden bir yabancının ise vatandaşlığı kabul edilmesi için birtakım yükümlölükleri yerine getirmesi gerektiğini söylemektedir. Bu kapsamda Türk vatandaşı olmak isteyen bir yabancıda aranan şartlar sırasıyla şunlardır:

- a) Kendi millî kanununa, vatansız ise Türk kanunlarına göre ergin ve ayırt etme gücüne sahip olmak,
 - b) Başvuru tarihinden geriye doğru Türkiye'de kesintisiz beş yıl ikamet etmek,
 - c) Türkiye'de yerleşmeye karar verdiğini davranışları ile teyit etmek,
 - ç) Genel sağlık bakımından tehlike teşkil eden bir hastalığı bulunmamak,
 - d) İyi ahlak sahibi olmak,
 - e) Yeteri kadar Türkçe konuşabilmek,
 - f) Türkiye'de kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerin geçimini sağlayacak gelire veya mesleğe sahip olmak,
 - g) Millî güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek bir hali bulunmamak.
- (5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md. 10).

Aynı kanuna göre Türk vatandaşlığının müktesep yoldan kazanılmasına dair istisnai hallerinde bulunmuş olduğunu söylemiştir. İstisnai hal ifadesinden kasıt; milli güvenlik açısından ülkenin bütünlüğü için bir tehdit oluşturmayacak olan kimi yabancılardan cumhurbaşkanının kararı ile doğrudan Türk vatandaşı yapılabileceğidir.

İstisnai hal kapsamında değerlendirilerek Türk vatandaşlığını hızlı bir şekilde kazanabilecek olan kişiler sırasıyla şu şekilde sayılmıştır.

- a) *Türkiye'ye sanayi tesisleri getiren veya bilimsel, teknolojik, ekonomik, sosyal, sportif, kültürel, sanatsal alanlarda olağanüstü hizmeti geçen ya da geçeceği düşünülen ve ilgili bakanlıklarca haklarında gerekçeli teklifte bulunulan kişiler*
- b) *4/4/2013 tarihli ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun 31 inci maddesinin birinci fıkrasının (j) bendi uyarınca ikamet izni alanlar ile Turkuaz Kart sahibi yabancılar ve bunların yabancı eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı yabancı çocuğu*
- c) *Vatandaşlığa alınması zaruri görülen kişiler.*
- d) *Göçmen olarak kabul edilen kişiler. (5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md. 12).*

Vatandaşlığın kazanılması ve sonrasında yaşanacak olan süreç ilkesel olarak ülkelerin iç hukuk metinlerinde düzenlenen bir konu olmak beraber son dönemde yaşanan büyük göç hareketleri ve insanların daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak amacıyla yaşam standartları yüksek ülkelere göç etmesi ile vatandaşlığın kazanılması günümüz dünyasında uluslararası niteliğe sahip bir kavram haline dönüşmüştür. Hem doğum yoluyla yabancı bir ülkenin vatandaşı olan fakat irade beyanı ile Türk vatandaşlığını kazanan hem de Türk vatandaşı olmasına karşın yabancı bir ülkenin vatandaşlığını kazanan yani çifte vatandaşlık elde edilen kişilerin sayısında önemli bir artış gözlemlenmektedir. Bir kişinin bir ülkenin vatandaşlığını doğum yoluyla veya sonradan irade beyanı ile kazanabildiği gibi belirli durumlar hâlinde kaybedebilmesi de olasıdır. Her ne kadar bugünün dünyasında bir devletin kendi vatandaşını vatandaşlık hakkından mahrum bırakması sert biçimde eleştirilen bir durum olsa da kimi devletlerin bu eleştirilere kulaklarını tıkayarak çeşitli gerekçeler öne sürerek bazı vatandaşlarının vatandaşlık hakkını ellerinden alabilmektedir. Kişilerin vatandaşlıktan keyfi olarak çıkarılamamaları ilke olarak kabul edilmekle birlikte devletlerin gerekli gördüğü takdirde vatandaşı olan kişileri, vatandaşlıktan çıkaramayacağına dair genel-

geçer bir hüküm ya da anlayışın varlığından bahsedilemez. Aksine, Uyraklık Konusunda Avrupa Sözleşmesi devletlerin bir kimseyi vatandaşlıktan çıkartmak için başvurabileceği kabul edilebilir nedenlerin neler olduğunu açık şekilde ifade etmiştir. Sözleşmede bahsi geçen vatandaşlığa son verilmesi halleri sırasıyla şu şekildedir:

- a. *Başka bir vatandaşlığın gönüllü olarak kazanılması;*
- b. *Başvurana yüklenebilecek herhangi bir olgu hakkında bilgi gizleme, yanlış bilgi verme veya hileli davranış yoluyla Taraf devletin vatandaşlığını kazanmak;*
- c. *Yabancı bir silahlı kuvvetlerinde gönüllü hizmette bulunmak;*
- d. *Taraf devletin önemli menfaatlerine ciddi surette zarar veren fiillerde bulunmak;*
- e. *Taraf devlet ile yurt dışında ikamet etmekte olan vatandaş arasındaki gerçek bağ eksikliği;*
- f. *Çocuğun küçüklüğü sırasında kabul edilen, Taraf devletin vatandaşlığının kanunen (ex lege) kazanımına yol açan iç hukuk tarafından düzenlenen ön koşulların tamamlanamayacak olması;*
- g. *Çocuğun, kendisini evlat edinen ebeveynlerin birinin veya ikisinin de yabancı vatandaşlığını kazanması veya buna sahip olması durumunda, çocuğun evlat edinmesi.*²

Vatandaşlık olgusunun; hukuk sistemimizin bir parçası olduğu Osmanlı Devleti'nin son döneminden başlanarak bugüne değin yürürlüğe girmiş olan anayasa ve vatandaşlık kanunları incelendiği takdirde vatandaşın kendi isteğiyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti vatandaşlığından çıkması ya da kamu otoritesinin herhangi bir gerekçe ile kendisine vatandaşlık bağı ile bağlı olan kişiyi vatandaşlıktan çıkarmasının vatandaşlık hukuku tarihimize önemli bir başlığı oluşturmuş olduğunun farkına varılacaktır. İdarenin tek taraflı bir eylem neticesinde kişiyi vatandaşlıktan çıkarması hâlinde vatandaşın kararın iptali yönünde bir hukuki süreci başlatıp başlatamayacak olduğu da vatandaşlıktan çıkarma işlemiyle ilgili bir başka önemli başlığı oluşturmaktadır.

Bu bağlamda TOK (1869) ve 1929 tarih 1312 sayılı Vatandaşlık Kanunu'nda kamu otoritesinin eylemi karşısında vatandaşa herhangi bir itiraz hakkı tanımamış iken 1964 tarih 403 sayılı TVK'nun 40.maddesi uyarınca idari makamlar tarafından Türk

² Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi'nin Türkçe metni için bkz. **Aykaç**, Alper Can "Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi", TBB, Yıl 2008, Sayı 77, s.359-383.

vatandaşlığıyla ilgili verilmiş olan hiçbir kararın yargı denetiminden muaf kabul edilmemesi kararlaştırılmış ve Danıştay yetkili başvuru makamı olarak kabul edilmiştir (Ekşi, 2009: 71-73). Ekşi'nin çalışmamızda bahsetmiş olduğumuz eserini yayınlamış olduğu sene 5901 sayılı TVK kabul edilmiştir.

5901 sayılı TVK, vatandaşlığının kazanılması noktasında olduğu gibi vatandaşlığın kaybedilmesini düzenleyen hâllerin ifade edilişi noktasında da Türk vatandaşlık hukukunda kaynak metin niteliğindedir ve hukukumuzda vatandaşlığın kaybına dair yapılacak olan bir düzenleme TVK'nun esaslarına aykırılık teşkil etmemektedir. Türk vatandaşlığının kaybı kanuna göre kişinin iradesine bağlı şekilde vatandaşlığın kaybedilmesi ve kişinin iradesi dışında vatandaşlığın kaybedilmesi şeklinde ikili bir ayrıma tabiidir.

Bir kişinin kendi iradesi ile Türk vatandaşlığından çıkabilmesi için ergin ve ayırt edebilme gücüne sahip olabilmesi, yabancı bir devletin vatandaşlığını kazanacak olduğuna dair güçlü bir emarenin bulunması, askerlik hizmeti nedeniyle aranan bir kimse olmaması ve hakkında herhangi bir cezai müeyyidenin bulunmaması gerekmektedir (Doğan, 2018: 128-131).

Bir kişinin iradesi dışında sahip olduğu vatandaşlık hakkından mahrum bırakılmasına özellikle Soğuk Savaş döneminde sık rastlanılmış, demokrasinin kurumsal bir temele sahip olmadığı kimi rejimlerde çok sayıda insan basit bir hukuki prosedür neticesinde vatandaşlıktan çıkartılmıştır. Günümüz dünyasında bir devletin kendisine vatandaşlık bağıyla bağlı olan bir kimseyi gerekli hukuki altyapı olmaksızın keyfi bir şekilde vatandaşlıktan çıkartması demokratik nizamla aykırı bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Yine de bu uygulama çok sayıda devletin hukuki metinlerinde bulundurulmakta ve devletlerin menfaatine aykırı bir faaliyette bulunan vatandaşlarının vatandaşlık hakkını elinden alabilmeleri hukuken meşru hale getirilmektedir. Bu noktada 5901 sayılı TVK daha önce de dile getirilmiş olan Avrupa Uyraklık Sözleşmesi'nin belirlemiş olduğu esaslara bağlı olarak bir kişinin kamu otoritesince Türk vatandaşlığından çıkartabilecek olduğu hükmünü barındırmaktadır.

Vatandaşlık hukukunun bir başka dikkat çekici yönünü ise literatürün oluşumunu sağlayan kaynakların niteliği oluşturmaktadır. Vatandaşlığın; temelde bir devletin sınırları içerisinde yaşayan insanlarla o devletin tüzel kişiliği arasındaki ilişki oluşu vatandaşlık hukukunun ulusal yönünü daha baskın hale getirmekle birlikte son dönemde yaşanan kimi gelişmeler vatandaşlığın uluslararası bir mesele olarak görülmesi düşüncesini kuvvetlendirmeye başlamıştır. Bu kapsamda vatandaşlığın düzenlenmesi noktasında uluslararası kimi metinlerde birer başvuru metni haline dönüşmüştür.

1.3.2. Vatandaşlığın Ulusal ve Uluslararası Kaynakları

Vatandaşlık hukukunun bir kamu hukuku dalı olması ve vatandaşlık ilişkilerinin çerçevesinin belirlenmesinde kamu otoritesinin yadsınamaz önemi bir ülkenin hukuk mevzuatında yer edinmiş olan ulusal kaynakları o ülkenin vatandaşlık hukukuyla ilgili uygulamalarının oluşumunda önemli kılmaktadır. Her bir devletin kendi anayasalarında vatandaşlığın kazanılması, vatandaşlığın kaybedilmesi, vatandaşlığın değiştirilmesi gibi konuları düzenleyen maddeler ve ülkenin iç hukukunda vatandaşlıkla ilgili alınan mahkeme kararları ve kanunları uygulanması için çıkartılan yönetmelikler o ülkenin vatandaşlık hukukuyla ilgili ulusal kaynaklarını oluşturmaktadır.

Türk vatandaşlık hukuku özelinde vatandaşlık hukukunun genel esaslarını belirleyen ulusal kaynaklar arasında; 'Türk Vatandaşlığı Kanunu', 'İskân Kanunu' gibi vatandaşlıkla ilgili kimi hükümlere yer veren diğer kanunlar ve 'Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik' sayılabilir. (Doğan, 2018: 14).

Türk vatandaşlık hukukunun tarihsel süreçte yaşamış olduğu gelişmeler incelendiği takdirde Osmanlı döneminde ilan edilen ilk anayasa olan 1876 Kanun-i Esasi'den bu yana vatandaşlık meselesinin önemli bir çalışma alanı olarak görüldüğü söylenebilir. Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulan anayasalarda da vatandaşlığın önemli bir başlık olarak görülmesi eğilimi devam ettirilmiştir.

Vatandaşlık hukukumuzun ulusal kaynaklarını oluşturan bir diğer önemli öge ise vatandaşlık kanunlarıdır. Osmanlı Devleti'nde ilk vatandaşlık kanunu 1869 yılında

yayımlanmış olan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi (TOK) olmuştur. Cumhuriyet döneminde sırasıyla 1929 yılında yürürlüğe girmiş olan 1312 kanun numaralı Türk Vatandaşlığı Kanunu, 1964 yılında yürürlüğe girmiş olan 403 kanun numaralı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve 2009 yılında yürürlüğe girmiş olan ve halen yürürlükteki 5901 kanun numaralı Türk Vatandaşlığı Kanunu vatandaşlık hukukunun genel esaslarını düzenleyen kanunlar olmuşlardır. Vatandaşlık hukukunu bir diğer ulusal kaynağını ise vatandaşlık kanunları ile çıkartılmış olan yönetmelikler oluşturmaktadır. Mevcut vatandaşlık kanunu olan, 5901 numaralı Vatandaşlık Kanunun ardından 11.2.2010 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından çıkartılmış olan yönetmelik vatandaşlık hukukumuzun en güncel metni olmuştur (Turhan ve Tanrıbilir, 2017, s. 42-46).

Dünya 20. yüzyılda iki büyük savaş yaşamış ve bu iki savaşın sonrasında dünyanın farklı coğrafyalarında temel insan haklarını askıya alan otoriter yönetimler iş başına gelmiştir. Artan uluslararası baskı neticesinde insan haklarını hiçe sayan uygulamaların sonlandırılmasına yönelik ciddi bir kamuoyunun oluşumu tüm ülkelerin kendi vatandaşlık hukuku üzerinde etki sahibi olacak bir dizi uluslararası metnin varlığını zorunlu kılmıştır. Vatandaşlık hukukunun sahip olduğu uluslararası kaynak metinlerin oluşumu böyle bir sürece bağlı olarak hayata geçirilmiştir.

‘1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’, ‘Avrupa İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi’, ‘Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi’, ‘Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’, ‘Tabiiyetten Doğan Kanunlar İhtilafının Halli Hakkında La Haye Sözleşmesi’, ‘Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair BM Sözleşmesi’ vatandaşlık hukukunun uluslararası kaynakları arasında sayılabilecek olan belli başlı metinlerdir (Doğan, 2018: 12-13). Bahsi geçen uluslararası metinlerin bir kısmı, Türk vatandaşlık hukukunu da etkilemiş ve Türk vatandaşlık hukukunda yaşanan kimi değişiklikler uluslararası metinlerle uyumlu bir vatandaşlık hukuku mevzuatı oluşturmak amacıyla gerçekleşmiştir. Vatandaşlığı düzenleyici uluslararası kaynaklar sadece antlaşmalar ve sözleşmelerden ibaret olmamış, uluslararası mahkemelerde görülen kimi davaların sonucunda çıkan kararlarda vatandaşlık hukukunu birinci dereceden ilgilendiren uluslararası kaynaklardan olmuştur.

Uluslararası Adalet Divanının 1955 tarihli Nottebohm kararı, bu kaynaklar arasında değerlendirilebilir. Divan Nottebohm kararı ile vatandaşlıkla ilgili üç ilkeyi net şekilde ifade etmiş ve vatandaşlık literatürünün evrensel manada parçası olmasını sağlamıştır. Bunlar; kişinin vatandaş sayılabilmesi için devlet ile birey arasında gerçekleşmesi şart olan hukuki ilişki bağı, kişinin hak ve görevlerinin sınırlarını belirleyen hukuki statü ve kişinin vatandaşı olduğu devlete diğer devletlerden daha güçlü olacak biçimde bağlılık duyması anlamına gelen vatandaşlığın gerçekliği ilkesidir (Topuzkanamış, 2013: 9).

Vatandaşlık hukukunun uluslararası kaynakları vatandaşlık hakkında üç ayrı ilkenin ortaya çıkması sonucunu doğurmuş ve her bir ülkenin yasa yapıcıları kendi vatandaşlık kanunlarını oluştururken bu üç ilkeye aykırı düzenlemelerin gerçekleştirilmemesine mümkün ölçüde dikkat göstermişlerdir. Vatandaşlık hukukuna dair oluşan üç evrensel ilke sırası ile şu şekildedir:

- i. *Herkesin bir vatandaşlığı olmalıdır.*
- ii. *Herkesin yalnız bir vatandaşlığı olmalıdır.*
- iii. *Kişi vatandaşlığını değiştirmede serbest olmalıdır.* (Doğan, 2018: 28-30).

Vatandaşlık hukukunun genel esaslarını belirleyen bu üç temel ilkedен birincisi olan 'herkesin bir vatandaşlığı olmalıdır' ilkesi 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde (İHEB) ve Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesinde açık bir şekilde dile getirilmiştir.

İHEB'in 15. madesinde vatandaşlık konusu ele alınmış ve herkesin bir vatandaşlığa sahip olma hakkı olduğu söylenerek, hiç kimsenin keyfi biçimde vatandaşlıktan çıkarılamayacağı ve kişinin vatandaşlığını değiştirmek hususunda özgürlük sahibi olduğu kabul edilmiştir.

Herkesin bir vatandaşlığı olmasına dair ilkenin bizim hukukumuza yansımaları ise 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK) ile olmuş ve ilgili kanunda hiçbir devlete vatandaşlık bağıyla bağlı bulunmayan kişiler vatansız olarak

nitelendirilmiştir. Kanunun yürürlüğe konulmuş olduğu dönem ve kanuna hâkim olan ruh incelendiği takdirde vatansızlık halinin önlenmesinin istenildiği fark edilecektir.

Herkesin bir vatandaşlığı olmasına dair ilke teorik bazda kabul görmekle birlikte dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan savaş ve insani krizlerin bir sonucu olarak milyonlarca insan vatandaşı olduğu ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, fiili olarak vatansız durumuna düşmüştür. Salgın, doğal afet ya da çevresel felaketler ile yerkürenin belirli bölgelerinde devam etmekte olan iç savaş ve yabancı işgallerin bir sonucu olarak çok sayıda insan daha iyi yaşam koşullarına sahip olabilmek amacıyla “gelişmiş” olarak addedilmekte olan ülkelere göç etmektedir. Hiç şüphesiz bu göç dalgasının tesiri altında kalmış olan ülkelerin başında Türkiye yer almaktadır. Türkiye’nin uluslararası göç politikalarının temeli alana ilişkin temel bir belge niteliğindeki 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi oluşturmaktadır.

Türkiye’nin sözleşmeyi imzalamış olduğu dönem ortaya koymuş olduğu coğrafi sınırlama ilkesinin bir sonucu olarak coğrafi olarak Türkiye’nin doğusundaki ülkelere gelen kişilerin hukuki statüsüne ilişkin bir belirsizlik söz konusu olmuş; kanun koyucu bu belirsizlik hâlini 2013 senesinde yürürlüğe giren 6458 sayılı “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu” ile ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Kanunun 62.maddesi uyarınca Cenevre Sözleşmesi uyarınca mülteci tanımında yer alan ancak Avrupa dışından Türkiye’ye göç etmiş olan kişilerin “şartlı mülteci” biçiminde adlandırılması öngörülmüş ve bahse konu bu kişilere üçüncü bir ülkeye yerleştirilinceye kadar Türkiye’de yaşayabilmeleri için geçici ikamet hakkı tanınmaktadır (Ekşi, 2016: 45).

Kamuoyunda daha ziyadesiyle Suriye iç savaşı sebebiyle Türkiye’ye göç etmiş olan kişiler üzerinden tartışılmakta olan mültecilere vatandaşlık hakkı tanınması tartışması da vatandaşlık hukukuna ilişkin evrensel manada kabul görmüş olan temel ilkeler ile ilişkili biçimde değerlendirilmelidir. İktidar ve muhalefet temsilcilerinin farklı görüşler ortaya koymuş olduğu bu tartışma bağlamında hukuki mevzuatın değerlendirilmesiyle varılabilecek olan sonuç “Suriyelilerin” vatandaşlık hakkını elde edebilmelerinin idarenin takdir yetkisinde olduğudur. Zira şu an yürürlükteki 2009 tarih 5901 sayılı TVK uyarınca vatandaşlığın sonradan kazanılması hâlleri; yetkili

makam kararı, evlenme ya da seçme hakkının kullanımı olarak ifade edilmiş (Karakoç, 2012: 283) yani farklı bir devletin vatandaşı olmasına karşın Türkiye’ye göç etmiş olan kişilerin Türk vatandaşı olabilmelerine baştan kapı kapatılmış değildir, Aralık 2019 itibariyle Türkiye’de vatandaşlık verilmiş olan Suriyelilerin sayısı yüz on bin olarak ifade edilmiştir.

Vatandaşlıkla ilgili uluslararası metinlerce kabul edilen bir diğer ilke ise ‘herkesin yalnız bir vatandaşlığı olması’ şeklindedir.

Teoride güvenlik gerekçesinden hareketle her bir devletin vatandaşlarından sadece kendisine vatandaşlık bağı ile bağlılık duymasını beklemek olasıdır. Bu isteğin altında yatan temel sebep her devletin herhangi bir savaş hali durumunda yükümlülük altına girmesini isteyeceği vatandaş sayısını belirleme isteğidir. Pratikte ise durum farklılık göstermekte ve tüm devletler menfaatlerini gerektirdiği durumlarda kendi vatandaşlarının başka bir ülkenin de vatandaşı olarak çifte vatandaşlık elde etmesini teşvik etmektedirler (Doğan, 2018: 29).

Herkesin yalnız bir vatandaşlığı olmasına dair ilke göç hareketlerine bağlı olarak anlamsız hale gelmeye başlamış, göç faaliyetlerini gerçekleştiren birinci kuşak göçmenlerin gitmiş oldukları ülkede vatandaş olarak kabul edilmemeleri durumu ile karşılaşılması söz konusu olmuşken, daha sonraki kuşağın topluma entegrasyonun sağlanması amacıyla vatandaş olarak kabul edilmeleri uygulamalarına başvurulmuştur. Beyin göçü ile nitelik sahibi bireylerin gelişmiş olarak kabul edilen ülkelere gerçekleştirmiş göç ile o ülkelerin vatandaşı olmak isteği çoğu zaman göç alan ülke için olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiş ve göç alan ülkelerin idarecileri beyin göçü kapsamında ülkelerinde yaşamaya başlayan göçmenlerin vatandaşlığa kabulü noktasında zorlayıcı bir tavır içine girmemişlerdir. Bu bağlamda ‘herkesin yalnız bir vatandaşlığa sahip olması’ gerektiğine dair ilke zaman içerisinde dünyanın gerçekliğine bağlı olarak geçerliliğini yitirmiştir.

Vatandaşlık hukukunun bir diğer genel ilkesi ise ‘herkesin vatandaşlığını değiştirmekte serbest olması’ gerektiğine dair ilkedir. Bu ilke uzun bir dönem idareci sınıflar tarafından kendi vatandaşlarının bir başka ülkenin vatandaşı olabileceği

ve bu durumun devletin güvenliğini tehlikeye atacak olduğu gerekçesiyle kabul edilmek istenmemiştir. Bugünün koşullarında ise devletlerin bir kişinin vatandaşlığını değiştirme serbestliğine engel olmamaları gerektiği düşüncesi ilke olarak kabul görmüş olan bir düşünce niteliğindedir.

5901 sayılı TVK’de bir Türk vatandaşının kanunda gerekli görülen şartları sağlaması ve kişinin vatansız kalma ihtimalinin bulunmaması halinde Türk vatandaşlığından ayrılabilir olduğu hükmünü içermektedir (Doğan, 2018: 30).

1.4. Vatandaşlık Kuramları

Vatandaşlığın nasıl tanımlanacak olduğu ve vatandaşlık kavramı ile ifade edilen değerlerin nelerden ibaret olduğu tarih boyunca vatandaşlık tartışmaları içerisinde önemli bir noktayı oluşturmuştur. Vatandaşlığın tanımlanması sürecinde hâkim değerin ne olduğu o tarihi dönem içerisindeki vatandaşlık politikalarının genel çerçevesinin belirlenmesini sağlamıştır.

Antik Yunan’da polislere üyelik biçiminde tanımlanan vatandaşlık polis yönetimlerini önem sahibi hale getirmiş ve vatandaşlığın bir toplumun içerisindeki tüm kesimlerin yararlanabileceği bir değer olmaktan uzak tutmuştur.

Roma’da ise vatandaşlığın soylular ve halk için farklı anlama geldiği bir vatandaşlık pratiği oluşturulmuştur. Üstel’e göre Roma vatandaşlığı iki ayrı veçheye sahiptir ve sıradan halk için yalnızca bir statü ifadesi olarak görölmektedir, soylular içinse Roma’da vatandaşlık bir statü olmanın ötesinde siyasal katılımı sağlayan bir araç olarak değerlendirilmektedir (Üstel, 1999: 54).

Orta Çağ’da kent devletlerine üyelik biçiminde tanımlanan vatandaşlık modern dönemde ise bireyin merkezi devletin kurumlarına hukuki anlamda sadakat hissetmesi ve devlet karşısında sahip olduğu hak ve ödevlerin neler olduğunu belirleyen bir kavram haline dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu noktada modern vatandaşlığın nasıl tanımlanacak olduğuna dair tartışmalar bir kat daha önem kazanmış ve ülkelerin sahip olduğu vatandaşlık rejimleri ülke içerisindeki azınlık ulusların taleplerinin karşılanması noktasında kullanılabilecek bir araç olarak düşünölmeye başlanmıştır.

Kadioğlu; vatandaşlığın, literatürde kullanımına dair dört farklı biçimin olduğunu söylemektedir. Bu farklı kullanımlardan birincisi 'ulusal kimlik veya milliyet' olarak tanımlanan vatandaşlık anlayışıdır. Vatandaşlığın, ulusal kimlik veya milliyet olarak tanımlanmasının tarihsel kökenleri Fransız Devrimi'nin sonrasına dayanmaktadır. Fransız Devrimi sonrası güçlenen milliyetçilik akımı ile bağlantılı olarak imparatorluklar yıkılmaya başlamış, yıkılan imparatorlukların yerlerini ulus-devletler almıştır. İmparatorlukların yıkılarak ulus devletlerin kurulmaya başlaması sadece devletin örgütlenme biçimine dair bir değişikliğin ifadesi niteliğinde bir gelişme olarak görülmemelidir. Zayıflayan imparatorluklardan bağımsızlıklarını kazanarak kurulan ulus-devletler pek çok yönden monarşiler ile farklılaşmaktadır.

Yeni dönemde iktidar gökyüzünden yeryüzüne inmiş, yeryüzüne inen iktidarı ayakta tutacak olan güç ise geçmiş dönemin tebaası, yeni dönemin ise sahip olduğu hakları ve yerine getirmekle yükümlü olduğu ödevleri kanunlar ile belirlenmiş olan vatandaşlardır.

Bu dönemde milliyetçilik ve halk egemenliği kavramlarının girmiş olduğu ittifaka bağlı olarak ulus egemenliği kavramı ön plana çıkmış böylece vatandaşlık toplum içerisinde yaşayan tüm bireylerin farklılıklarını göz ardı ederek, ortak vatandaşlık çatısı altında toplanmalarını sağlayan bir araç haline dönüşmüştür. Bu yönüyle, vatandaşlığın ulusal kimlik veya milliyet olarak tanımlanması ortaya çıkmış olduğu ilk dönemde monarşilere karşı halk egemenliğinin savunuculuğunu üstlenmek gibi ilerici bir misyona sahip olsa da bugün itibarıyla vatandaşlığın ulusal kimlik olarak tanımlanması anlayışı toplumun çok kültürlü ve çok kimlikli bir karaktere bürünmesinin önünde bir engel olarak kabul edilmektedir.

Literatürdeki vatandaşlık biçimlerinden bir diğeri ise 'evraklar temelinde tanımlanan vatandaşlık' anlayışıdır. Vatandaşlığın evraklar temelinde tanımlanması, ulusal kimlik veya milliyet olarak tanımlanmasında olduğu gibi birtakım tarihsel gelişmenin peşi sıra yaşanmış değildir ve siyaset bilimini gündemini meşgul eden bir tartışmanın parçası olarak kabul edilmemektedir.

Fakat, vatandaşlığın evraklar temelinde tanımlanması durumunda da çözüme kavuşturulması gereken kimi sorunların varlığından bahsetmek mümkündür. Deniz aşırı topraklara sahip büyük devletlerin eski sömürgelerinin bağımsızlıklarını kazanması sonucunda yeni kurulan devletlerin sınırlarında yaşayan insanların hangi ülkenin vatandaşı olacakları, Batı Şeria’da ikamet eden Filistinlilerin sahip olduğu Ürdün kimliğine rağmen Ürdün’de ikamet edememeleri ve sivil, sosyal, siyasal, haklara sahip olamamaları ve Yunanistan örneğinde yaşanmış olduğu gibi kimliklerde din ibaresinin yer almasının Avrupa Birliği (AB) ile Yunan hükümeti arasında probleme yol açması gibi başlıklar vatandaşlığın evraklar temelinde tanımlanmasına dair anlayışın sahip olduğu tartışma alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vatandaşlığın tanımlanışı hakkında literatürde bulunan diğer iki anlayış ise temelde bir zıtlığa dayanmaktadır iki farklı vatandaşlık pratiğine kaynaklık etmektedir. Bu anlayışlardan birincisi olan ‘vatandaşlığın haklar temelinde tanımlanması’ diğeri ise vatandaşlığın ‘görevler ve sorumluluklar temelinde tanımlanmasıdır’ Vatandaşlık kavramı tanımlanırken hak ve özgürlüklerin mi yoksa görev ve sorumlulukların mı daha baskın olduğu ise liberal-bireyci vatandaşlık anlayışı ve cumhuriyetçi-toplumcu vatandaşlık anlayışlarının temelini oluşturmaktadır (Kadioğlu, 2012: 22-28).

Braubaker ise ulus devlet olgusu ile bağlantılı biçimde tanımlanan modern dönem vatandaşlık pratiğinin aslında bir toplumsal kapanma biçimine dönüşmüş olduğuna dikkat çekmektedir. Bahsi geçen toplumsal kapanma bir devletin sınırları içerisinde yaşayan insanlardan sadece o ülkeye vatandaşlık bağı ile bağlı olan kişilerin belirli haklardan yararlanabilmesi biçiminde zuhur etmektedir (Braubaker, 2009: 18).

Vatandaşlığın bir toplumsal kapanma biçimi olarak değerlendirilmesine dair çarpıcı bir örnek 1990 senesinde Almanya’da yaşanmıştır. 1989 senesinde Schlesweig-Holstein eyaletinde alınan bazı Avrupa ülkelerinin vatandaşı olan yabancıların karşılıklılık prensibinde eyalet sınırları içerisinde seçme ve seçilme hakkına sahip olmasına dair yasa değişikliği eyaletteki muhafazakâr partiler tarafından tepkiyle karşılanmış, yasa değişikliği tepki gösteren partiler düzenlemenin iptali gerekçesi ile Alman Anayasa Mahkemesine başvurmuştur. Mahkeme başvuruyu değerlendirerek, yasanın iptali yönünde karar vermiştir. Kararın gerekçesinde ise

devletin gücünü halktan aldığı ve yabancıların halkın bir parçası olmadığı ve seçme ve seçilme hakkından yararlanabilmek Alman vatandaşı olma şartının yerine getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Kadıoğlu, 2012: 44).

Bu noktada modern vatandaşlığın kapsayıcılığı ile ilgili ciddi soru işaretleri gündeme gelmekte ve ulus devletlerin kuruluşu ile vatandaşlığın toplumun tüm kesimlerinin yararlanabildiği bir hak biçimine dönüşmüş olduğu fikri tartışmaya açılmaktadır. Son dönemde dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan krizlere bağlı olarak gerçekleşen büyük göç dalgalarının sonucunda bazı ülkelerin sınırları içerisinde yaşamaya başlayan ve sayıları milyonları bulan göçmenlerin yaşadıkları ülkenin vatandaşı olmadıkları için kimi haklardan yararlanamamaları vatandaşlığın bir toplumsal kapanma aracı olduğu yönündeki görüşün vatandaşlık hukuku mevzuatında etkin olduğu anlamına gelmektedir.

Vatandaşlık kavramının dinamik karakteri tarih boyunca kavramın net şekilde tanımlanmasını zor hale getirdiği gibi modern dönemde farklı ülkelerin vatandaşlık rejimleri içerisinde de birlik sağlanması mümkün olmamıştır. Birbiriyle sınır komşusu olan iki devlet bile ortaya koymuş oldukları vatandaşlık politikası bakımından birbirlerinden oldukça farklı noktalarda konumlanabilmişlerdir. Vatandaşlığın nasıl tanımlanmış olduğu, kimlerin vatandaş kabul edileceği, kişilerin vatandaş olmaları dolayısıyla sahip oldukları hakların ve özgürlüklerin sınırlarının neler olduğu vatandaşlık anlayışları arasındaki belli başlı farklılık noktalarını oluşturmaktadır.

Bryan Turner'in vatandaşlığa dair gerçekleştirmiş olduğu iki eksenli sınıflandırma vatandaşlık çalışmalarının içerisinde önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Turner'in vatandaşlık sınıflandırmasının içerisinde birinci eksen vatandaşlığın nasıl kazanılmış olduğu oluşturmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'da vatandaşlık tabandan gelen bir hak arama mücadelesinin neticesinde kazanılmıştır. Bu yönüyle her iki ülkenin anayasasında ve hukuki metinlerinde tanımlanış biçimi ile vatandaşlığın "etken vatandaşlık" şeklinde ifade edilebilmesi mümkündür. Almanya ve İngiltere'de ise vatandaşlık siyasal elitler tarafından halka sunulmuş, halkın vatandaş olarak kabul edilmek için herhangi bir özel çabanın içerisine girmesine gerek

kalmamıştır. Bu bakımdan bu iki ülkenin vatandaşlığı “edilgen vatandaşlık” biçiminde adlandırılmaktadır.

Turner’in vatandaşlık sınıflandırmasındaki diğer eksen ise vatandaşlık politikalarının uygulanması sürecinde devletin özel alan üzerinde ne ölçüde etki sahibi bir aktör olduğu belirlemektedir. Fransa ve İngiltere’de var olan güçlü devlet geleneği idareci sınıfın vatandaşın özel dünyasının varlığına şüphe duyarak yaklaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu iki ülkede de din ve aile gibi vatandaşların özel alanları içerisinde kabul edilen değerler güçlü bir devlet müdahalesi ile karşılaşmışlardır. Bu bakımdan Fransız ve İngiliz vatandaşlıkları kamusal alan-özel alan ayrışması bakımından benzer bir karaktere sahiptir ve bu karakter “kamusal alanda evrilen vatandaşlık” biçiminde dile getirilmektedir. Son olarak Almanya ve Amerikan Birleşik Devletlerinde vatandaşların özel alanlarına kamu otoritesinin müdahale edilemeyecek olduğunun ilke olarak kabul edilmesi gerekçesiyle vatandaşlığın “özel alanda evrilmiş” olduğu düşüncesi yaygın biçimde kabul görmüştür (Turner, 2012: 130-134).

Türkiye’de uygulanan vatandaşlık politikalarının bu sınıflandırma kapsamında nereye konumlandıracağı ya da Türk vatandaşlığının hangi ülkedeki vatandaşlık rejimi ile benzerlik taşımış olduğu hakkında kesin ifadeler kullanabilmek mümkün değildir. Cumhuriyet dönemi vatandaşlık politikalarının inceleneceği ikinci bölümde bu meselenin üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacak olmakla birlikte Cumhuriyet dönemi anayasalarında ve vatandaşlık kanunlarında yer alan hükümler bağlamında Türk vatandaşlığının Alman ve Fransız vatandaşlık anlayışından izler taşıdığını söylemek mümkündür.

1924 Anayasası ile başlayan süreçte Türk vatandaşlığı, Fransa’da olduğu gibi devlet idarecilerinin zihinlerinde toplumu bir bütün olarak ulus kavramının etrafında birleştirecek olan kullanışlı bir araç olarak tahayyül edilmiş ve bireylerin sahip oldukları hâkim değer haricindeki kimlik ve kültür değerlerini kamusal yaşama taşıyabilmelerine müsaade verilmemiştir. Bu değerlerin yalnızca özel alanın sınırları dahilinde ifade edilebilir olması Cumhuriyet tarihi boyunca yerleşik bir devlet politikası olarak kabul edilmiştir. Türk vatandaşlığının Alman vatandaşlık anlayışı ile benzerlik gösteren tarafını vatandaşlığın nasıl elde edilmiş olduğu sorusuna verilen

cevap oluşturmaktadır. Vatandaşlığın ilk kez hukuki bir temel elde etmiş olduğu on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti hukuki metinlerinden itibaren vatandaşlık (Osmanlı Devleti döneminde Osmanlı vatandaşlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından Türk vatandaşlığı) halkın elde etmek uğruna mücadele etmiş olduğu bir değer olmamış aksine siyasal elitlerin modernleşme projesi kapsamında halka sunmuş oldukları bir ihsan olarak kabul edilmiştir.

Vatandaşlığın ifade etmiş olduğu anlama dair literatürdeki bir başka görüşte James Donald tarafından dile getirilmiştir. Donald'a göre vatandaşlık içi birey tarafından doldurulabilecek olan boş bir alan olarak kabul edilmelidir. Donald modern vatandaşlığın koruyucusu olarak düşünülen hiçbir ulusal değer ya da kurumun vatandaşları bir bütün olarak kapsayamayacağını iddia etmektedir. Donald vatandaş olmaktan kaynaklanan hakların kullanımında herhangi bir değere sadakat aramanın vatandaşlığın doğası ile tezat oluşturan bir durum olduğunu söylemektedir. Vatandaşlık fikrinin sahip olduğu evrensellik ilkesi vatandaşlık statüsünü tanımlamaya dair çabaların hepsini anlamsız kılmaktadır. Donald'ın eleştirisi sadece vatandaşlığın ulus devletlere bağlılık üzerinden ifade edildiği ulus-devlet vatandaşlığı anlayışına karşı olmamıştır. Özellikle Habermas'ın çalışmaları ile literatürde önemli bir yer edinmiş olan ve ulus-devlet vatandaşlığının demodeliğini vurgulayan anayasal vatandaşlık da vatandaşlığın anayasaya sadakat üzerinden tarifinin de son raddede vatandaşlığı ulusal değerlere bağlılığa yöneltici gerekçesi ile Donald tarafından eleştirilmiştir (Donald, 2012: 142-145).

Vatandaşlık konusunda gerçekleştirilen çalışmaların bir başka önemli boyutunu kavramın küreselleşme olgusu ile yaşamış olduğu etkileşim oluşturmaktadır. Küreselleşen dünyada merkeziyetçi yönetimlerin çağın gereklerini karşılamaktan uzak olduğuna inanılmış ve devletin siyaset, ekonomi ve toplumsal yaşam gibi alanlarda sahip olduğu etkinlik sahasının olabildiğince daraltılması amaçlanmıştır.

Küreselleşme çağında vatandaşlığın değişen doğası ulus-devletlerin toplumu homojen bir bütün haline getirme politikasına yönelik kuvvetli bir itiraz olarak kabul edilmektedir. Modern vatandaşlık anlayışının vatandaşlığı bir devletin üyeliği biçiminde yorumlaması da küreselleşme sonrası dönemde eleştirilmiş ve vatandaşlığın

üyelik boyutundan ziyade katılım boyutunun ön plana çıkartılması amaçlanmıştır. Yeni dönemde vatandaşlık sadece seçme ve seçilme hakkını kullanmak, vergi ödemek, askerlik hizmetini yerine getirmek ve bunların karşılığında devletin koruması altında olmak şeklinde değerlendirilmemiş, kamuoyu oluşturmak, siyasi organizasyonlara katılım göstermek, idarecilerin siyasa oluşturma sürecinin bir parçası olmak vatandaş olmanın gerekleri arasında kabul edilmeye başlanmıştır. Bir başka deyişle vatandaşlığa kuvvetli bir aktivizm boyutu eklenmek istenmiştir.

Modern dönemde vatandaşlığa dair yürütülen tartışmalar iki farklı vatandaşlık anlayışının ön plana çıkması sonucunu doğurmuş ve çoğu zaman bir ülkede vatandaşlık politikalarının bu anlayışlardan hangisi kapsamında gerçekleşmiş olduğu o ülkenin genel karakteriyle ilgili bilgi verici nitelikte olmuştur. Vatandaşlığın tanımlanmasında hak ve görev kavramları arasında kurulan denge bu iki farklı vatandaşlık anlayışının özünü oluşturmaktadır.

1.4.1. Liberal-Bireyci Vatandaşlık Anlayışı

Feodalizmin çöküşünün ardından güç kazanan mutlakiyetçi rejimlerde devlet ile monark arasındaki ayrım silik hale gelmiş ve devlet yönetimi tamamıyla monarkın keyfine bağlı olarak gerçekleşir olmuştur. Monarşi ile idare edilen memleketlerde monark koşulsuz ve denetimden muaf bir iktidarın sahibi ve yürütücüsü konumundadır.

Mutlak monarşi rejimlerini ise kendisinden önce ve sonra gelen idare biçimlerinden farklı kılan üç temel özellik mevcuttur: meşruiyetini geleneklerden alan siyasal otoritenin tek bir elde toplanması, bu otoritenin iktisadi teşebbüsler ve kazanımlar üzerinde kontrol kurması ve siyasi otoriteyle dini öğretinin hemhal olması (Birler, 2017, s. 301).

Bir ideoloji olarak liberalizmin ortaya çıkışı mutlakiyetçi rejimlerin sınırlandırılmaz ve denetlenemez iktidar sahibi monarklarına karşı gerçekleşmiş, liberal ideologlar idarenin anayasa ve hukuk kurumları ile sınırlandırılmasını, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını ve devletin ekonomiyle ilgili sahip oldukları düzenleyici gücün ortadan kaldırılması gerektiğini savunmuşlardır.

Liberal düşüncenin güç kazanmaya başlaması ile gerek devlet idaresinde gerekse de toplumsal yaşamın sınırları içerisinde köklü dönüşümler yaşanmış ve geçmiş döneme ait birçok değer liberal öğretisi çerçevesinde yeniden tanımlanmaya başlamıştır. Anayasacılık hareketlerinin başlaması, hiç kimsenin yargılanmadan suçlu kabul edilemeyeceğine dair hukuki ilkenin kabul görmesi, başlangıçta toplumun küçük bir kesimi tarafından kullanılabilir olsa da seçme ve seçilme hakkının elde edimi liberalizmin temel savunuları arasında yer almakta dahası bahis olunan bu hak ve özgürlükler liberal fikirlerin değer kazanması gerçekliği ile değerlendirildiği vakit anlam kazanmaktadır. Yaşanan bu değişim sürecinin bir parçası olarak monarşiler çağında gözden düşmüş bir kavram olan vatandaşlık liberal öğretisiyle uyumlu biçimde yeniden tanımlanmış ve etkisi yüzyıllar ötesinde dahi hissedilecek olan bir vatandaşlık kuramı ortaya çıkmıştır.

Oldfield'a göre liberal-bireyci vatandaşlık anlayışının kökeninde vatandaşlığın bir statü biçimi olarak kabul edilmesi bulunmaktadır. Bireylerin vatandaşlık statüsü ile devlet idaresinin ve diğer vatandaşların müdahale edemeyeceği kimi özgürlük alanlarına sahip olmaya başlamışlardır. Vatandaşlığın bir statü olarak değerlendirilmeye başlaması yıllar süren bir hak arama mücadelesinin sonucu olmakla beraber bugünün dünyasında olağan kabul edilmeye başlanmış ve özellikle gelişmiş sınıflara sahip olan ülkelerde vatandaşlar özel bir yasal düzenlemenin varlığına gerek kalmadan vatandaş olmaktan kaynaklı haklarını kullanabilir hâle gelmişlerdir (Oldfield, 2012: 95-96).

Liberal-sözleşmeci anlayışının devlete dair görüşleri liberal ideolojinin çerçevesi kapsamında şekillenmiş ve devletin zorunlu bir kötülük olduğuna dair kabul edilen liberal görüş, liberal-sözleşmeci vatandaşlık anlayışının da merkezinde yer almıştır.

Liberal sözleşmeci yaklaşımın temsilcileri bir diğer yandan ise devleti soyut ve biçimsel bir kurum olarak görme eğilimine sahip olmuşlar, devlete sivil toplum kuruluşlarından farklılık arz edecek biçimde her türlü kimlikten arınmış ve hukuki temelde farklı toplumsal gruplar arasında eşitliği sağlayacak bir üst otorite misyonu yüklemişlerdir (Üstel, 1999: 59). Liberal model, vatandaşlığın sınırlarının çizilmesi ve

genel esaslarının belirlenmesi sürecinde cumhuriyetçi anlayıştan farklı olarak askerlik, vergi gibi kurumlara birincil derecede önem vermemiş vatandaşlık kavramını kanunlara riayet göstermek ve toplumda yer edinmiş olan genel ahlak kurallarının dışarısına çıkmamak kaydıyla vatandaş olmak dolayısıyla sahip olunan hakların kullanımı üzerinden tanımlamıştır (Caymaz, 2007: 6).

Kısacası liberal vatandaşlık yaklaşımı bireye üstün bir değer atfetmiştir ve bireyin almış olduğu kararlarla geleceğini belirleyebilecek yeterlilikte bir varlık olduğunu kabul etmiştir. (Üstel, 1999: 64). Bu bağlamda devlet eliyle, ortak bir iyinin yaratılabileceği ve vatandaşlığın ortak iyiden yararlanmak adına sahip olunması gereken bir değer olduğu yönündeki görüş, liberal felsefe tarafından ortak iyinin üst bir otorite tarafından yaratılmasının mümkün olmayacağı ancak bireylerin kendi en iyilerini hayata geçirmeleri halinde ortak iyinin oluşabileceği şeklinde bir ifade ile karşılık verilerek reddedilmiştir.

Kanun koyucunun hukuki metinlerde vatandaşlığı liberal-bireyci vatandaşlık anlayışı çerçevesinde tanımlaması liberal değerlerin o toplum içerisinde ne kadar karşılık bulmuş olduğuyla ilişkili bir durum olarak kabul edilmektedir ve tarihi süreç içerisinde liberal öğretinin ve liberalizm fikrinin gelişim fırsatı yakalayabilmiş olduğu toplumlarda bugün itibarıyla de vatandaşlık politikalarında özgürlükçü yön ağır basmaktadır. Osmanlı Devleti'nden bu yana devam ettirilen devletçi politikalar Türkiye'de vatandaşlığın; vatandaşların idarecilere karşı öne sürebildiği kimi dokunulmaz haklara sahip olduğu biçiminde tanımlanabilmesine olanak tanımamıştır. Vatandaşlığa dair söz konusu olan diğer yaklaşım cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışıdır. Cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışı hem Cumhuriyet dönemi Türk anayasalarında ve vatandaşlıkla ilgili kanunların oluşumunda etkili olan anlayış olması hem de Türk vatandaşlığının uygulamadaki yönünü oluşturması bakımından bizim için önem taşımaktadır.

1.4.2. Cumhuriyetçi-Toplulukçu Vatandaşlık Anlayışı

Cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışı ise cumhuriyetçilik düşüncesi üzerine inşa edilmiş olan bir anlayış olması yönüyle liberal-bireyci anlayıştan

ayrışmaktadır. Yaklaşım uyarınca birey, özgürlük, devlet gibi kavramlara yüklenen anlam liberal bir perspektifle oluşturulmuş değildir. Bu bağlamda toplum ve ulus gibi bireylerin farklı niteliklerini bir kenara bırakmalarını ve ortak bir amaç uğrunda faaliyet gösterecek homojen bir topluluğa dönüşmelerini sağlayan kavramlar vatandaşlık anlayışı içerisinde kilit role sahiptirler ve bireysel değerler karşısında üstünlük sahibidirler. Cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışının hâkim vatandaşlık anlayışı olması gerektiğini savunan çevreler bireysel değerlerin ancak bir topluluk içerisinde birlikte yaşanıldığı takdirde değerli olabilecek olduğunu söylemekte, ortaya koymuş oldukları vatandaşlık pratiğiyle toplumun çıkarı için bireysel hak ve hürriyetlerin geri plana itilebilecek olduğunu söylemektedirler.

Cumhuriyetçi vatandaşlık yaklaşımı liberal anlayıştan farklı olarak vatandaşlığı bir statü ifadesi olarak görmemektedir. Bu nedenledir ki vatandaşların sadece vatandaş oldukları gerekçesi ile birtakım hakların öznesi olması gibi bir durum söz konusu değildir (Oldfield, 2012: 98).

Bu kapsamda cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışın liberal anlayışın aksine görev ve sorumluluklarla yüklü bir dile sahiptir. Liberal anlayış bir kimsenin vatandaş olmaktan kaynaklanan haklarını kullanabilmek için yerine getirmesi olan yükümlülüklerinin bulunmadığını söylerken, cumhuriyetçi anlayış ise devleti birey karşısında öncelikli kabul etmek düşüncesinden hareketle askerlik yapmak, vergi ödemek, oy kullanmak gibi birçok eylemi bireyin vatandaş sıfatını hak etmek ve korumak için yerine getirmesi gereken yükümlülükler olarak görmektedir.

Cumhuriyet'in ilanının ardından Türkiye'de vatandaşlık daima cumhuriyetçi-toplulukçu vatandaşlık anlayışı çerçevesinde ele alınmış ve vatandaşlık politikalarının özünü devlet-vatandaş ikileminde devleti öncelikli kabul etmek düşüncesi oluşturmuştur. 1990'lı yıllarda vatandaşlığın tüm dünyada ulus-devletten düşüncesi ile olan bağlarının kopması eğiliminin güç kazanmasına bağlı olarak farklı vatandaşlık anlayışlarının iyiden iyiye tartışılır olmuş ve bu tartışmalar Türkiye'nin mevcut vatandaşlık politikası üzerinde de etkili olmuştur. Daha önce söylenmiş olduğu gibi Cumhuriyet dönemi vatandaşlık politikalarının temelinde toplum içerisindeki farklı

kesimlerin sahip olduğu etnik ve dini değerleri kamusal alana taşımamaları yer almaktadır.

Türkiye'nin AB ile geliştirmiş olduğu ilişkinin bir sonucu olarak 1990'lı yıllarda Türkiye'de vatandaşlığının cumhuriyetçi perspektifle yorumlanması ciddi şekilde sorgulanmaya başlamış, uzun yıllar boyunca toplumun “*sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle*” olabilmesi adına kendi kimliğinden feragat etmek zorunda kalan azınlık gruplar anayasada yer alan vatandaşlık anlayışının ve vatandaşlık politikalarının ‘farklılıkların varlığını zenginlik kabul eden’ bir anlayış doğrultusunda revize edilmesini talep etmeye başlamışlardır. Bu talebin idareci sınıf tarafından bütünüyle kabul ya da reddedilmiş olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir.

1982 Anayasası'nın sahip olduğu vatandaşlık tanımında doğrudan bir değişiklik gerçekleştirilmemiş olmasına rağmen özellikle 2000'li yılların ilk yarısında azınlık halkların temsilcilerinin kimliklerini toplumsal yaşamda görünür kılınması adına dile getirmiş olduğu kimi taleplerin karşılanması noktasında olumlu adımlar atılmıştır. Bu adımlara bağlı olarak Türk vatandaşlığının görev ve sorumluluk yüklü dilinin hak ve özgürlükleri kapsayacak biçimde genişlemiş olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE CUMHURİYET DÖNEMİ

VATANDAŞLIK

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren beş yüzyılı aşkınca bir süreyi padişahın, tüm erkleri bünyesinde toplamış olduğu bir devlet örgütlenmesine sahip olarak geçirmiştir. Bahse konu zaman dilimi “erken dönem Osmanlı”, “klasik dönem Osmanlı” veya “geleneksel dönem Osmanlı” biçiminde ifade edilmiş ve çok sayıda kavramın sahip olduğu anlam ya da kurumun çalışma esasının modern dönemden önemli ölçüde farklı olduğu gözlemlenmiştir. Vatandaşlık kavramı ve vatandaşlık ilişkilerinin niteliği de Osmanlı’nın geleneksel döneminde modern dönemden oldukça farklı bir seyir takip etmiştir. Daha doğru ifadeyle klasik Osmanlı’da vatandaşlığın bugün sahip olduğu anlam ile inşasını mümkün kılacak toplumsal koşulların varlığına rastlanılamamış, padişah-ahali ilişkisi mutlak bir eşitsizlik çerçevesinde gelişmiştir.

Osmanlı’nın vatandaşlık kavramının modern dönemde kazanmış olduğu içerikle bir Osmanlı vatandaşlığı kimliğine sahip hâle gelmesi özellikle 1789 tarihli Fransız Devrimi sonrasında yaşanmış olan kimi gelişmelerle ilişkili biçimde gerçekleşmiştir. Devrim sonrası güç kazanan milliyetçilik düşüncesinin itici gücünü oluşturduğu bağımsızlık isyanları imparatorluğun bütünlüğünü tehdit eder hâle gelmiş, dönemin reformcu karakterli devlet adamları ise bu tehdidin ortak bir Osmanlılık kimliğinin inşa edilmesi ile savuşturulabilecek olduğuna inanmışlardır. Bu kapsamda atılmış olan adımlar içerisinde Osmanlı vatandaşlığı kavramının açık biçimde telaffuz edilmiş olduğu ilk metin ise 1869 tarihinde yayınlanmış olan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi (TOK) olmuştur. Kuşku yok ki TOK’un ilan edilmesini hızlandıran gelişmeler arasında Batılı devletlerin aynı mezhebi paylaşmış olduğu Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimlerin haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı’nın iç işlerine karışmalarının önlenmek istemesi de yer almaktadır. TOK’un Osmanlı tarihi içerisinde sahip olduğu bir başka önemli nokta ise halkın padişahın tebaası olmaktan çıkartılarak, devletin vatandaşları haline dönmüş olduğunun padişah tarafından da kabul edilmiş olduğu ilk düzenleme oluşudur. Osmanlı Devleti’nin ilk vatandaşlık

kanunu biçiminde nitelenebilecek olan TOK, yayımlandıktan yedi sene sonra Osmanlı Devleti anayasal bir monarşi halini almış ve 1876 senesinde padişah II. Abdülhamid tarafından ilan edilen Kanun-i Esasi; anayasacılık tarihimizin ilk anayasası olmuştur. Anayasaların hazırlayıcıları tarafından bilinçli şekilde çok az sayıda madde içeren anayasalar haricindeki her anayasada olduğu gibi Kanun-i Esasi’de de vatandaşlık konusu ayrıntılı biçimde ele alınan bir konu olmuştur. Vatandaşlık meselesinin Türk anayasalarında önemli bir yere sahip olması düşüncesi 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında da sürdürülmüştür.

Bu bölümde vatandaşlık olgusunun, Osmanlı’dan bu yana yaşamış olduğu dönüşüm; anayasalar, vatandaşlık kanunları ve politik yaklaşımın incelenmesi suretiyle ele alınmaya çalışılacak ve günümüzde yaşanan vatandaşlık tartışmalarının geçmişe dayanan bir temelini olup olmadığı sorusuna yanıt aranarak Türkiye özelinde tüm toplumsal kesimlerin üzerinde hemfikir bir vatandaşlık politikasının geliştirilip geliştirilemeyecek olduğu sorularına cevap aranacaktır.

2.1. Klasik Dönem Osmanlı Vatandaşlık Anlayışı

Osmanlı Devleti’nin vatandaşlık politikalarını devletin kuruluşundan yıkılışına kadar bir bütün halinde değerlendirmek mümkün değildir. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren içerisinden geçmiş olduğu değişik evrelerde ön plana çıkan değerler, vatandaşlık politikalarıyla alakalı yaşanan eksen değişiminin açıklanmasında faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti kuruluşundan İstanbul’un fethedilerek bir imparatorluk olunan yaklaşık yüz elli senelik zaman zarfında Türk kimliği idareci sınıf için ayrı bir önem addetmiş ve devlet idaresinde eski Türk devletlerinde kalma geleneklerin sürdürülmesiyle ilgili ciddi bir hassasiyet ortaya konulmuştur.

Bu kapsamda; Osmanlı hanedanı soy ağaçlarının Oğuz boylarından Kayı kabilesine dayanıyor olduğunu güçlü şekilde vurgulamış, Osmanlı kimliğinin oluşumunda Türk kültürel değerleri önemli pay sahibi olmuş, konuşma dili Türkçe olarak kabul edilmiş ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşunun ardından telif edilen eserlerin önemli bir kısmı Türkçe yazılmıştır (Polat, 2011: 134).

Öte yandan ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti'nin Batı coğrafyasında kazanmış olduğu başarılarla devletin egemenlik alanı önce Balkanları daha sonrasında ise Orta Avrupa'nın kimi bölgelerini kapsayacak biçimde genişlemiş ve Osmanlı Devleti'nin hâkimi olduğu topraklar üzerinde yaşayan ahali yalnızca Türklere ibaret olmaz hale gelmiş, farklı din ve farklı milletlere mensup insanlar Osmanlı ahalisinin bir parçası olmuşlardır. Osmanlı toplumunun farklı milletlerin birlikteliğini içeren homojenlikten uzak yapısı hem klasik dönemde hem de anayasal dönemde devlet-birey ilişkilerinin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir.

Milliyetçilik düşüncesinin güç kazanması bazı azınlık halkların Osmanlı Devleti'nden ayrılması sonucunu doğurmuş olsa da 1912 gibi imparatorluk tarihinde oldukça geç bir döneme denk gelen bir tarihte dahi Osmanlı toplumu içerisinde gayrimüslimlerin payı beşte bire denk gelmektedir (Çağaptay, 2015: 87). Farklı millet ve dinlerden insanların birlikteliğini sağlamak gerekliliği Osmanlı Devleti'nin son birkaç yılı haricinde herhangi bir etnik kimliğin ön plana çıkartılmamış olduğu bir vatandaşlık anlayışına sahip olunmasını mecburiyet haline getirmiş ve bu kapsamda tüm millet ve dinlerden insanlar Osmanlı Devleti'ne ve padişahın şahsına bağlılık hissetmeleri karşılığında Osmanlı toplumunun birinci sınıf üyeleri olarak kabul edilmişlerdir.

Kısacası, Osmanlı'nın klasik döneminde insanlar; ilmiye, seyfiye ve kalemiye sınıflarından hangisine mensup olduğu önemsiz kabul edilerek dahası hangi din ve millete mensup olduklarına bakılmaksızın padişahın kulları olarak kabul edilmişler ve padişah ile ahali arasındaki bu eşitsiz ilişkinin ifadesi tabiiyet kavramı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vatandaşlığın görece geç bir tarihte gündeme gelmesinin en önemli nedeni olan güçlü yönetim-zayıf halk ikilemini İnalıcık; Fatih döneminin önde gelen, tarihçilerinden Tursun Beg'den yapmış olduğu alıntı ile şu şekilde ifade etmiştir:

“İnsan, medeni bi't-tab'dır, yani tabiatı icabı cemiyet halinde yaşar. İnsanlar yaşama vasıtalarını sağlamak için birbirlerine karşılıklı yardıma muhtaçtır. Bu da cemiyet haline geçmekle mümkündür. İnsanlar, kendi haline bırakılırlarsa, aralarında çatışma ve düşmanlık hâkim olur ki, bu da karşılıklı

yardımlaşma imkanını ortadan kaldırır. Bu yüzden ‘tedbir’ gerekir. Her insanı kendi kabiliyetinde göre kendi mevkiinde, kendi hakkına razı tutmak ve başkasının hakkına saldırmaktan menetmek lüzumu tedbiri gerektirir. Bu karşılıklı, yardımlaşma ve nizamın esasıdır. İşte bu nevi tedbire ‘siyaset’ denir. Tanrı padişaha itaati büyük küçük herkese farz kılmıştır. Padişah yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir, vacibü’l-vücudun, yani Tanrı’nın zatına mahsus bu gibi sıfatlar onda tezahür eder. Padişah zahirde sırf kendi ihtiraslarını tatmine çalışarak hazine ve asker ile elindeki kazancını ve kuvvetini arttırır. Fakat asıl maksat iyi bir siyasetle bu hazineyi dağıtmak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslam dinini müdafaa etmektir’. (İnalçık, 1958: 125-126).

Klasik dönem Osmanlı toplumunda vatandaşlık mefhumunun varlığından bahsedilemiyor olmasının bir diğer nedeni ise vatan ve vatandaşlık kavramlarının ulus-devletler çağında kazanmış olduğu anlama benzer bir anlam kümesine Osmanlı toplumunda rastlanamıyor oluşudur. İmparatorlukların yıkılmasının ardından kurulan devletlerde ulusal karakter ön plana çıkartılmış ve devletin egemenlik alanı bir bütün olarak kabul edilmiştir. Osmanlı’da ise böyle bir anlayışın varlığından bahsedebilmek mümkün değildir. Özellikle devletin en güçlü olduğu dönem olan XVI. ve XVII. yüzyıllarda sınırlar o denli genişlemiştir ki Osmanlı toplumunun tüm üyelerinin vatan olarak kabul edebileceği ortak bir coğrafyanın varlığından bahsedebilmek imkânsız hale gelmiştir. Bu dönem Anadolu’da yaşayanlar için vatan Anadolu, Rumeli’de yaşayanlar için vatan Rumeli, Balkanlar’da yaşayanlar için Balkanlar, imparatorluğun merkezden uzak coğrafyasında yaşayanlar içinse vatan kendi yaşamış oldukları toprak parçasından başka bir şey değildir.

Klasik dönemde Osmanlı Devleti’nde Batılı niteliklere sahip bir hukuki sistemi olmamıştır. Devletin Batılı devletler karşısında üstün olduğuna inanıldığı için Batı’dan alınacak kanun ya da uygulamalar gereksiz görülmüştür. Osmanlı Devleti’nin on dokuzuncu yüzyıl öncesinde sahip olduğu hukuki mevzuatın ana hatları İslam hukukuna bağlı olarak şekillenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin nüfusu içerisinde gayrimüslim bireylerin sahip olduğu önemli pay düşünüldüğünde İslam hukukunun gayrimüslimler hakkında taşımış olduğu hükümler ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin arasındaki ilişkide belirlenen sınırlar Osmanlı Devleti'nin Batılı anlamda kanunlara sahip olmaya başlamış olduğu dönemin öncesindeki toplumsal ilişkileri anlayabilmek adına önem taşımaktadır.

İslam hukukuna göre yeryüzü toprakları üçe ayrılmaktadır, bu ayrımın temelinde toprakların üzerinde yaşayan ve egemenlik sahibi olan kavmin hangi dine inanmış oldukları yatmaktadır. Müslümanların hakimiyet alanı olan topraklar Darü'l-İslam, gayrimüslimlerin egemenliğindeki topraklar Darü'l-Harb ve yöneticilerini Müslümanların, halkını ise gayrimüslimlerin oluşturmuş olduğu topraklar ise Daru's-Sulh olarak adlandırılmaktadır (Karpas, 2009: 19).

İslam inancına göre, yeryüzünde yaşayan insanlarda inanmış oldukları din uyarınca ikili bir ayrıma tabii tutulmuşlardır. İslam devletlerinin hükümdarlığı altındaki topraklarda bulunan tüm Müslümanlar, İslam ümmetinin birer üyesidirler. Müslüman olmayanlar ise homojen bir kitle olarak kabul edilmemekte ve inandıkları dinin semavi bir din olup olmadığına göre yeniden ikili bir ayrım ile karşılaşmaktadır. Semavi bir dine inanmayanlar bir diğer deyişle müşriklerin kendi inançlarını sürdürme özgürlüğü söz konusu değildir. Semavi bir dinin inananı olan gayrimüslimler ise inançlarını serbestçe sürdürebilmektedirler. Semavi bir dinin inananı olan gayrimüslimler Müslümanlarla kurmuş oldukları ilişki uyarınca da üç ayrı başlık altında değerlendirilmektedirler.

Darü'l-Harb'de ikamet eden ve herhangi bir Müslüman devlet idarecisi tarafından yönetilmeyen Harbiler, egemenliği altında yaşamış olduğu İslam devletinin yöneticilerinden belirli bir süre için müsaade alarak, Darü'l-İslam'da yaşamaya devam eden Müste'menler ve İslam toprakları altında sürekli olarak yaşama hakkını elde etmiş olan Zımniler (Bozkurt, 1987: 116-117).

İslam hukukuna göre; Zımniler, zimmet sözleşmesi ile İslam devletinin koruması altına alınmışlar ve İslam topraklarında yaşama hakkını elde etmişlerdir. Bunun karşılığında ise İslam hukukunun hükümlerine uygun davranmayı ve askerlik

yapmamalarına karşılık olarak cizye vergisi ödemeyi kabul etmişlerdir (Topuzkanamış, 2013: 130-131).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren takip ettiği Batı'ya doğru genişleme stratejisi kısa süre içerisinde devletin sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin genel nüfus içerisindeki oranının önemli ölçüde yükseltmiştir. İstanbul'un fethi sonrasında II. Mehmet, Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikteliğini baki kılmak adına Osmanlı millet sistemini geliştirmiştir.

Osmanlı millet sisteminin gelişimini üç farklı dönem halinde incelemek mümkündür. Millet sisteminin oluşturulmasından, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar geçen sürede dini kimlikler siyasetin ve toplumsal ilişkilerin seyrini belirleyen ana öğe olarak kabul edilmiştir. 1839-1865 yıllarını kapsayan dönemde millet sisteminin dönemin nesnel koşullarına uygun olacak biçimde yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür. Osmanlı millet sisteminin son dönemi ise 1865'den, Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasına kadar geçen zaman dilimini kapsamış ve Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasının ardından millet sistemi resmen sonlanmış ve ulusal ve seküler niteliklere sahip olan Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlık anlayışı Fransız Devrimi sonrası dönemde gelişmiş olan modern vatandaşlık olmuştur (Yıldız, 2013: 50).

Millet sistemi hakkında bir noktayı açıklığa kavuşturmak gerekir ki; Osmanlı Millet sistemi kavramının içerisinde bulunan "millet" ifadesi sözcüğün ulus-devletler çağında sahip olduğu anlamı ifade etmemektedir ve İslami literatürde sahip olduğu anlam ile kullanılmaktadır. İslami öğretisi ise her bir dinin ya da mezhebin mensuplarını aynı milletin üyeleri olarak kabul etmektedir. Bir başka ifade ile Osmanlı millet sistemine göre imparatorluk sınırları içerisinde ikamet eden bir Türk ile Arap hangi ulusa üye olduğu önemsenmeden Müslüman milletin birer üyesi olarak kabul edilmektedirler. Müslüman milletin haricinde kalan milletlerin yönetimi ise İslam hukukunu zımnilerle ilgili düzenlemesine göre gerçekleştirilmektedir ve bu kapsamda zımnilerin İslam hukukunun esaslarına aykırı davranmadıkları müddetçe serbestlik sahibi olmasında herhangi bir mahsur görülmemektedir.

Bu serbestlik hâlinin gündelik yaşam içerisinde insanlar arası ilişkileri ilgilendiren alanlardaki yansıması, devlet ile kurulan ilişkiyi ilgilendiren alanlarda görülen yansımasına göre daha farklı olmuştur. İslam hukukuna göre Müslümanlar hem kamu otoritesi ile kurmuş oldukları ilişki uyarınca hem de özel hayatlarında İslamiyet'in esasları ile sınırlandırılmış iken, gayrimüslimler özel hayatlarında inanmış oldukları dinin esaslarına uygun biçimde hareket edebilmişlerdir.

Klasik dönem Osmanlı hukuk sistemi, gayrimüslimlerin kendi aralarındaki evlenme, boşanma, miras paylaşımı, ticaret ilişkileri gibi konulardan kaynaklanan özel hayatlarındaki anlaşmazlıklar yetkili kılınan dini lider tarafından, kendi dinlerine uygun olacak şekilde çözümlemesini öngörmüştür. Yine de gayrimüslimlerin özel yaşamda sınırsız bir hürriyete sahip olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Müslüman bir kadının, zımni bir erkekle evlenemeyecek olması ya da bir zımninin, bir Müslümanı kölesi yapamaması, Osmanlı millet sistemine mensup gayrimüslim milletlerin özel yaşamlarında karşılaşmış olduğu kısıtlamalara dair akla gelen ilk örneklerdendir (Konan, 2015: 175-180).

İdare olan ilişkiler bahsindeyse gayrimüslimler gündelik yaşam içerisinde sahibi oldukları serbestlikten faydalanabildiklerini söylemek olası değildir. Örneğin; kadı huzurunda görüşülen bir anlaşmazlık söz konusu olduğunda gayrimüslimlerin, İslam hukukunun esaslarına tabii oldukları kabul edilmiş ve davanın taraflarından birinin Müslüman olduğu hallerde, mahkemede şahitlik yapmak hakkından dahi menedilmişlerdir (Konan,2015: 182).

Osmanlı Devleti'nin II. Mehmet döneminden beri sürdürmüş olduğu Millet Sistemi, özellikle Fransız Devrimi'nden sonra güç kazanan milliyetçilik akımının etkisiyle farklı milletlerin, imparatorluktan bağımsızlıklarını kazanarak, kendi devletlerini kurma isteği karşısında yetersiz kalmaya başlamıştır. Bu dönemde, yabancı devletlerin Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan, Türk olmayan milletlerin haklarını korumak bahanesi ile Osmanlı'nın iç işlerine karışmaya başlamış ve Osmanlı Devleti belirli noktalarda egemen bir devlet olmanın gereklerini yerine getiremez hale gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı'nın içine düşmüş olduğu darboğazdan nasıl kurtulacağı önemli bir tartışma başlığı olmuştur. Özellikle aydınlar ve yenilik taraftarı

devlet adamları, gayrimüslimlerin Müslümanlarla eşit haklara sahip olan, Osmanlı vatandaşları olarak kabul edilmeleri halinde ayrı devlet kurma fikrinden vazgeçeceklerine inanmışlardır. Millet sisteminin fiilen sona ermesi anlamına gelen bu düşünce Osmanlı Devleti vatandaşlık politikalarının ikinci evresini oluşturmaktadır. Bu evreyi; modern vatandaşlığın ilk kez Osmanlı toplumunda karşılık bulduğu ve vatandaşlık olgusuna hukuki bir dayanak kazandırılmaya çalışılan dönem olarak ifade etmek yerinde olacaktır.

2.2. Anayasal Dönem Osmanlı Vatandaşlık Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan on dokuzuncu yüzyıla değin geçen dönemde vatandaşlık politikaları Millet Sistemi bağlamında gerçekleşmiştir. Millet Sistemi esaslı vatandaşlık anlayışının bir kenara bırakılıp modern vatandaşlığın Osmanlı idare sisteminin bir parçası haline gelişi ise Osmanlı modernleşmesi ile ilişkili biçimde gerçekleşmiştir. Ortaylı tarafından *“imparatorluğun en uzun yüzyılı”* (Ortaylı, 2014) kabul edilen on dokuzuncu asır ise merkeziyetçi bir imparatorluğa dönüşmek ve bu kapsamda yönetim, hukuk, eğitim gibi kimi başlıklarda önemli reformları gerçekleştirmek çabası ile geçmiştir. İçerisine girilen bu reform çağı aynı zamanda geleneksel dönem Osmanlı toplum yapısı ve padişah-tebaa ilişkisinin de sonlanması anlamına gelmektedir ve Osmanlı vatandaşlığı düşüncesi yeni toplumsal sistem içerisinde kilit role sahip olan kavramlardan birisi olmuştur.

II. Mahmut'un tahtta kalmış olduğu dönemi çağdaşı olan diğer padişahlardan ayıran en mühim yön olan merkezi idarenin güçlendirilmesine yönelik atılan adımlar dolaylı biçimde Osmanlı vatandaşlığının inşa sürecinde rol oynamıştır. Zira, Fransız İhtilali sonrası kazanmış olduğu karakter itibarıyla modern vatandaşlığın temelinde bir toplum içerisinde bulunan farklı kesimlerin ortak vatandaşlık çatısı altında toplanması yatmaktadır. Bu ortak çatıdan her şeyden evvel güçlü bir merkezi yönetimin varlığını gerektirmektedir. II. Mahmut dönemi reformları ile merkezi idare güçlendirilmiş ve Osmanlı vatandaşlığının dayanabilecek olduğu zemin yaratılmıştır.

Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi modern dönemde vatandaşlık iki temel üzerinde inşa edilmektedir. Bunlardan birincisi bireylerin sahip olduğu kimlik farklılıklarının kamu otoritesi ile olan ilişkilerinde önemsiz kabul edilmesi ve herkesin eşit olduğuna dair varsayım diğeri ise vatandaşların devletim müdahale edemeyeceği kimi temel hak ve özgürlüklerin öznesi olmasıdır. Osmanlı tarihinde vatandaşlığın sahip olduğu bu iki dayanak noktasının oluşumunda 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856'da ilan edilen Islahat Fermanları önemli rol oynamışlardır.

2.2.1. Tanzimat Fermanı

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile başlayan süreçte Osmanlı Devleti'nin uzunca bir süredir devam ettirdiği Batılılaşma macerasının yeni bir evrenin içerisine dahil olmuş, modern vatandaşlık kurumunun iki sac ayağından bir tanesi olan bireylerin sahip oldukları dini ve etnik kimliklerin vatandaşlığın kazanımı noktasında önemsiz kabul edilmeye başlanması ve hangi din ve millettense olsun tüm ahalinin ortak bir vatandaşlık kimliğine sahip olmasının yolu Osmanlı özelinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile açılmıştır. 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda halka duyurulan ve bu yüzden aynı zamanda Gülhane Hatt-ı Hümayun olarak isimlendirilen fermanın hazırlık sürecinde dönemin yenilikçi devlet adamı Mustafa Reşit Paşa'nın etkisi güçlü biçimde hissedilmiştir. Mustafa Reşit Paşa ve dönemin diğer önde gelen devlet adamları Tanzimat Fermanı'nı ilanı neticesinde Osmanlı Devleti'ni Batılı devletlerin sahip olduğuna benzer bir hukuk sisteme sahip kılmak istemişlerdir. Bu istek aynı zamanda vatandaşlığın Fransız İhtilali'nin ardından kazanmış olduğu anlamıyla Osmanlı Devleti hukuk sistemi içerisinde karşılık bulabilmesine olanak sağlamış olduğu için Osmanlı vatandaşlığının gelişimiyle ilgili önemli bir eşğin atlanması anlamına gelmektedir.

Fermanın maddeleri uyarınca; Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda fermanın ilan edildiği 1839 senesine kadar geçen dört yüz kırk senelik zaman dilimi içerisinde ilk kez bir Osmanlı padişahı halk üzerinde sahip olduğu otoritenin bir hukuki belge ile sınırlandırılmasını kabul etmiş, herhangi bir yasal süreç gerçekleştirilmeden padişahın buyruğu ile kimsenin can ve mal güvenliklerinin ihlal edilemeyecek olduğuna karar

verilmiş ve yönetiminin padişahın iradesine göre değil “*mevadd-ı esasiye (temel ilkeler)*” olarak nitelendirilen ölçülere göre yapılacak olduğu ilan edilmiştir (Berkes, 2018: 214).

Tanzimat Fermanı’nın tüm maddeleri Osmanlı Devleti’nin ve Osmanlı toplumunun değişmekte olan karakterine işaret etmesi gerekçesiyle önemli sayılmakla birlikte bu maddeler içerisinde bir tanesi Osmanlı Devleti’nin Batılı nitelikte bir hukuk sistemine sahip olması anlamına gelmektedir ve dolayısıyla Osmanlı vatandaşlığının oluşumunda önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Fermanın kimsenin adil yargılanma hakkından mahrum edilemeyecek olduğunu ve yine hiç kimsenin malına zorla el konulamayacak olduğunun ifade edildiği maddeleri Osmanlı hukuk sisteminin değişmekte olan karakteri hakkında önemli ipuçları vermektedir (Ortaylı, 2014: 116). Tanzimat Fermanı Osmanlı hukuk sistemini Batılı devletlerin hukuk sistemi ile benzer hale getirmesi dolayısıyla modern vatandaşlığın oluşumuyla ilgili önemli bir adım olarak kabul edilmekle beraber Müslüman ve gayrimüslim ahalinin arasındaki ayrımı ortadan kaldırmamıştır. Osmanlı vatandaşlığının toplum için ortak bir kimlik biçimini halini alabilmesi öncelikle Müslüman ve gayrimüslim ahalinin aralarındaki ayrımın bütünüyle ortadan kalkması ile gerçekleşebilecektir. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı’nın yayımlanmasından on yedi sene sonra Islahat Fermanı adı altında yeni bir ferman yayımlanmış, Osmanlı Devleti’nin hakimiyet sahası altındaki topraklarda ikamet etmekte olan her birey dini inançlarından bağımsız biçimde ortak bir haklar ve sorumluluklar kümesinin öznesi kılınmak istemiştir. Bu yönüyle Islahat Fermanı Osmanlı vatandaşlığının gelişimiyle ilgili olarak Tanzimat Fermanı’nın ardından altı önemle çizilmesi gereken bir diğer hukuki metin niteliğindedir.

2.2.2. Islahat Fermanı

Osmanlı modernleşmesi esasında Osmanlı’nın reformist karakterli padişah ve devlet adamlarının eseri olmakla birlikte Batılı devletlerin bütünüyle bu sürecin dışarısında konumlanmış olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Islahat Fermanı’nın ilanı öncesi ve sonrasında yaşanmış olan gelişmelerle birlikte değerlendirildiği takdirde bu etki daha net biçimde fark edilebilecektir.

Kuruluş döneminden itibaren sayısız kez savaş meydanlarında Batılı devletlerle mücadele etmiş olan Osmanlı Devleti için 1856 Kırım Savaşı oldukça farklı bir anlam ifade etmektedir. Zira bu savaşta Osmanlı ilk kez Batı dünyasının önde gelen iki devleti olan İngiltere ve Fransa ile ittifak halinde Ruslar ile mücadele etmiş ve Rus kuvvetleri Osmanlı ordularına karşı koyamayacaklarına anlamalarının ardından barış talebinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Ruslarla yapmış olduğu mücadele esnasında İngiliz ve Fransız kuvvetlerinden destek alınması ve Rusların bu destek sayesinde mağlup edilmiş olması her iki devleti de Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuz alanını genişletmek beklentisine sürüklemiştir. Osmanlı idarecileri kendi pencerelerinden Kırım Savaşı ile başlayan Osmanlı-İngiltere-Fransa birlikteliğinin sürdürülmesi halinde Rusların Osmanlı Devleti üzerinde sahip olduğu yayılmacı emelin önüne geçilebilecek olduğuna inanmaktadırlar. Bu kapsamda hazırlanan Islahat Fermanı ile her iki devletinde ciddi hassasiyet göstermiş oldukları Osmanlı gayrimüslimlerinin durumlarında bir iyileşme gerçekleşmesini öngörmüşlerdir.

Fermanı'nın hazırlık sürecinde gerçekleşen toplantılara bazı Avrupa devletlerinin temsilcilerinin de iştirak etmesi (Çavdar, 2004: 26) Islahat Fermanı'nın ilan ediliş amacı ve içeriği hakkında Batılı devletlerin Osmanlı üzerinde sahip oldukları etkinin anlaşılabilmesi adına çarpıcı bir örnek olarak kabul edilmelidir.

Islahat Fermanı ile hayata geçirilen yenilikler çok çeşitli olup; Tanzimat Fermanı'nda bahsi geçen temel hak ve özgürlüklere her din ve mezhepten bireyin sahip olduğu ilkesi kabul edilmiş, gayrimüslimlerin din işlerinde sınırsız bir özgürlüğe sahip olduğu söylenmiş, devletin gayrimüslim bireylerin ibadetlerini serbestçe yerine getirebilmesi noktasında tüm kolaylıkları sağlayacak olduğu ilan edilmiştir. Bir yerleşim bölgesinde oturan halkın çoğunluğu aynı din ve mezhebe mensup ise kilise, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin inşaat ve tamirinde zorluk çıkartılmayacağı, gayrimüslim cemaatlerin kendi eğitim kurumlarını açabilmelerinin önündeki engellerin kaldırılacak olduğu ve gayrimüslim bireylere karşı aşağılayıcı ifadelerin kullanımının açık biçimde yasaklanmış olduğu Islahat Fermanı neticesinde ilan olunan diğer değişikliklerdir. Ferman yazılış itibariyle Müslüman-Gayrimüslim eşitliğini

sağlamayı amaçlamış olduğundan ötürü askerlik meselesinin ele alınışı da eşitlik ilişkisi çerçevesinde düzenlenmiş, vatandaşlığın modern dönemde kazanmış olduğu anlamın bir yansıması niteliğindeki devlete vatandaşlık bağıyla bağlı her yetişkin erkeğin askerlik yapması uygulaması kapsamında Osmanlı gayrimüslimleri için de askerlik mecburi tutulmuştur, ancak yine Islahat Fermanı içerisinde yer alan bir başka madde neticesinde Osmanlı gayrimüslimlerinin bir bedel ödemek karşılığında askerlikten muaf sayılabilecek olduğuna kanâat getirilmiştir (Topuzkanamış, 2013: 179).

Islahat Fermanı sadece toplumsal yaşamla ilgili yenilikler getirmekle kalmamış, yönetim ve hukuk alanlarında da gayrimüslimlerin lehine bir dizi değişikliğin yapılması sonucunu doğurmuştur.

Ferman; Hristiyanların eyalet meclislerine üye olarak seçilebilmelerinin önündeki engelleri kaldırmış ve Müslümanlarla, gayrimüslimler arasındaki davaların karma mahkemelerde görülmesi uygulamasına ve gayrimüslimlerin mahkemelerde tanık olarak kabul edilmelerine cevaz vermiştir (Tanör,2017: 96).

Islahat Fermanı ile gerçekleştirilen reformlar klasik dönem Osmanlı toplum sisteminden, modern bir topluma geçiş sürecinde Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu bir diğer önemli evreyi oluşturmuş, vatandaşlık kurumunu modern dönemde geçmiş tarihi devirlerden farklı kılan en temel özellik olan hukuki sistemin tüm vatandaşlar için ortaklaşması yönünde önemli bir adım atılmıştır. Hukuki sistemin ortaklaşması; Osmanlı özelinde Müslüman ve gayrimüslim tebaanın özel yaşamlarında dini inançları kaynaklı bir hukuki prosedürün dışarısına çıkartılmış olması biçiminde gerçekleştirilmiştir.

Islahat Fermanı, Osmanlı idarecileri için devletin, 'Avrupa Milletler Camiasına' dahil oluşunu müjdeleyen bir metin niteliğinde (Quataert,2004: 138) olmasına karşın uygulamada ne Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı duymalarını sağlayabilmiş ne de Osmanlı'nın içerisindeki karışıklık ortamını sonlandırabilmiştir.

Gülhane Hatt-ı Hümayun temelde devlet idaresini ilgilendiren bir metin olması dolayısıyla Müslüman halkın fazlaca tepkisini çekmemiş olmasına karşın Islahat Fermanı'nın yayımlanmasını takip eden süreçte Müslüman kamuoyunda güçlü bir tepki vuku bulmuş, Müslüman tebaa, gayrimüslimlere karşı sahip oldukları üstün konumu kaybetmiş oldukları gerekçesiyle Islahat Fermanı'ndan hoşnutsuzluk duymaya başlamıştır.

Müslüman halk tarafından duyulan bu memnuniyetsizliğe ek olarak daha önce söylenmiş olduğu gibi Batılı devletlerin Osmanlı'nın gayrimüslim tebaası üzerinden imparatorluğun iç işlerine karışmak gayreti de Islahat Fermanı ile sonlanmamıştır.

Tanzimat ve Islahat Fermanları Osmanlı vatandaşlığının inşası sürecinde atılmış olan önemli adımlar olmakla birlikte her iki metinde vatandaşlık kavramının Fransız İhtilali sonrası süreçte kazanmış olduğu anlamı içerecek biçimde tanımlanan bir Osmanlı vatandaşlığı ifadesini barındırmamaktadır. Vatandaşlık kurumunun modern dönemde edinmiş olduğu içerikle Osmanlı hukuk sistemi içerisine dahil olduğu ilk düzenleme Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından on üç sene sonra kabul edilen TOK olmuştur.

2.2.3. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi

Osmanlı Devleti'nin idareci kadrosu on dokuzuncu yüzyılda önce Tanzimat daha sonra ise Islahat Fermanlarını yayımlayarak toplum içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bireyler arasında var olan eşitsizliğe dayalı ilişki biçimini sonlandırmak adına önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Osmanlı Devleti'nin klasik dönemden devraldığı hukuk sistemi ve toplumsal kompozisyona dair önemli değişikliklerin gerçekleştirilmesi öngörülüyor olsa da Osmanlı vatandaşlığının tanımlanması, kimlerin vatandaş olarak kabul edilecekleri, vatandaşlığın sınırlarının neler olduğu, vatandaşlığın kazanılması ve kaybedilmesinin hangi koşullarda gerçekleşeceği gibi konularda herhangi bir düzenleme yapılmış değildir. Hem modern dönemde vatandaşlığın idarecilerin buyruğu olmaktan çıkartılıp hukuki mevzuatta içerisinde yer edinmiş olan bir belge ile düzenlenmeye başlaması hem de Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan bazı gayrimüslim halkların

yabancı devletlere olan ilişkilerinin egemen bir devletin kabul edemeyecek boyutlara ulaşması salt Osmanlı vatandaşlığının esaslarını içeren bir hukuki belgenin kaleme alınmasını zorunlu kılmıştır. TOK'un yazılışı ve uygulamaya konulması böyle bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Ayrıca Osmanlı bu yıllarda ancak vatandaşlıkla ilgili yazılı bir belgenin varlığı halinde çözüme kavuşturabilecek olduğu bir dizi yakıcı sorunla meşgul durumdadır.

Bahsi geçen somut problemlerden ilk akla gelenleri Osmanlı tebaasına mensup bir Müslümanın herhangi bir yabancı devletin vatandaşı olan bir kişi yapmış olduğu evlilikten doğan çocuğun hangi devletin vatandaşı olarak kabul edilecek olduğu veya din değiştirerek Müslüman olan ve Osmanlı Devleti topraklarında yaşamaya başlayan bir kişinin Osmanlı vatandaşı olarak sayılıp sayılamayacağıdır. TOK bu gibi ihtilaflı meselelerin açıklığa kavuşturulması noktasında bir kaynak metin olarak kabul edilmektedir (Serbestoğlu,2010: 32).

Fransız Devrimi'nin insanlık tarihinde meydana getirmiş olduğu en büyük değişim azınlık milletlerin ulusal bilinçlerinin gelişmeye başlaması ve bağımsız devletler haline gelme fikirlerini imparatorluk idareleri karşısında güçlü şekilde dile getirebilmeleridir. Osmanlı gayrimüslimleri de Fransız Devrimi'ni takip eden süreç içerisinde ulusal bilinci gelişmeye başlayan milletlerden olmuşlar ve Feroz Ahmad'ın ifadesiyle; *“gayrimüslim cemaatler kendi tarihlerini, dillerini ve edebiyatlarını yeniden keşfettikleri bir Rönesans dönemini yaşamaya başlamışlardır”* (Ahmad, 2014: 38).

Osmanlı gayrimüslimlerinin on dokuzuncu yüzyılda iyiden iyiye sahip olmaya başladıkları ulusal bilincin bir sonucu olarak Osmanlı Devleti ile gayrimüslim tebaasının arasında bulunan aidiyet bağı kopma noktasına gelmiştir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasındaki ilişkiyi kapitülasyonları anlamadan değerlendirebilmek mümkün değildir. Kapitülasyonlar ile Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti karşısında elde etmiş olduğu ayrıcalıklar sadece ekonomi ile sınırlı kalmamıştır ve imtiyaz sahibi olan devletler *“mahmilik”* kavramı çerçevesinde Osmanlı tebaasının bir kısmının imtiyaz sahibi devletin tebaası olarak

kabul edilmesini talep etmek hakkına sahip olmuşlardır. Özellikle on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflayan merkezi otoritesi bu imtiyazın suistimali için uygun koşulları hazırlamış ve yabancı devletler, Osmanlı idarecilerinden olması gerekenden çok daha fazla sayıda kişinin kendi vatandaşları olarak kabul edilmesi isteğinde bulunmuşlardır. Bu kişilerin büyük bir kısmını ise imtiyaz sahibi olan yabancı devletin halkının çoğunluğu ile aynı mezhebe mensup gayrimüslim Osmanlı vatandaşları oluşturmaktadır (Osmanağaoğlu, 2003: 160).

Batılı devletlerin Osmanlı gayrimüslimleri üzerinden gerçekleştirdikleri bu istismar temelde iki sebepten ötürü Osmanlı Devleti için kabul edilemez niteliktedir. Öncelikle bir devletin sınırları içerisinde yaşayan bir kişinin başka bir devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olması modern vatandaşlık anlayışına göre kabul edilemeyecek nitelikte bir gelişmedir ve Osmanlı vatandaşlığının toplumun tüm kesimlerini kapsayacak bir anlayışla yorumlanmasını savunan Tanzimat dönemi devlet adamları için bu durumun acil şekilde ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bir diğer yandan ise imtiyaz sahibi devletler Osmanlı gayrimüslimlerinin haklarını korumak bahanesi ile sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahil olmaktadır. Bu müdahaleler hem Osmanlı Devleti'nin egemen bir devlet olma iddiasına aykırılık taşımakta hem de Müslüman halkın nazarında Osmanlı Devleti'nin itibarını zedelemektedir.

Osmanlı Devleti mevcut problemlerin sonlandırılması adına ilk olarak bir müzekkere metni yayımlamak olmuş ve bu müzekkere neticesinde yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası üzerinden gerçekleştirmiş oldukları ve Osmanlı Devleti'nin egemen bir devlet olmaktan kaynaklanan haklarını ihlal eden tutumlarının sonlanacağına inanılmıştır. Müzekkerede, aslen Osmanlı tebaasının bir parçası olan gayrimüslim bireylerin, yabancı bir devletin vatandaşı olarak kabul edilmeleri için gösterilen çabadan duyulan memnuniyetsizlik dile getirilmektedir. Zira, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde etkinlik gösteren yabancı devlet elçiliklerinin, Osmanlı gayrimüslimlerini kendi devletlerinin vatandaşı olarak kabul etmeleri gayrimüslimlerin askerlik ve vergi gibi kimi vatandaşlık yükümlülüklerini yerine getirmek istememeleri sonucunu doğurmaktadır. Yine bu müzekkere ile

Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerin vatandaşlığını elde eden gayrimüslimlerle ilgili almış olduğu kararlar elçiliklere duyurulmuştur. Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin Osmanlı tabiiyeti üzerinden gerçekleştirmiş olduğu kötüye kullanımı sonlandırmak adına, başka bir devletin tabiiyeti altına girenlerin üç ay içerisinde Osmanlı Devleti sınırlarını terk etmesini mecbur kılmış ve tabiiyet değiştiren kimsenin gayrimenkullerini belirli bir sürede elden çıkarmasını talep etmiştir (Karakoç, 2012: 219-220).

Osmanlı Devleti'nin tüm iyiniyetli çabalarına rağmen gerek yabancı devletler gerekse de Osmanlı gayrimüslimleri vatandaşlık meselesine dair bu suiistimal halinin son bulması noktasında gerekli adımların atılmamış olması ise TOK'un ilan edilmesi için gerekli olan koşulları doğurmuştur. TOK bir yönüyle Tanzimat ve Islahat Ferman'larının devamı niteliğinde kabul edilebilecek olan bir metindir. Daha doğru ifade ile TOK ile açıkça ilan edilmiş olan Osmanlı vatandaşlığının modern dönem vatandaşlık anlayışının taşıdığı özelliklere sahip hale gelebilmesi gerekli olan hukuki ve toplumsal altyapı Tanzimat ve Islahat Ferman'larının yayınlanabilmesi ile mümkün olmuştur.

Dokuz maddelik bir metin olan TOK, 1851 tarihli Fransız Tabiiyet Kanunu örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu yönüyle, TOK'un Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yürürlüğe koymuş olduğu birçok kanun gibi yabancı bir devletin ilgili kanunundan hareketle oluşturulmuş olduğunu söyleyebilmek mümkündür. TOK, Osmanlı Millet Sistemi'nin bireylerin kamu otoritesinin karşısında inandıkları din uyarınca sınıflandırıldıkları geleneksel toplumsal sisteme ve vatandaşlık anlayışına son vermiş, Osmanlı vatandaşlığının devlete üye olmak ve vatandaş olmak dolayısıyla bazı hakların öznesi olmak biçiminde tanımlanmaya başlamasını sağlamıştır. TOK, birey ile devlet arasındaki aidiyet ilişkisini dini bağlamdan çıkartılması sadece Osmanlı tarihinde değil İslam tarihinde bir ilki oluşturmaktadır (Aybay ve Özbek, 2015: 61).

TOK'un ilk iki maddesinin içeriği Osmanlı vatandaşlığının nasıl kazanılacak olduğu ile ilgilidir. İlginç şekilde Osmanlı idarecileri Osmanlı vatandaşlığının nasıl kazanılacak olduğu sorusuna cevap ararken bugünün vatandaşlık kanunları gibi vatandaşlığın kazanılmasına dair doğum yeri ya da soy bağı ilkelerinden birisini

diğerine baskın tutmayı yeğlememişlerdir. Bu durum temelde Osmanlı vatandaşlığın kapsamının olabildiğince geniş tutularak Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarının ve sahip olduğu insan nüfusunun en üst noktaya çıkartılmak istenmesinden kaynaklanmaktadır.

TOK'un birinci maddesi; annesi ve babası veya sadece babası Osmanlı vatandaşı olan her yeni doğan çocuğun dünyaya gelmiş olduğu yeri önemsiz kabul ederek Osmanlı vatandaşı olduğunu söylemekte, ikinci madde ise Osmanlı Devleti sınırları içerisinde doğmuş olan yabancı bir devletin vatandaşı anne veya babanın çocuğu olan kişilerin reşit olduktan sonra üç sene içerisinde yetkili mercilere başvuru yaparak Osmanlı vatandaşı olabilmesine imkân tanımaktadır (Nomer, 2018: 55).

TOK'da halihazırda herhangi bir yabancı devlete tabiiyet bağı ile bağlı olan kişinin Osmanlı vatandaşı olmak istemesi halinde karşı karşıya kalacağı hukuki prosedür üçüncü ve dördüncü maddelerde düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti kendi tabiiyetindeki bireylerin yabancı bir devletin tabiiyetine geçişinden rahatsızlık duyuyor olsa da Osmanlı vatandaşı olmak için gerekli şartlara sahip olan ve Osmanlı vatandaşı olmak için irade beyanında bulunan herkesin padişahın ve yetkili makamların onayı ile Osmanlı vatandaşı olabileceklerini kabul etmiştir (Doğan, 2018: 35).

Kanunname ile Osmanlı vatandaşlığının sonradan nasıl kazanılabilecek olduğu hususu düzenlenmiş olduğu gibi Osmanlı tebaasında mensup bir kişinin Osmanlı vatandaşlığından hangi koşullar halinde ayrılabilir olduğu sorusuna da cevap verilmiştir. TOK'un hazırlanışının altında yatan en büyük sebep olan Osmanlı vatandaşlarının yabancı bir devletin vatandaşı olması uygulamasına son vermek isteği kanunun ilgili maddesinin yazımında etkili olmuş ve bir yabancının Osmanlı Devleti vatandaşlığına kabul edilmesi noktasında gösterilen kolaylık Osmanlı tebaasından bir kimsenin kendi isteği ile Osmanlı vatandaşlığından ayrılmasında gösterilmemiştir.

Kanunnamenin beşinci maddesinde Osmanlı idaresinden izinsiz biçimde herhangi bir yabancı devletin vatandaşlığına geçmiş olan Osmanlı vatandaşının

gerçekleştirmiş olduğu eylemin geçersiz sayılacağını söylenmiş ve ilgili kişinin Osmanlı vatandaşlığının devam edeceği kabul edilmiştir (Topuzkanamış,2013: 185).

Kanunnamenin altıncı maddesinde ise bir kişinin yabancı bir devletin askerlik hizmetini yapmış olması durumunda Osmanlı vatandaşlığından çıkartılacak olduğu söylenmiştir (Karakoç,2012: 226). Osmanlı tebaasından bir kimsenin Osmanlı vatandaşlığından çıkartılıyor olması sadece basit bir vatandaşlık değişimi olarak ifade edebilmek mümkün değildir. Osmanlı vatandaşlığının kaybına bağılı olarak; Osmanlı topraklarından sınır dışı edilmek ve Osmanlı vatandaşı olan, akrabalarının mirasçısı olamamak kanunnameye göre Osmanlı vatandaşlığından ayrılan kimselerin karşılaşacak olduğu hukuki yaptırımlar arasındadır.

TOK'un yedinci maddesinde yabancı bir devletin vatandaşı olan bir kişi ile evlenen Osmanlı vatandaşlarının hukuki statülerinin ne olduğu üzerinde durulmuştur. Bu noktada kanun kadın ve erkeklerin eşit olduğu düşüncesi ile hareket etmiş değildir. Herhangi bir yabancı devletin vatandaşı ola kadınla evlenen erkek Osmanlı vatandaşının vatandaşlık haklarında hiçbir kayıp yaşanmıyor iken yabancı bir devlet vatandaşı olan erkekle evlenen Osmanlı vatandaşı kadınlar için ayrı bir düzenleme yapılmıştır. Kanunname uyarınca yabancı bir erkekle evliliğı sonucunda Osmanlı vatandaşlığını kaybetmektedir. Bu noktada getirilmiş olan başka bir düzenleme ise kanun koyucunun Osmanlı vatandaşı olan kimselerin sayısını mümkün olduğu ölçüde fazla tutmak istediğine işaret etmektedir. Zira yabancı bir devlet vatandaşı erkekle evlenerek Osmanlı vatandaşı olmak hakkını kaybetmiş olan bir kadın evlendiğı erkeğin vefatının ardında üç sene içerisinde tekrar Osmanlı vatandaşlığına dönmek hakkına sahip tutulmuştur.

TOK'un sekizinci maddesinde Osmanlı vatandaşlığından ayrılan kişilerin çocuklarının vatandaşlık hali düzenlenmiş (Doğan, 2018: 35) ve aksi yönde bir talep Osmanlı Devleti'nin yetkili makamlarına iletilinceye kadar ebeveynleri Osmanlı vatandaşlığından ayrılmış kişilerin Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilmeleri öngörülmüştür. Reşit olmak ise Osmanlı vatandaşlığın terk etme talebinin gerçekleştirebilmesi için bir ön koşul olarak sayılmıştır.

Kanunnamenin son maddesinin konusu ise Osmanlı vatandaşlığının ispatıdır. Osmanlı idarecileri Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan her bireyin Osmanlı tebaası olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuşlar ve bunun aksini iddia eden kişilerin Osmanlı vatandaşı olmadıklarını kanıtlamak mecburiyetinde olduklarını söylemişlerdir (Doğan, 2018: 35).

Osmanlı modernleşmesinin yüzyıllar içerisinde değişen çehresi Osmanlı Devleti'nin yaşamakta olduğu dönüşümü anlamak noktasında önemli bir ipucu niteliğindedir. Başlangıçta sadece askeriye alanında gerçekleştirilecek sınırlı yeniliklerle Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler karşısında tekrar üstün konuma gelebilecek olduğuna inanılıyor iken zaman içerisinde bu düşünce terk edilmeye başlanmış ve reformların devlet idaresi, hukuk ve eğitim gibi alanlarda da taşınması fikri kabul görmeye başlamıştır.

Şüphe yok ki Batılı tarzda reformların uygulama sahasının genişletilmesi ise monarşinin rejiminin karakterinin değişmesi tartışmaları gündeme gelmiştir. Batılı memleketlerde olduğu gibi monarkalrin yönetim teşkilatı içerisindeki tek erk olması düşüncesinde vazgeçilmeye başlanması ve anayasa, meclis gibi kurumlar aracılığıyla padişahın denetlenmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren idare şekli olan mutlak monarşinin bir meşrutî monarşiye dönüşmesini sağlamıştır. 1876 senesinde Kanun-i Esasi'nin ilan edilişi ile Osmanlı Devleti meclis ve anayasa gibi kurumlara sahip hale gelmiştir. Kanun-i Esasi'nin çalışmamız özelinde taşımış olduğu önem ise anayasada düzenlenmiş olan konu başlıklarından bir tanesinin de Osmanlı vatandaşlığı oluşudur.

2.2.4. Kanun-i Esasi'nin ilanı ve I. Meşrutiyet Dönemi

1876 senesinde ilan edilen Kanun-i Esasi ile Osmanlı Devleti kuruluşundan bu yana sürdürmüş olduğu padişahın yönetim mekanizması içerisinde tek erk olduğu yönetim modelinden vazgeçmiştir. Meclis ve anayasa gibi kurumların varlığı Osmanlı Devleti'nin Batılı tarzda bir meşrutî monarşiye dönüştürmüştür. Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet rejimi ile idare edilmeye başlanması imparatorluğun son birkaç asırdır sürdürdüğü Batılılaşma çabalarının bir sonucu olmasının yanı sıra on dokuzuncu

yüzyılda devletin yıkılmaktan nasıl kurtarılacak olduğu sorusuna cevap aranırken ortaya atılan fikirlerden bir tanesi olan Osmanlıcılıkla da ilişkili bir gelişmedir.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda hukuk alanında gerçekleştirmiş olduğu yeniliklerde Batıyı örnek alarak hareket etmiş ve çoğu zaman Batılı bir devletin sahip olduğu kanundan yararlanarak oluşturulan kanunnamelerle hukuki problemlerin sonlandırılabilir olacağına inanılmıştır. 1869 senesinde ilan edilen TOK'da esasen vatandaşlık hukuku alanındaki problemlere çözüm bulmayı amaçlayan bir belge niteliğindedir. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Müslümanlarla ile gayrimüslimlerin hukuk önünde eşitliğini sağlama isteğı Batılı devletlerin kanunlarını Osmanlı idarecileri için cazip hale getirmiştir. Zira, Batılı devletler kanunlarında hukuki işlemlerin vatandaşların eşitliği temelinde gerçekleştirilmesini öngörmüşler ve vatandaşlığı tarifini dini değerlerden bağımsız şekilde hak ve sorumluluk kavramlarını merkeze alarak gerçekleştirmeyi tercih etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılda tebaanın eşitliğini sağlamak ve toplumsal düzeni; dini ve ulusal kimliklerden bağımsız biçimde Osmanlı olmak temelinde inşa etmek adına gerçekleştirmiş olduğu yenilikler yüzyılın son çeyreğinde Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ile doruk noktasına ulaşmış ve padişahların tebaa üzerindeki mutlak otoritesi resmî kurumlar aracılığıyla sınırlı hale getirilmiştir. Osmanlı tebaasının bir bütün olarak Osmanlı vatandaşı sıfatı ile devlet katında eşit hak ve sorumluluklara sahip olmaya başladığı dönemde geleneksel dönemde var olan kişilerin inandıkları din uyarınca bir milletin üyesi olarak kabul edilmesi uygulamasına son verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin anayasa ile idare edilmeye başlayan bir devlet halini almasında son yüzyıl içerisinde yaşanan iç ve dış siyasal gelişmelerin önemi inkâr edilemeyecek kadar yüksektir.

Batılı devletlerin Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasını bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması alışkanlığı Tanzimat Fermanı'nın ardından Osmanlı vatandaşlarının temel hak ve özgürlükleri elde etmeleriyle veya Islahat Fermanı neticesinde Müslüman-gayrimüslim eşitsizliğinin ortadan kaldırılması ile sonlanmış değildir. 1876 son aylarında İstanbul'da toplanacağı ilan edilen uluslararası niteliğe sahip Tersane Konferansının ana gündemini Osmanlı gayrimüslimlerinin yaşamakta

olduğu problemler oluşturmakta ve konferansın katılımcısı olan devletler alınacak kararları Osmanlı idarecilerinin harfiyen uygulamalarını beklemektedirler.

Osmanlı devlet adamları kabul edilemez buldukları bu yaklaşıma karşılık konferansın başlamadan evvel Kanun-i Esasi'nin ilan edildiğini söyleyerek cevap vermişlerdir. Konferansa Osmanlı temsilcisi olarak katılmış olan Saffet Paşa Osmanlı Devleti'nin artık meşrutiyetle yönetilen bir devlet olduğunu ve gayrimüslimlerle Müslümanların anayasa önünde eşitliğinin sağlanmış olduğunu söylemiş ve konferansın feshedilmesini talep etmiş olsa da bu talep yabancı devletlerin Tersane Konferansına katılmak için görevlendirdikleri heyetler tarafınca kabul görmemiştir (Tanör, 2017: 28).

Kanun-i Esasi'nin ilan edilişini sadece dış dinamiklerle açıklanabilecek olan bir belge hüviyetinde değildir. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi sonrasında memlekette etkileri hissedilmeye başlayan özgürlük ortamı padişahın mutlak otoritesine dayalı geleneksel sisteme kuşku ile yaklaşan ve Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun ancak meşruti idareye geçişle yaşanacağına inanan güçlü bir toplumsal muhalefetin oluşmasını sağlamıştır. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi aydınların şahsında somutlaşan bu muhalif damarın ana odağını kendilerine "Genç Osmanlılar" adını veren iyi eğitilmiş, yüksek gelir grubuna mensup kimseler oluşturmaktadır.

Bu grubun önemli isimlerinden Namık Kemal Genç Osmanlıların zihin dünyasının ifadesi olarak kabul edilebilecek yazılarında imparatorluğun içerine düşmüş olduğu durumu ekonomik ve siyasal gelişmeler gerekçelerle açıklamayı tercih etmekte imparatorluğun tek kurtuluş yolunun ise eğitim olduğunu iddia etmektedir. Yazarın ifadelerine göre, Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu dönüşümü gerçekleştirebilecek tek güç ise meclisli, anayasalı ve merkeziyetçi bir idarenin kurulabilmesidir (Çavdar,2004: 39).

Osmanlı Devleti'nin bir anayasal monarşiye dönüşmesi anlamına gelen anayasalı yönetim tarihimizin başlangıç noktasını oluşturan Kanun-i Esasi uzun soluklu bir çalışma sürecinin serüvenin ardından ilan edilmiş ve metnin hazırlık

sürecinde Mithat Paşa'nın ismi ön plana çıkmıştır. Paşa, V. Murat'ın tahttan el çektilirilmesinin ardından Abdülhamid ile gerçekteştirmiş olduğu görüşmelerde meşrutî rejime geçişî garanti altına almak istemiş, anayasanın hazırlık sürecinde ise hazırlamış olduğu “Kanun-i Cedid” (Tanör, 2017: 132) isimli anayasa taslağı ile anayasanın yazımında dolayısıyla devletin geleceğinde söz sahibi olmak istemiştir. Mithat Paşa'nın hazırlamış olduğu anayasa taslağı incelendiğı takdirde özgürlükçü yön kolayca fark edilebilecektir.

Bakanların, padişaha karşı değil meclise karşı sorumlu kabul edilmesi (Davison,2004: 110) ve Osmanlı Devleti'nin resmi dilinin Türkçe olduğu konusunda herhangi bir ifadenin bulunmaması, her kavmin kendi anadilinde eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekteştirebileceğı ifadeleri (Danışman, 1956:44 aktaran Erdem,2012: 10) bahis olunan özgürlükçü anlayışın somut yansımaları niteliğindedir. Uygulamada ise anayasanın ilgili maddeleri Mithat Paşa'nın taslak metninde olduğu gibi gerçekteşmemiş ve bakanlar meclise karşı değil padişaha karşı sorumlu tutulmuşlar, dil serbestliğini içeren düzenleme ise Osmanlı Devleti'nin birliğini sağlamayı zorlaştıracak olduğu düşüncesi ile reddedilmiştir.

Kanun-i Esasi'de Osmanlı vatandaşlığı, kişilerin vatandaş olmak dolayısıyla sahip oldukları temel hak ve özgürlükler ve vatandaş- devlet ilişkisinin esasları Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-i Umumiyesi başlığı altında düzenlenmiştir (Tanör,2017: 145). Osmanlı hukuk sistemi içerisinde Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi gibi oldukça kapsamlı bir metnin varlığı anayasada vatandaşlığı doğrudan ilgilendiren maddelerin sayısının az olması sonucunu beraberinde getirmiş, anayasanın yalnızca bir maddesi doğrudan Osmanlı vatandaşlığıyla ilişkili olacak biçimde oluşturulmuştur. Kanun-i Esasi'nin 8. maddesinde Osmanlı vatandaşlığının tanımı yapılmış, vatandaşlığın kazanılması, kaybedilmesi, değiştirilmesi gibi konularda ise anayasada herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Kanun-i Esasi'nin ilgili maddesinde Osmanlı vatandaşlığı; “*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir*” şeklinde tanımlanmıştır (Kili ve Gözübüyük,2006: 37).

Kanun-i Esasi’de öngörülen biçimi ile Osmanlı vatandaşlığı çoğulcu karaktere sahip Osmanlı toplumunun birliğini dolayısıyla da devletin bütünlüğünü sağlayacak olan bir araç niteliğindedir. Osmanlı Mebusan Meclisi’nin üye profili incelendiği takdirde Osmanlı toplumunun çoğulcu karakterinin Mebusan Meclisi’nde de karşılık bulduğu fark edilecektir. Meclis’i Mebusan’ın ilk dönem üyeleri arasında on farklı milletten temsilciler bulunmakta, altmış dokuz Müslüman üyeye karşılık kırk dokuz Hristiyan ve Yahudi mebus vazifesini ifa etmektedir (Berkes,2018: 336). Osmanlı Devleti’nin anayasal bir monarşiye dönüşmesi halinde devletin yıkılmaktan kurtulacağı düşüncesi gayrimüslimler mebuslar arasında karşılık bulmuş ve bu mebuslar Osmanlı milletinin bir parçası olmanın kendileri için övünç kaynağı olduğunu ifade etmişlerse de gayrimüslim milletlerin bağımsızlık talebi anayasa ile güvence altına alınmış olan Osmanlı vatandaşlığını elde etmeleri ile sonlanmış değildir.

2.2.5. II. Meşrutiyet

1876 senesinde Kanun-i Esasi’nin ilanı sonrasında meşruti rejimle idare edilen bir devlet haline gelen Osmanlı Devleti’nde I. Meşrutiyet dönemi II. Abdülhamid’in 1878 senesinde anayasadan kaynaklanan yetkisini kullanarak anayasayı askıya alması ve Mebusan Meclisi’ni tatil etmesi ile sonlanmıştır. II. Abdülhamid dönemi güçlü bir merkezi idare ve halk arasında nam salmış istihbarat örgütüne sahip olmakla beraber meşrutiyet yanlısı fikirlerin son bulmuş olduğu bir dönem olmamıştır.

Meşruti yönetim düşüncesinin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde en fazla karşılık bulabildiği coğrafya Rumeli’dir ve Rumeli bölgesinde ikamet etmekte olan Müslüman ve gayrimüslim halkın meşrutiyet yanlısı görüşleri ordu içerisindeki İttihatçı subaylar tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır. Cemiyet, II. Abdülhamid’in tekrar meşruti yönetime geçişi sağlaması adına kritik bir gelişmeye ihtiyaç duymaktadır ve bu ihtiyaç 1908 senesinde Rus Çarı ve İngiliz Kralı’nın Reval’de görüşecekleri haberinin alınması ile karşılanacaktır.

Reval Görüşmesi neticesinde Makedonya’nın elden çıkacağı ve imparatorluğun Avrupa ile tüm bağlarının kesilecek olduğunu düşünen İttihat ve

Terakki Cemiyeti'nin güçlü olduğu Balkan coğrafyasında başlattığı mutlakıyet karşıtı gösteriler karşısında çaresiz kalan Abdülhamid ikinci kez meşrutiyeti ilan etmek mecburiyetinde kalmıştır (Ahmad,2010: 25-26).

Timur'a göre, 1908 hareketi üç farklı boyuta sahiptir ve meşrutiyete geçişin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi için bu üç boyutunda anlaşılabilmesi gerekmektedir.

Öncelikle; II. Abdülhamid'in şahsına ve yönetim anlayışına dair gelişen toplumsal muhalefeti yalnızca iç dinamikler yardımıyla açıklamaya çalışmak beyhude bir çaba olacaktır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda Batılı devletlerle olan ilişkileri neticesinde sivil yöneticiler ve subaylar arasında ciddi bir ikilik baş göstermiştir. Sivil bürokrasi, İngiliz ve Fransız kültürlerinin etkisi altında iken aynı dönem subaylar arasında güçlenen bir Alman taraftarlığı söz konusudur. Bu sebeptendir ki dönemin Prusya ileri gelenleri bir an evvel Alman yanlılığı ile tanınan ve imparatorluğun devamlılığı sağlamak adına Almanlarla ilişkileri geliştirmek isteyen Osmanlı ordusunun iktidarı devralmasını istemektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin şahsında özdeşleşmiş olan toplumsal muhalefetin bir diğer yönünü ise sosyal ve sınıfsal boyut oluşturmaktadır. Jön Türkler muhalefetine ana omurgasını Abdülhamid karşıtı subaylar ve Batılı okullardan mezun olarak avukatlık, gazetecilik, memurluk gibi meslekleri icra eden kişiler oluşturmaktadır. Bu yönüyle II. Meşrutiyeti, iktidarın seçkinler sınıfının elinden alınarak, orta sınıfa verilmesi şeklinde ifade etmekte mümkündür. Son olarak, II. Meşrutiyet'in ilanı Osmanlılık ve İslamcılık politikalarından vazgeçilmesi ve Türkçülük politikasının Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluş reçetesi olarak kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bu yönüyle, muhalefet hareketinin üçüncü ve son boyutunu ideolojik boyut oluşturmaktadır. Her ne kadar, 1909-1912 arası dönemde Osmanlılık politikası resmen terk edilmemiş olsa da, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlılık politikasından vazgeçilmiş ve imparatorluğun son döneminde Türkçülük politikası ile uyumlu düzenlemeler hayata geçirilmiştir (Timur,2010: 51-57).

II. Abdülhamid'in uzun süreli meclis ve anayasa denetiminden muaf iktidarı 1908 senesinde sonlanmış, Osmanlı Devleti yeniden meşrutî yönetimi deneyimlemeye

başlamıştır. Meşruiyet yanlısı çevreler, I. Meşrutiyet'ten almış olduğu derslerle meşrutiyet idaresinin sağlam bir temele oturtulması gerektiğini fark etmiş ve 1909 senesinde yeniden yürürlüğe konulan anayasada önemli değişiklikler gerçekleştirmişlerdir. Bu değişiklikler temelde meclis-padişah ilişkisini meclis lehine düzenlemek amacı taşımaktadır

Yeni dönemde, I. Meşrutiyet'ten farklı olarak padişahların göreve başlarken anayasaya bağlı kalacaklarına dair yemin etmeleri, padişaha ait harcamaların keyfilikten çıkartılarak, bütçe ile belirlenmesi uygulamasına geçilmiştir. Yine 1909 değişiklikleri ile bakanların belirlenmesinde, meclisin toplanmasında ve yürütme yetkisinin kullanımında meclis padişaha göre daha fazla yetki sahibi hale getirilmiş ve padişahın meclisi feshetmesi zorlaştırılarak, mutlak veto yetkisi kaldırılmıştır.

1909 senesinde gerçekleştirilen kapsamlı anayasa değişikliği sürecinde anayasanın Osmanlı vatandaşlığının esaslarını düzenleyen maddesinde ise herhangi bir değişiklik gerçekleştirilmiş değildir. II. Meşrutiyet devrinde gerek TOK gerekse de Kanun-i Esasi'de gerçekleştirilen yegâne değişiklik 1916 senesinde TOK'un idarenin, vatandaşlıktan çıkarma hakkını düzenleyen maddesinde yapılmış ve kanunun ilgili maddesine yapılan bir ekleme ile yabancı bir devletin sadece askerlik hizmetini değil herhangi bir hizmetini yerine getiren Osmanlı vatandaşlarının vatandaşlıktan çıkartılabilecek olduğu kabul edilmiştir (Aybay, 2010: 154).

İttihatçı kadrolar, II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde mutlakiyetçi idarenin miadını doldurmuş olduğunu savunmuş ve mevcut problemleri çözebilmek yetisinden yoksun olduğunu söylemiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile II. Abdülhamid dönemi kapanmış olsa da İttihatçıların tam anlamıyla iktidara sahip olabilmeleri 1912 senesi sonrasında Mebusan Meclisi ve Bakanlar Kurulu içerisinde de çoğunluğu elde edebilmeleri ile mümkün olmuştur. İktidarı devralan İTC, Osmanlıcılık ve İslamcılık politikalarının imparatorluğun günden güne güç kaybetmesine çare olamayacağını yaşayarak öğrenmiş olan devlet adamları ve askerlerin yönetici kadrosunu oluşturdukları bir cemiyettir. Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda önemli toprak parçalarını kaybetmesi ve Balkan coğrafyasındaki Türk nüfusunda Anadolu topraklarına göç etmeye başlaması Türkçülük düşüncesinin İTC

içerisinde güç kazanmaya başlaması sonucunu doğurmuş ve 1912 sonrasında birçok alanda olduğu vatandaşlık politikalarının oluşumunda da Türkçülüğün etkileri güçlü şekilde hissedilmeye başlanılmıştır.

İttihatçılar, Osmanlı ahalisini ortak bir değer etrafında kümelenen ve bu kümelenme sayesinde birlik ve beraberliğin sağlandığı homojen bir topluluğa dönüştürmeyi amaçlamaktadır. İTC'nin lider kadrosunun kanaati, imparatorluğun yıkımdan kurtulabilmesi için en kestirme yolun halkın ortak bir kimliği paylaşmaya başlaması gerektiği şeklindedir (Üstel, 2014: 25). İTC'nin vatandaşlık anlayışının esasını teşkil eden homojen niteliklere sahip bir kitle oluşturabilmek adına başvurduğu yöntem ise toplumun tüm kesimlerinin egemen ulus grubun değerleri etrafında birleşmesini sağlayarak vatandaşlık sıfatına sahip olmalarıdır. Bu uğurda yaşanan politika değişimi ise Osmanlıcılık ve İslamcılık fikir akımlarının uygulanmasından vazgeçilerek Türkçülük fikrinin güçlenmesi daha doğru ifadeyle yönetici kadro tarafından benimsenmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasının sahip olduğu belirli bir bedel ödemek karşılığında askerlik muaf sayılması uygulamasına son verilmesi ve memur olabilmek için Türkçe eğitim-öğretim yapılan okullardan mezuniyetin zorunlu hale getirilmesi (Akçam, 1997: 146-147) imparatorluğun son günlerinde Türkçülük düşüncesinin Osmanlıcılığın yerini almakta olduğuna işaret eden gelişmelerdendir.

İTC esasında, yeni bir vatandaş profilinin oluşturulmasını hedeflemektedir ve bu profilin toplum içerisinde çoğunluk haline gelmesi ile monarşi rejimin tüm öğeleri ile bir daha gündeme gelmemek üzere tarih sahnesinden silinmesi mümkün olabilecektir. Meşrutiyet dönemi vatandaşının yaratılmasında, eğitim kurumlarının sahip olduğu önemin kısa sürede fark edildiği bir dönem olmuş ve özellikle 1912 sonrası Osmanlı eğitim sistemi Osmanlı vatandaşlığının üretimin yaşanacağı yer olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Şüphesiz ki okulların bir eğitim kurumu olmanın ötesinde toplum mühendisliği yapmak adına kullanışlı bir araç olması tarihte eşine hiç rastlanılmamış bir gelişme değildir. Bu gerçekliğin ifadesini en sarıh biçimde Fransız devlet adamı Jules Ferry "*Fransız ulusunun yaratıcısı ilkokul öğretmenleridir*" diyerek gerçekleştirmiştir (Timur,2010: 48).

Okul, Fransa örneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde 'de II. Meşrutiyet'in hedeflediği vatandaş profilinin icat edileceği mekân olarak düşünülmüş ve daha önce olmayan bir uygulama başlatılarak okullarda vatandaşlık dersi verilmeye başlanmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vatandaşlık politikası Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu güçlü merkezi idare geleneğinden bağımsız biçimde gerçekleşmemiş ve II. Abdülhamid döneminde sert şekilde eleştirilen otoriter karakter İttihatçıların vatandaşlık politikasında da egemen olmuştur. Vatandaşlık dersi kitaplarında, Osmanlı vatandaşlığına net bir tanımın getirilmesi söz konusu olmamış ve vatanın tüm Osmanlı vatandaşlarının evi, vatandaşlarınsa bu evi paylaşan kardeşler olduğunu söylenerek, Osmanlı vatandaşlığının sahip olduğu toplulukçu yön güçlü şekilde vurgulanmıştır (Üstel, 2014: 73). II. Meşrutiyet döneminde çocukların eğitim sürecinde kullanılmak üzere hazırlanmış olan Rehber-i İttihat isimli kitabın başlangıç kısmında Osmanlı milleti tanımlanırken devletin sınırları içerisinde yaşamakta olan farklı millet ve dinlere mensup insanlar sayılarak hepsi arasında kardeşlik hukukunun var olduğu söylenmektedir (Toprak, 1988: 158). Ders kitaplarının oluşumundaki bu yaklaşım da göstermektedir ki imparatorluğun son devresinde dahi farklı milletten gelen insanların ortak bir vatandaşlık kimliği altında birleşmeleriyle Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar boyunca ayakta kalabilecek olduğu şeklinde bir görüşün varlığından bahsedebilmek mümkündür, fakat yalnızca birkaç sene sonra bu fikri savunuların sayısında önemli bir azalma yaşanacak ve vatandaşlığın yalnızca Türk olmak üzerinden tarif edilmeye başlanması kabul görür hale gelecektir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vatandaşlık politikasının bir diğer boyutu cinsiyet kavramı üzerinden şekillenmektedir. Yeni rejim kız çocukları gelecek nesillerin yetiştirecek olan yetişkinler olarak kabul edilmekte ve kız çocuklarının daha ilkokul sıralarından başlayarak, milliyetçi ideolojiye bağlı olacak şekilde yetiştirilmesi amaçlanmaktadır (Üstel, 2014: 113-115).

Kısacası vatandaşlığın bireysel hak ve özgürlüklerin devlet yönetimine karşı korunacağı yönündeki liberal yorumu İTC devrinde de uygulanmamıştır. İttihatçılar, 1914 senesinde başlayan I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı İmparatorluğunun kaybetmiş olduğu kimi toprakları tekrar kazanabileceği bir fırsat olarak görmüşler ve savaştan galip ayrılacaklarını var saydıkları Almanların yanında savaşa dahil olmuşlardır.

Fakat, savaşın Osmanlı Devleti'nin dahil olduğu grubun mağlubiyeti ile sonuçlanması kısa süre içerisinde Anadolu topraklarının fiilen düşman işgaliyle karşılaşması sonucunu doğurmuştur. Bu dönemde gerçekleşen Millî Mücadele ve ardından ilan edilen Cumhuriyet ile Osmanlı Devleti dolayısıyla da Osmanlı vatandaşlığı tarihe karışmıştır.

2.3. Milli Mücadele Dönemi Vatandaşlık Politikaları

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti adına resmen sonlanmış olduğu ilan edilmiş ve savaş yıllarında ülkeyi idare etmiş olan İTC'nin yönetici kadrosu ülkeyi terk etmiştir. Anadolu topraklarının fiili düşman işgali ile karşılaşmış olduğu bu dönemde bir tanesi İstanbul bir diğeri ise Ankara merkezli iki meclis ve hükümetin varlığı söz konusu olmuştur. Ankara'da toplanmış olan meclis önceliğini düşman işgaline karşı koymak olarak belirlemiş ve bir Millî Mücadele hareketinin yürütücülüğünü üstelenmiştir.

Millî Mücadele'nin yönetici kadrosu almış oldukları eğitim ve imparatorluğun son döneminde yaşanan gelişmeler itibariyle milliyetçi fikirlere sahip subaylardır. Memleket topraklarının fiili düşman işgali altında olduğu bu dönemde milliyetçilik fikri doğal olarak güç kazanmış ve halkın işgal kuvvetleri karşısında göstermiş olduğu tepkinin merkezinde yer almıştır. Osmanlı Devleti bir imparatorluk idaresi olmasında hareketle son dönemine kadar idareci kadro Türk milliyetçiliği düşüncesine mesafeli yaklaşmış ve imparatorluğun sahip olduğu kozmopolit yapının muhafaza edilmesini istemiştir. Osmanlı toplumunun farklılığa dayalı yapısının etkili olduğu alanlardan birisi devletin vatandaşlık politikaları olmuş ve her ne kadar on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı itibariyle dini kimliklerden bağımsız bir Osmanlı vatandaşlığı oluşturulmak istenmiş olsa da dini grupların özerklik sahibi olduğu toplumsal kompozisyon imparatorluğun yıkılışına kadar sürdürülmüştür. Millî Mücadele yılları ve sonrasında yaşanan gelişmeler ise Osmanlı Devleti'nin yıkıntısı üzerinde ulus-devlet formunda örgütlenmiş olan bir devleti doğurmuş ve Cumhuriyet idaresi vatandaşlık bağlamında Osmanlı'dan farklı politikaların yürütücüsü olmuştur.

Millî Mücadele'nin Büyük Millet Meclisi (BMM)'nin açılışına kadar geçen dönemi kapsayan birinci safhasında toplanan yerel ve ulusal nitelikli kongrelerin sonuç metinlerinde vatandaşlık hakkında doğrudan bir tanım yapılmamış olsa da Millî Mücadele dönemi vatandaşlık anlayışla ilgili önemli ipuçlarının varlığına rastlamak mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerde kurulacak bir ulusal cumhuriyetin memleketin kurtuluşunu sağlayacak tek yol olduğu yönündeki düşüncesi (Demirel, 1994: 57) özellikle bölgesel nitelikli kongrelerin sonuç metinlerinde kendisini güçlü şekilde hissettirmiştir. Bu metinlerde doğrudan bir vatandaşlık tanımı gerçekleştirilmemiş olsa da halk ve millet gibi dönemin vatandaşlık anlayışı hakkında bilgi verebilecek nitelikteki kavramların ifadesi milliyetçi bir retorik çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bahis olunan kongrelerin sonuç metinlerinde” *Türk milleti*”, “*Türk halkının milli iradesi*”, “*Milli Varlık*”, “*Milli Hareket*”, “*Mukedderat-ı Milliye*”, “*Türkler*”, “*Anadolu Türkleri* (Tanör, 1998: 35-36) gibi ifadelerle yer verilmiş olması Millî Mücadele'nin başlangıç döneminde varlığı güçlü biçimde hissedilmekte olan milliyetçilik düşüncesiyle ilişkilendirilmelidir.

Millî Mücadele'nin ilerleyen döneminde ise özellikle Nisan 1920'de TBMM'nin çalışmalarına başlamasının ardından vatandaşlık konusunda daha kapsayıcı ve çoğulcu bir dilin kullanımına özen gösterilmeye başlanılmıştır. “*Karşılıklı saygı ve fedakârlık duygusu*”, “*saadet ve felakette ortaklık*”, “*aynı kaderi paylaşmak*” (Yıldız, 2013: 98) gibi toplumun çoğulcu karakterine hitap eden ifadelerin sık biçimde kullanılması Millî Mücadele dönemi vatandaşlık politikalarının değişen karakterini işaret eder niteliktedir. Özbudun'a göre ise bu devrin asıl dikkat çekici tarafı halkın tek parçadan ibaret bir bütün olarak görülmemesi ve farklı toplumsal kesimlerin birlikteliğini mümkün kılacak bir vatandaşlık pratiğinin inşa edilebilmesi için uygun toplumsal koşulların varlığıdır (Özbudun, 1997: 64).

Bu süre zarfında Anadolu'da yaşanan işgal karşıtı hareket İstanbul Hükümeti uyarınca başlangıçta tepkiyle karşılanmış ancak sadaret mevkiine Ali Rıza Paşa'nın getirilmesiyle Mustafa Kemal ve İstanbul Hükümeti'nden bir temsilcinin bir araya gelebilmesi mümkün olmuştur. İstanbul Hükümeti'nin Bahriye Nazırı Salih Paşa ile

Mustafa Kemal'in görüşmesi neticesinde İstanbul'da Mebusan Meclisi'nin toplanması kararına varılmıştır. İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesi ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nin süresiz tatiline karar verilmesiyle yeni bir meclisin açılması için uygun koşulları doğurmuştur. Bu koşullar altında 23 Nisan 1920'de faaliyet göstermeye başlayan TBMM "*millet adına ülkenin kaderine el koymuş*" bir olağanüstü dönem meclisi olmak vasfını kazanmıştır (Demirel, 1994: 13).

Ankara'da toplanan Milli Meclis çalışmalarına cuma günü gerçekleştirilen bir dini törenin ardından başlamış böylece İstanbul Hükümeti'nin halkı yanına çekmek için kullanmış olduğu en etkili araçlardan bir tanesi olan dini duyguları kötüye kullanımının önüne geçilmek istenmiştir. Halihazırda, I. dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üye profili de incelendiği takdirde Millî Mücadele'nin ladinini bir karaktere sahip olmadığı kolayca fark edilebilmektedir. Zira, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk dönem üyesi mebusların %18,8'i medrese mezunudur (Demirel, 1994: 145) ve taşrada çok sayıda din alimi Millî Mücadele'ye destek verilmesi yönündeki fikirlerini ifade etmekten geri durmamışlardır. Bu koşullar altında toplanan meclisle ilgili ilk tartışma isimlendirme noktasında ortaya çıkmış ve meclisin sahip olduğu üye çeşitliliğini yansıtır biçimde meclisin isminin ne olacağı yönünde farklı fikirler ortaya atılmıştır. İslamcı, ulusalcı ve Osmanlıcı mebusların meclisin ismi noktasında öne sürmüş olduğu farklı önerilerin sonunda ulusalcı düşüncelere sahip grup galip gelmiş ve Şerif Bey meclis açılış konuşmasında "Büyük Millet Meclisi" ifadesini kullanmayı tercih etmiştir (Güneş, 1997: 71-72). Açılış konuşmasında meclisin, "Büyük" kelimesi ile nitelendirilmesi temelde Millî Mücadele'nin lider kadrosunun zihin dünyasını yansıması niteliğinde bir gelişmedir ve meclisin üzerinde hiçbir güç olmadığı vurgulanmaktadır. Meclisin açılışını ardından Mustafa Kemal Paşa tarafından verilmiş olan karar de meclisin memleketteki en yetkili organ olduğu düşüncesiyle hazırlanmıştır ve metin dört temel esasa sahiptir.

- a. "*Bir hükümet kurulması zorunludur.*
- b. *Geçici olsa bile bir "hükümet (devlet) reisi" tanımak ya da "padişah kaymakamı" seçmek doğru olmaz.*

- c. *Mecliste yoğunlaşan milli irade vatanın kaderine fiilen el koymuştur ve meclisin üstünde bir güç yoktur.*
- d. *TBMM yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplar. Meclis'ten seçilip görevlendirilecek bir heyet hükümet işlerini yürütür. Meclis başkanı da bu kurulun da başkanıdır.”* (Tanör,2017: 235).

Mustafa Kemal'in meclise sunmuş olduğu taktir özünde meclisin çalışma prensiplerini belirlemenin ötesinde yeni bir devletin kurulmakta olduğuna dair işaretler sunan bir metindir ve bu metin birçok alanda yeni dönemde izlenecek olan siyasa hakkında bilgi vermektedir. Bu süreç dahilinde Mustafa Kemal çoğu zaman sahip olduğu savaşın kazanılmasının ardından Osmanlı Devleti'nin ve padişahın varlığına son vermek düşüncesini ise açık şekilde ifade etmekten geri durmuş ve önceliği Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasına vermiştir. Bu uğurda çoğu zaman radikallikten uzak ılımlı bir dilin kullanımı tercih edilmiştir.

Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağıtılmasının ardından Ankara'da yeni bir meclisin toplanması amacıyla çıkartılmış olan genelgenin ilk halinde “kurucu meclis” kavramına yer verilmiş fakat daha sonrasında “olağanüstü yetkili meclis” ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir (Demirkent,2017: 127). Açık bir şekilde olmasa dahi yeni bir dönemin başlamakta olduğuna dair ifadelerin kullanımından ise geri durulmamıştır. Meclisin almış olduğu 1 numaralı karar şu şekildedir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu kerre intihap edilen azalarla İstanbul Meclis-i Mebusanından iltihak eden azalardan müteşekkil bulunmasına karar verildi” (Kili ve Gözübüyük,2006, s. 99).

Meclisin açılmış olduğu gün alınmış olan bu karardan anlaşılmaktadır ki, Ankara Hükümeti kendisini Osmanlı Devleti ve İstanbul Hükümeti'nden üstün bir güç olarak kabul etmekte ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ardından yönetim erkini tekrar İstanbul Hükümeti'ne teslim etmeyi düşünmemektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin çalışmalarına başlaması ile yeni bir rejimin temellerinin atılmakta olduğunun farkına varılmış ve padişahın ülke yönetiminde herhangi bir etkiye sahip olmadığı kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya

Savaşı'ndan mağlup ayrılmasının ardından yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında TBMM'nin tüzel kişiliğini memleketin geleceği hakkında karar verme yetisine sahip tek iktidar odağı olarak kabul etmesi sürpriz kabul edilebilecek bir gelişme değildir. TBMM'nin ülkeyi yönetmeye başlaması Osmanlı Devleti anayasasının rafa kaldırılmış olduğu anlamına gelmektedir. Bu koşullar altında oluşturulan 1921 Anayasası anayasacılık tarihimizin Kanun-i Esasi'den sonraki ikinci anayasası olmuştur.

2.3.1. 1921 Anayasası

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından başlayan işgallere karşı düzenlenen ilk kongrelerden itibaren Millî Mücadele Hareketi kimi yönleriyle tarih boyunca görülen diğer ulusal kurtuluş hareketlerinden farklı bir nitelik arz etmiştir. Özellikle yirminci yüzyılın değişik kesitlerinde yerkürenin farklı bölgelerinde gözlemlenen kimi kurtuluş hareketlerinin aksine Millî Mücadelenin lider kadrosunun gerek söylem gerekse de eylemlerinde “hukukilik” ve “meşruluk” olguları güçlü şekilde vurgulanmıştır (Tanör, 2017: 247). Kendisini ülkenin en üst düzey karar mercii olarak nitelendiren TBMM Kanun-i Esasi'yi miadını doldurmuş olan bir metin olarak kabul etmiş, meclisin çalışma prensibinin ne şekilde olacağını ve Millî Mücadele döneminin genel esaslarının ortaya konacağı bir yeni bir anayasanın varlığını bir ihtiyaç olarak görmüştür.

Millî Mücadele dönemi esasında Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandırılması hariç her şeyin teferruat olarak kabul edildiği bir dönem olmuştur. Bu bağlamda TBMM'nin 1921 Anayasasına yüklemiş olduğu anlam modern dönemde herhangi bir anayasanın sahip olduğu anlamdan oldukça farklıdır. Bir anayasanın ülkenin sahip olduğu kurumların işleyiş prensibini, halk ile idare arasındaki ilişkinin niteliğini belirlemesi bekleniyorken 1921 Anayasasından beklenen toplumun daha geniş bir kesiminin Millî Mücadeleyi sahiplenmesini sağlamasıdır. Daha doğru ifade ile 1921 Anayasası; TBMM üyeleri için toplumun farklı kesimlerinin kendi kimliklerini koruyarak Millî Mücadele hareketine dahil olabilmelerini sağlayacak bir araç niteliğindedir. Bu bağlamda

anayasada vatandaşlıkla ilgili doğrudan bir tanımlama yapılmamış ve gerek ırk gerekse de din bazında azınlıkta olan kesimlerinde Millî Mücadele'yi sahiplenmeleri istenmiştir.

1921 Anayasasında veya diğer ismi ile Teşkilat-ı Esasiye Kanununda (TEK)'de vatandaşlık kavramını doğrudan düzenleyen bir maddenin bulunmayışı yalnızca Millî Mücadele'ye katılımın arttırılmak istenmesi ile açıklanabilecek kadar basit bir olgu olarak değerlendirilmemelidir. TBMM üyeleri arasında Osmanlı Devleti'nin tüzel kişiliğine ve padişahın şahsına karşı yüksek derecede bağlılık hisseden kişilerin bulunuyor oluşu (Uluç, 2012: 19), Milli Mücadele'nin lider kadrosunun sahip olduğu ulus kavramının ve ulusal değerlerin vatandaşlığın tarifinde başat aktör olduğu bir vatandaşlık tanımını Milli Mücadele döneminde gerçekleştirmeyi mümkün kılmamış, vatandaşlığın bu şekilde tanımlanmaya başlaması Lozan Barış Konferansı görüşmeleri sırasında gündeme gelmiş ve Cumhuriyet'in ilanı sonrası hazırlanan tüm anayasalarda vatandaşlık konusuyla ilgili maddeler bu anlayışa sadık kalınarak oluşturulmuştur.

TEK'de vatandaşlıkla ilgili doğrudan hüküm içerene bir maddenin bulunmuyor oluşundan ötürü anayasanın vatandaşlık kavramını nasıl ele aldığı sorusu cevaplanırken anayasanın yazım sürecinde dönemin önde gelen figürlerinin yapmış olduğu açıklamalar ve Millî Mücadele günlerinde Ankara Hükümeti'nin görüşlerinin ifade edilmiş olduğu kimi metinler ön plana çıkmaktadır.

1921 Anayasasının oluşumu sürecinde TBMM çatısı altında yaşanan tartışmalar sırasında Halkçılık Programı isimli dar kapsamlı bir belge Meclis Başkanlığına sunulmuştur. 1921 Anayasası'nın taslak metni olarak kabul edilebilecek olan programda ülkeyi yöneten hükümetin ismi Türkiye Halk Hükümeti olarak telaffuz edilmektedir (Demirel, 1994: 188). Hükümetin isimlendirilmesi sürecinde Türk yerine Türkiye kavramının tercih edilmiş olması I. dönem TBMM'nin vatandaşlık konusunda sahip olduğu bakış açısını ortaya koyar nitelikte bir gelişmedir. Halkçılık Programı sadece 1921 Anayasasının oluşturulması sürecinde yararlanılan bir metin olarak kalmamış, programın ilk dört maddesi ayrı bir beyanname haline getirilmiştir. TBMM Beyannamesi olarak da

anılan bu metinde de halktan bahsedilirken Türkiye halkı ifadesinin kullanılması tercih edilmiştir (Tanör,2017: 249).

1921 Anayasasının vatandaşlıkla ilişkili kavramları tanımlayan maddelerinin yazımında da tarafsız bir dilin kullanılmış olduğu dikkat çekmektedir. Anayasanın üçüncü maddesinde devletin ismi Türkiye Devleti şeklinde ifade edilmiş, anayasanın muhtelif maddelerinde ise millet ve halk kavramları önlerinde herhangi bir etnik ifade olmadan kullanılmıştır (Coşkun, 2009: 8-10).

1921 Anayasası'nı Kanun-i Esasi'den ve Cumhuriyet döneminin diğer anayasalarından farklı kılan bir başka yanı ise sahip olduğu madde sayısının ve düzenleme getirmiş olduğu konuların oldukça kısıtlı oluşudur. Olağanüstü koşullar altında kaleme alınmış olan bir anayasa olan TEK sadece yirmi üç maddeden ibarettir. Anayasa bu denli düşük yoğunluklu bir metin olmasına karşın anayasa maddelerinin neredeyse yarısı yerel yönetim birimlerinin neler olduğu ve yerel yönetimler ile merkezi idare arasındaki ilişkinin niteliği hakkındadır. Memleket topraklarında fiili savaşın devam etmiş olduğu bir dönemde anayasada yerel yönetimlerle ilgili maddelerin varlığı ülke gündeminde birinci dereceden önemli bir mesele olarak görülmemektedir zaten 1921 Anayasası'nın yerel yönetimler için öngörmüş olduğu özerk yönetim anlayışının Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde hayata geçirilebilmesi söz konusu olmamış, 1924 Anayasasında ise yerel yönetimlerin özerkliği anlayışına yer verilmemiştir.

1921 Anayasasına göre yerel yönetimlerin özerk birimler olarak kabul edilmeleri dolaylı bir şekilde kanun koyucunun vatandaşlık meselesine dair yaklaşımı hakkında ipucu vermektedir. Anayasanın halkın yaşadığı yerel yönetim birimini merkezi idareden bağımsız biçimde yönetebileceğine cevaz vermesi vatandaşlığın tanımlanmasında aynı adem-i merkeziyetçi anlayışın devam ettirilebilecek olduğu düşüncesini beraberinde getirmekte ve bu yönüyle Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının ardından kurulacak olan düzende Anadolu coğrafyasının farklı milliyet ve dini inançlara sahip mensuplarının etnik kimlik ve dini inançlarını vatandaşlıklarının bir parçası yapabilecek oldukları

düşüncesini güçlendirmektedir. Millî Mücadele'nin kazanılması ve ardından yaşanan gelişmeler ise bu ümide sahip çevreler için derin bir hayal kırıklığı doğurmuş ve Cumhuriyet dönemi vatandaşlık anlayışının merkezinde ulusçuluk fikri yer almıştır.

2.4. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Politikaları

1922 senesinin Ekim ayı içerisinde Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ile dört sene önce yine aynı tarihlerde imzalanan bir barış antlaşmasının ardından başlayan Millî Mücadele'nin resmen sonlanmış olduğu yerli ve yabancı kamuoyuna ilan edilmiştir. Ekim 1918'de I. Dünya Savaşı'nın galip devletlerinin orduları Osmanlı vatanının farklı bölgelerini işgale başlamış iken Mudanya Ateşkes Antlaşması sonrasında bu orduların memleket topraklarını nasıl terk edecek oldukları gündemi meşgul etmektedir. Millî Mücadele boyunca başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ankara Hükümeti'nin önde gelen isimleri Osmanlı Devleti'nden köklü bir kopuşu simgeleyen düzenlemelerin hayata geçirmek noktasında isteksiz davranmışlar, devletin niteliği hakkında gerçekleşecek olan dönüşümü daha ziyadesiyle Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra görüşülecek olan bir mesele olarak değerlendirmişlerdir. Mudanya Ateşkesi Antlaşması'nın imzalanmasının ardından ise bu yeniliklerin gerçekleştirilmesinin önünde herhangi bir engel kalmamış, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat ve hilafet kurumları birbirlerinden ayrılarak saltanat ilga edilmiştir.

Saltanatın kaldırılmasıyla Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ile fiilen ortadan kalkmış olan Osmanlı Devleti'nin hukuki varlığı da son bulmuş böylece 1921 Anayasasının üçüncü maddesinde ifade edilmiş olduğu üzere Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilecek olduğu söylenen Türkiye Devleti'nin resmiyet kazanılması için gerek olan en önemli koşul sağlanmıştır.

Görüldüğü üzere Lozan'da gerçekleşecek olan barış antlaşması görüşmelerinin öncesinde Türkiye bir kabuk değiştirme süreci yaşamaktadır. Konferansa katılan heyetin belirlenişinde de bu sürecin etkileri güçlü şekilde hissedilmiş ve daha önce Osmanlı Devleti'ni temsilen hiçbir uluslararası bir konferansa katılmamış olan ve

herhangi bir diplomatlık geçmişi bulunmayan Kurtuluş Savaşı'nın Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa Lozan'da Türk heyetinin başkanlığı görevine uygun görülmüştür. Batılı devletlerin karşısına yeni bir yüzle çıkmış olması dahi Cumhuriyet'in Osmanlı ile bir devamlılık ilişkisi içerisine girmek istemediğine kanıt niteliğindedir. Bu bağlamda 1923 sonrası birçok konu başlığında Cumhuriyet, Osmanlı'ya nazaran taban tabana zıt politikalar uygulamayı tercih edecek, vatandaşlık politikaları da en azından Osmanlı klasik dönemi ile mukayese edildiğinde bu zıtlıktan nasibini almış olacaktır.

Lozan'da Türkiye'yi temsil eden heyet konferansa yıllardır Batı devletleri karşısında yaşamış olduğu hezimetlerden ötürü ulusal onuru zedelenmiş olan bir devletin temsilcileri olarak değil savaş meydanlarında kazanmış olduğu zaferi yaşamın diğer alanlarına da taşımayı hedefleyen ve kendisini uygar dünyanın bir parçası olarak gören genç bir devletin temsilcileri olarak katılmışlardır. Bu kapsamda Lozan'da yer alacak olan kimi maddelerin görüşülmesi sırasında Türk delegasyon aynı konuda Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu politik anlayışın karşısında bir politika geliştirmekte herhangi bir sakınca görmemiştir. Bu yönüyle Lozan Konferansı'nı kurulmakta olan yeni devletin genel karakteristiğinin yabancı kamuoyuna en yüksek sesle ifade edildiği yer olarak kabul etmek yersiz bir düşünce değildir. Lozan genç Cumhuriyet'in idareci kadrosu için bir başlangıç anını temsil etmektedir.

Lozan Barış Antlaşması'nda özellikle gayrimüslimlerin hukuki statüsü ve sahip olacakları hakların niteliğiyle ilgili maddeleri Cumhuriyet dönemi vatandaşlık anlayışının genel seyrine ışık tutmaktadır.

Antlaşmanın azınlıklarla ilgili maddelerine göre; Türkiye'de yaşayan gayrimüslim azınlığın Müslümanlarla eşit haklara sahip olacakları garanti altına alınmış, din ve mezhep farklılıklarından dolayı hiçbir Türkiye Cumhuriyeti Devleti vatandaşının kamu kurumlarında istihdam edilmesinin önüne geçilemeyecek olduğu söylenilmiş, gayrimüslim cemaatlerin kendi din ve eğitim kurumlarında özgürce eğitim ve ibadet yapabilecek oldukları ifade edilmiş ve son olarak Türk hükümetinin azınlık vakıflarına ve azınlık cemaatlerinin gerçekleştirmek istedikleri tüm hayır işlerine kolaylık sağlamakla yükümlü olduğu kabul edilmiştir (Yumul, 2006: 104-105). Uygulamada ise gayrimüslim vatandaşlar Lozan Barış Antlaşması'nın maddeleri

uyarınca kendileri için sağlanmış olan haklardan faydalanmak noktasında engeller ile karşılaşmışlardır. Lozan'da Cumhuriyet dönemi vatandaşlık politikalarının genel niteliği hakkında fikir edinmemizi sağlayacak olan bir başka düzenleme ise sadece gayrimüslimlerin azınlık statüsünde kabul edilmesi olmuştur. Cumhuriyet'in kurucu dönem devlet adamlarının vatandaşlık kavramına yüklemiş olduğu anlam ülkenin sınırları içerisinde yaşayan tüm bireylerin sahip olduğu şahsi farklılıkları önemsiz kabul ederek Türk kabul edilmeleri şeklindedir. Bu bağlamda Lozan Barış Antlaşması'na göre Anadolu'da yaşayan Türk olmayan Müslüman kavimlerin azınlık olarak nitelendirilmesi söz konusu olmamış ve azınlık sıfatına sahip olmak ancak İslamiyet harici bir dine sahip olan topluluklar için söz konusu olabilmıştır. 1924 Anayasası'ndan başlayarak bugüne kadar oluşturulan Türk vatandaşlığıyla ilgili düzenlemelerde de vatandaşlık Türk ulusunun bir üyesi olmak anlamına gelecek biçimde yorumlanmıştır. Bu süreçte iç siyasette yaşanan gelişmeler ve bunun bir sonucu olarak TBMM'nin değişen üye yapısı Cumhuriyet ve Millî Mücadele dönemlerinin vatandaşlık anlayışlarının arasındaki farklılığın açıklanması noktasında kilit rol oynamaktadır.

2.4.1. 1924 Anayasası ve Tek Parti Dönemi

Modern dönemde yürürlüğe konulmuş olan ilk anayasa olan 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'ndan bu yana anayasalar bir ülkenin hukuk sistemi içerisindeki en önemli yazılı belge olarak kabul edilmektedir. Uygulanacak olan kanunlar, kurumların çalışma prensipleri, halk ile idare arasındaki ilişkinin niteliği anayasalar uyarınca belirlenmektedir.

1924 Anayasası kendisinden önceki anayasaya sahip olan devletten farklı niteliklere sahip bir devletin anayasasıdır ve bu yönüyle aynı konuların Kanun-i Esasi'de ve 1924 Anayasası'nda düzenleniş şekilleri arasında önemli farklar mevcuttur. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin farklı niteliklerini kullanmış oldukları anayasalardan üzerinden de okuyabilmek mümkündür.

Esasında bir anayasayı yazılmış olduğu dönemin genel siyasi ve toplumsal koşullarından bağımsız şekilde değerlendirmeye çalışmak o anayasanın hakkıyla anlaşılabilmesini imkânsız kılmaktadır. 1924 Anayasası gibi bir dönemi sonlandırarak yeni bir dönemin başlamış olduğunu ilan eden bir metin için hazırlık sürecindeki koşullar bir kat daha önem kazanmaktadır.

TBMM'nin I. döneminde farklı kişilik yapısı ve dünya görüşlerine sahip bir milletvekili grubu vatan topraklarını düşman işgalinden kurtarmak düşüncesi etrafında ortaklaşmışlardır. Bu birliktelik yine de meclis çatısı altında farklı grupların oluşumuna engel olamamış ve muhalif vekiller kamuoyunda II. Grup olarak isimlendirilmiştir.

TBMM çatısı altında muhalif grubun tasfiyesi ile sonuçlanacak olan süreci başlatacak olan gelişme 31 Mart 1923 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nin Rauf Bey'in konutunda gerçekleştirmiş olduğu toplantı olmuştur. Bu toplantıda alınan seçimlerin yenilenmesi kararına II. Grup içerisindeki mebuslarda seçimden kaçtıkları gibi bir görüntünün oluşmasını istemedekileri için karşı çıkmamışlar ve böylece *“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Madde-i Müzeyyesinin İlgasına ve Tecdidi İntihabata Dair”* 369 sayılı TBMM kararı çerçevesinde ülkenin seçime gitmesi kararlaştırılmıştır (Akın, 2014: 399).

Seçimlerin yenilenmesi kararı siyasi gerekçelerle mecliste güçlü bir muhalefetle karşılaşmamış olsa da 1921 Anayasasının hükümleri uyarınca bu kararı hukuki olarak değerlendirebilmek mümkün olmayacaktır. 1921 Anayasasının beşinci maddesi TBMM seçimlerinin iki senede bir gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır (Gözübüyük, 2017: 41). Bu bağlamda anayasanın yürürlüğe girmiş olduğu Ocak 1921'den iki sene sonraya karşılık gelen Ocak 1923 seçimlerin yapılması gereken tarih olarak ön plana çıkmaktadır. Bu yönüyle 1923 senesinin mart ayında henüz seçimlerin gerçekleştirilmemiş olması anayasanın hükümlerine aykırılık teşkil etmektedir. 1923 senesinin Ocak ayında yeni bir TBMM seçiminin yapılmamış olması 1921 Anayasası'nın seçimlerin yapılacağı tarihle ilgili hükmünün göz ardı edilmiş olduğu anlamına gelmektedir. Yine 1921 Anayasasının madde-i münferide kısmında yer alan maddeler uyarınca meclis kuruluş amacının gerçekleştirdiğine milletvekillerinin üçte

iki çoğunluğu ile karar verinceye kadar çalışmalarını devam ettirmek hakkına sahiptir ve bu sebeptendir ki 1923 senesi içerisinde yeni bir seçimin gerçekleştirilmesi bir yasal zorunluluk olarak kabul edilememektedir (Koçak, 2013). Bu koşullar altında mecliste Mustafa Kemal'e yakın isimlerin niçin bir seçimin düzenlenmesi için ısrarcı oldukları 1923 seçimleri sonrasında TBMM'nin değişen üye yapısı ile birlikte düşünüldüğü takdirde daha iyi anlaşılacaktır.

TBMM'nin I. ve II. döneminde milletvekillerinin icra etmiş oldukları meslekler incelendiğinde dört meslek grubuna mensup vekillerin sayısında önemli değişiklikler yaşanmış olduğu görülecektir. I. dönem din adamları meclisin %17'sini oluşturmuşken bu oran II. dönemde %7'ye düşmüş yine geçimini tüccarlıkla sağlayan milletvekillerinin TBMM çatısı altındaki oranları %13'den %8'e inmiştir. Tüccar ve din adamlarının sayısında gerçekleşen bu dramatik düşüşe karşın asker ve eğitimci mebusların sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir (Steinhaus, 1995: 104). Meclisin iki dönemi içerisinde milletvekillerinin mesleki dağılımı içerisinde gerçekleşen değişim aynı zamanda bir zihniyet değişimine işaret etmektedir. Din adamları ve tüccarların yerlerini asker ve eğitimcilere bırakmasıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki seküler ve ulusçu politikaları hayata geçirecek olan kadrolar karar alma mekanizmasının içerisinde aktif rol üstlenmeye başlamışlardır. Bu değişim süreci içerisinde 1924 Anayasası'na düşen rol ise değişimin hukuki temelini sağlam hale getirmek olmuştur. 1924 Anayasası'nın birçok maddesinde olduğu gibi vatandaşlık kavramını ele alan maddesinde bu değişim sürecinin etkileri güçlü biçimde hissedilmektedir.

II. dönem TBMM'nin gerçekleştirmiş olduğu en önemli icraat Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilişi olmuştur. Yeni bir devletin kuruluşu ile 1921 Anayasası'nın da varlığının son bulması elzem haline gelmiş ve 1924 Anayasası bu şartlarda yazılarak yürürlüğe konulmuştur.

1924 Anayasası 'da 1921 gibi bir kuruluş metni olmasına karşın her iki anayasada kuruluşun dayandırılmış olduğu zeminler birbirlerinden farklıdır. 1921'de iktidarın tek bir merkezde toplanması öngörülmüş değildir bu kapsamda yerel yönetimlerin özerk olmaları, devletin Türkiye Devleti, halkın ise Türkiye halkı

şeklinde ifade edilmesi, vatandaşlığın nasıl tanımlanacak olduğuyula alakalı bağlayıcı bir anayasa maddesinin bulunmayışı anayasayı Cumhuriyet döneminin diğer anayasalarından farklı kılmaktadır. 1924 Anayasası'nda ise bu durum tersine dönmüştür. İktidarın parçalı karakterinin ortadan kalkması ile güçlü bir siyasi iktidarın varlığı vatandaşlığın Türk ulusunun bir üyesi olmak biçiminde yorumlanması sonucunu doğurmuştur. Cumhuriyet dönemi anayasalarında vatandaşlığın tanımının Türklükle ilişkili biçimde gerçekleştirilmesi vatandaşlık ile Türklüğün eş tutulduğu ve idare nazarında devletin sınırları içerisinde yaşayan tüm bireylerin Türk olarak kabul edildikleri düşüncelerini kuvvetlendirmiştir. Oysa 1924 Anayasası'nın TBMM'de görüşülmesi sırasında yaşanan tartışmalar vatandaşlıkla Türklüğün özdeş kılınmış olduğu görüşünün zannedildiği ölçüde doğru olmadığını kanıtlar niteliktedir.

İstanbul milletvekili ve Türkçülük düşüncesinin ateşli savunucularından Hamdullah Suphi Bey 1924 Anayasasının vatandaşlık meselesindeki tutumunun belirlenecek olduğu maddesi görüşülürken yapmış olduğu konuşmada Lozan Barış Antlaşması'na göre azınlık sıfatını elde etmiş olan gayrimüslimlerin anayasaya göre Türk olarak kabul edilebilmelerine şiddetle karşı çıkmış ve azınlıkları kastederek şunları söylemiştir:

“Türk harsını kabul ediniz. Ondan sonra size Türk deriz. Fakat siz lisan ayrılığı, mezhep ayrılığı, devlet ayrılığı güdünüz. Ondan sonra geliniz ve bana deyiniz ki, bizi Türk telakki et. Eğer böyle muhalif iseniz, elimden gelmez. Çünkü ruhumun inanmasına imkân yoktur. (Özbudun, 1997: 66).

Hamdullah Suphi Bey'in vatandaşlık konusunda öne sürmüş olduğu fikirler diğer vekiller tarafından da kabul görmüş Türklüğün, Osmanlılık benzeri toplumun tüm kesimleri tarafından kabul edilebilecek bir üst kimlik olamayacağı konusunda uzlaşmıştır. Bu noktada anayasada öngöreceği vatandaşlık tanımının ülke sınırları içerisinde yaşamakta olan hiç kimseyi dışarıda bırakmayacak biçimde yapılması ihtiyacı insanların dini ve etnik kimliklerinin önemsiz kabul edilerek herkesin ancak “vatandaşlık itibariyle” Türk kabul edilebilecek olduğunun ifade edilmesi ile karşılanmıştır. Görülmüş olduğu üzere TBMM'nin gayrimüslimlerin Türk olarak kabul etmemesinin altında yatan sebep toplumun sahip olduğu çoğulcu karakteri

kaybedecek olması değil aksine Türk olarak kabul edilmenin gayrimüslimlere tanınamayacak ölçüde kıymetli olduğu düşüncesidir.

Cumhuriyet'in ilanıyla fiili olarak başlayan tek parti iktidarı 1924 Anayasasının TBMM'de kabul edilmesi ile birkaç sene içerisinde gerçekleşecek olan çok sayıda yeniliğin hukuki zeminini sağlam hale getirmiştir. Cumhuriyet'in vatandaşlık politikası da anayasa ile sınırları çizilen alan dahilinde gerçekleşmiştir. Tek parti döneminde özellikle 1930'lu yıllarda Türkçülük biçiminde zuhur eden ulusçu düşünce ve vatandaşların devletin uygar devletler arasında yer alması için yerine getirmekle yükümlü olduğu ödevler vatandaşlığın genel çerçevesini belirlemiştir.

Tek parti Dönemi vatandaşlık politikalarının sahip olduğu ulusçu karakter Cumhuriyet'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak bir ulus devlet idaresi biçiminde kurulmuş olmasının sonucudur. Cumhuriyet, Osmanlı'dan başta ekonomi olmak üzere birçok alanda gayrimüslimlerin Türklerden daha baskın ve ileri oldukları bir toplumsal yapıyı miras almıştır. Osmanlı zamanında ticaretin ekseriyetle gayrimüslimlerin tarımın ise Müslümanların faaliyet gösterdikleri alanlar olması Türkler ile gayrimüslimler arasındaki bu eşitsizliğin temel sebebi olarak kabul edilmektedir. Cumhuriyet'in ilk dönem politikalarında bu eşitsizliği ortadan kaldırmak daha doğru ifadeyle Türkleri gayrimüslimler karşısında daha seçkin ve ileri bir topluluk biçimine dönüştürmek düşüncesi güçlü bir şekilde hissedilebilmektedir.

1920'li yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yayımlamış olduğu temel belgelerde milletin vatandaşların birliği üzerinden tarif edilmesi öngörülmektedir. Bu öngörüye karşın idarecilerin zihin dünyasında Türk vatandaşlığı üç dereceden oluşmaktadır ve farklı toplumsal kesimler sahip oldukları kimlik bakımından bu üç dereceden birisine mensup olarak kabul edilmektedir.

Yeğen'in veciz ifadesiyle Türkçe konuşmakta olan halk "Türkler" olarak adlandırılmakta henüz Türk kültürünün bir parçası olamamış olan Müslüman halk için "müstakbel Türkler" sıfatı uygun görülmekte ve son olarak Lozan'a göre azınlık sıfatını elde etmiş olan gayrimüslim halkın "Kanun-i Esasi Türkleri" olarak

isimlendirilmesi yaygın biçimde kabul görmektedir. (Yeğen, 2008: 60). Cumhuriyet hükümetlerinin gayrimüslimlere yönelik uygulamaları ise ulus inşa etmek düşüncesi ile ilişkilidir ve dünyadaki diğer uygulamalara benzer biçimde toplum içerisinde baş gösteren farklı inanç ve kimlik gruplarının kısa süre içerisinde elimine edilmesini amaçlamaktadır. Toplumun homojen bir kitle biçimini alması dönemin idareci kadrosu için yerine getirilmesi gereken temel hedeflerden birisi olarak görülmektedir (Ekşigil,2018: 91).

Bu kapsamda, CHP iktidarında vatandaş olmaktan kaynaklanan hakların kullanımı Türk olmanın gereklerine sahip olmakla ilişkili biçimde gerçekleşmiştir. Millî Mücadele döneminde sürdürülen çoğulcu politikanın Cumhuriyet'in ilanı sonrasında terk edilmesinin ardından Türklük bir ulusal kimlik olmanın ötesine geçerek siyasal bir anlam muhteva etmeye başlamış ve 1930'lu yıllara kadar Türk dilini ve kültürünü kabul ederek ülkenin yaşamış olduğu dönüşüme itiraz etmeyen herkes Türk olarak kabul edilmiştir. 1930'lu yıllarda ise Türklüğün tanımına etnisite ve soy gibi değerler eklenmiştir (Yıldız, 2013: 124-126).

Tek parti idaresinin vatandaşlık anlayışının bir başka dayanak noktası ise vatandaşlığın görev temelli bir dil kullanılarak tanımlanmış oluşudur. Daha önce de söylenmiş olduğu bir ülkenin anayasasında vatandaşlığın liberal bir yorumla haklar temelinde mi tanımlandığı yoksa cumhuriyetçi bir anlayışla görevler temelinde mi tanımlandığı temelde o ülkedeki kurumların ve hayata geçirilmekte olan siyasanın demokrasiyle ne ölçüde uyumlu olduğuyla alakalıdır. Tek parti iktidarında iki sefer Mustafa Kemal Paşa'nı isteği ile kurulan ve ülkenin çok partili siyasal sisteme dahil olmasını amaçlayan muhalefet partileri uzun ömürlü olamamış, Şeyh Said İsyanı sonrasında yaşanan gelişmelere bağlı olarak basın özgürlüğü rafa kaldırılmış ve 1930'lı yıllar Türkiye'sinde Türk Ocakları'ndan Mason Localarına kadar farklı nitelikteki kuruluşların kapısına kilit vurulmuştur. Bu dönem içerisinde iktidar partisinin resmi organları hüviyetine sahip olan Halk Evleri ve Halk Odaları ülke çapında örgütlenerek iktidar partisinin dolayısıyla devletin öğretilerini halka iletmekle görevli kurumlar olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Böylece Cumhuriyet'in ilk dönemindeki gelişmelerin bir sonucu olarak devletle organik bağ taşımayan hiçbir

toplumsal kuruluşun faaliyetlerini sürdürebilmesi mümkün olmamıştır. İçerisinde bulunulan anti-demokratik koşullar ise vatandaşlığın; vatandaşların idare karşısında hak sahibi olabilmesini garanti altına alan devlet ile birey arasındaki ilişkiyi keyfi olmaktan çıkartarak hukuki boyuta taşıyan bir bağ olarak tasarlanmasını imkânsız kılmış, Cumhuriyet vatandaşlığı denildiği vakit akıllara vatandaş olmaktan kaynaklanan görev ve sorumluluklar gelmeye başlamıştır.

Fransız Devrimi, Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun zihin dünyasının şekillenmesinde oldukça etki sahibi olan bir tarihi gelişme niteliğindedir. Tek Parti iktidarında eğitim kurumlarına Cumhuriyet vatandaşlığının genç nesiller tarafından benimsenmesini sağlamak görevinin verilmiş olması da Fransız devrimcilerinin okullara yüklemiş olduğu anlamla paralellik göstermektedir. Bu bağlamda erken dönem ders kitapları ve eğitim programlarının güçlü şekilde vurgulamış olduğu görevler temelinde tanımlanmış olan Cumhuriyet vatandaşlığı pratiği çok partili siyasi yaşama geçinceye kadar terk edilmemiştir.

Devletin, vatandaşlarına yüklemiş olduğu vazifelerin başında vergilerini düzenli olarak ödemek, askerlik çağına gelmiş olan erkek vatandaşlar için askerlik yapmak ve kanunlara itaat etmek gelmektedir. İdareciler, çoğu zaman için bu görevlerin vatandaşlar tarafından bir zorunluluk olarak ifa edilmesindense rıza ile yapılmasını istemekte ve bu anlayış doğrultusunda ders kitaplarına *“geleceğin yurttaşlarının üzerlerine düşen görevleri seve seve ya da sevine sevine”* yapmaya çağırarak misyonu yüklenmektedir (Üstel, 2014: 181). Cumhuriyet vatandaşlığının vatandaşlardan beklentileri sadece kamusal yaşamın bir parçası olarak kabul edilebilecek olan askerlik, vergi, kanunlara itaat, seçimlere katılım gibi alanlarla sınırlı kalmamıştır. Rejim sahip olduğu otoriter karakterin bir yansıması olarak vatandaşlık kurumu üzerinden vatandaşlarının özel yaşamlarına da yön vermek istemiş ve bu doğrultuda çalışma teması ve tembelliğin sert bir dille kınanması, toplumsal yaşamda uyulmakla yükümlü olunan görgü kuralları gibi doğrudan vatandaşlıkla ilişkili olarak kabul edilemeyecek olan kimi değerler vatandaşlık eğitimi sürecinin bir parçası olarak kabul edilmiştir (Üstel, 2014: 189-190).

Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve 1924 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle Osmanlı döneminde sahip olduğu anlamda farklılık yaşanan tek kavram vatandaşlık değildir. İmparatorluğun ulaşabilecek olduğu en geniş sınırlara ulaşmış olduğu günden Balkan coğrafyasındaki toprakların elden çıkmış olduğu imparatorluğun son dönemlerine kadar Osmanlı ahalisini tüm fertleriyle kapsayabilecek bir vatan tahayyülünün varlığı söz konusu olmamış ve çoğu zaman insanlar kendi yaşamış oldukları coğrafyayı vatanları olarak kabul ediliyorken imparatorluğun sahip olduğu diğer toprak parçalarında yaşanmış olan gelişmelere ilgisiz kalmışlardır. İTC'nin Tanör'ün ifadesiyle bir denetleme iktidarı olmaktan çıkarak meclis ve hükümette çoğunluk sahibi olduğu 1912 senesinden sonra ise (Tanör,2017: 198) güçlenen Pantürkist düşüncenin bir sonucu olarak vatan sadece Anadolu coğrafyası ile sınırlı tutulamayacak kadar geniş ölçeğe sahip olmuş ve kaybedilen toprakların telafi edilecek olduğu ümidiyle dahil olunan I. Dünya Savaşı imparatorluğun sonunu getirmiştir. Kemalist Cumhuriyet'in vatan anlayışı hem geleneksel dönem Osmanlı düşüncesinden hem de İTC'nin maceracı politikalarına kaynaklık eden Türkçü düşüncelerden oldukça farklıdır.

Cumhuriyet hükümetleri için vatan; Osmanlı Mebusan Meclisi'nin İngilizlerce dağıtılmadan gerçekleştirilen son toplantısında alınan en önemli karar olan Misak-ı Milli ile sınırları çizilmiş olan coğrafyaya karşılık gelmektedir. Ulusal Kurtuluş Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler ise bu sınırları belirli ölçüde değiştirmiş, Batı Trakya ve Musul kaybedilmiş, Hatay şehrinin ise anavatana dahil olabilmesi ancak 1938 senesinde mümkün olabilmıştır. Gerek Kurtuluş Savaşı sırasında gerekse de zaferin kazanılmasının ardından Türkçü çevrelerin benimsemiş olduğu geniş coğrafyalara yayılmış bir Türk devleti kurma düşüncesi ise Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul görmemiş ve yeni kurulan devletin egemenlik sınırlarının Anadolu coğrafyası ile sınırlı kalması düşüncesi yaygın biçimde kabul görmüştür (Lewis, 1993: 355). Bu kapsamda Cumhuriyet'in ilk döneminde işbaşı yapan hükümetlerin emperyalist amaçlar doğrultusunda devletin sınırlarını genişletmek gibi bir amacı olmamış ve mevcut sınırlar içerisinde yaşayan halkın bir ulus çatısı altında toplanabilmesi ve bu ulusun refahının yükseltilebilmesi gerçekleştirilebilmesi gereken temel hedef olarak

görülmüştür. Cumhuriyet'in vatan algısının Osmanlı Devleti ile farklılaşan bir başka yönünü ise güçlü vatanperverlik düşüncesi oluşturmaktadır. Özellikle 1930'lu yıllarda devletin resmi görüşü olarak kabul edilen Türk tarih tezi Anadolu coğrafyasının sanılanın aksine çok uzun bir süredir Türklere ev sahipliği yapmakta olduğu söylemekte ve Anadolu'nun ezelden ebediyete bir Türk vatanı olduğu fikri savunulmaktadır. Anadolu'nun dolayısıyla Türk vatanının bu denli kutsallaştırılmış olduğu tek parti iktidarında vatanını sevmek olgusu da vatandaşlık anlayışının bir parçası olarak düşünülmüş ve Cumhuriyet vatandaşlığının görevlerle yüklü dilinin dikkat çekici yönlerinden bir tanesini oluşturmuştur.

Tek parti döneminin önde gelen aydınları arasında kabul edilebilecek olan Zeki Mesud'un 1927 senesinde Hayat dergisinde yayımlanmış olan yazısı dönemin vatandaşlık anlayışı ile vatanseverlik kavramları arasındaki yakın ilişkiyi net biçimde ortaya koymaktadır:

“Türkiye Cumhuriyeti medeniyet ve terakki yolunda muvaffakiyetle yürüyebilmek için yeni bir tip vatandaşa muhtaçtır. Bu yeni vatandaş tipi bütün ferdi ve içtimai rolünde ancak bir vatanperver olacaktır. O suretle ki, yeni Türkiye’de vatandaşlık ve vatanperverlik mefhumları aynı şeyi ifade etsin...” (Mesud’dan Aktaran, Üstel, 2014: 197).

Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve 1924 Anayasası'nın TBMM’de onaylanarak yürürlüğe girmesiyle vatandaşlık tanım ve uygulama bakımından önemli bir değişiklik geçirmiş olmasına karşın Cumhuriyet'in ilk senelerinde yeni bir vatandaşlık kanunu oluşturulabilmiş değildir. 1869 senesinde Osmanlı Devleti'nin modernleşme sancıları içerisinde kaleme alınmış olan Osmanlı vatandaşlığının kavramsal çerçevesini belirleyen önemli ve nitelikli bir metin olan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi de Cumhuriyet'in ilanı neticesinde kendiliğinden işlevsiz hale gelmiştir.

2.4.1.1. 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu

1924 Anayasası'nın TBMM’de kabul edilmesinin ardından yürürlüğe girmesi ve Cumhuriyet'in ilk senelerinde peşi sıra gerçekleştirilen yenilik faaliyetleri ile ulus inşa süreci hızlandırılmak istenmiştir. Bu bağlamda; vatandaşlık politikası kurucu

kadro için genç Cumhuriyet'in Osmanlı Devleti'nden ayrışmasını sağlayacak olan en temel başlıklardan bir tanesi olarak kabul edilmiştir. Kurucu kadro Türk vatandaşlığının yalnızca anayasadan yer alan kimi maddelerle çözüme kavuşturulamayacak kadar geniş ölçekli bir konu olduğunun farkındadır ve Cumhuriyet'in ilanı neticesinde Osmanlı Devleti'nin de varlığının son bulmasından ötürü Osmanlı döneminde yürürlükte olan vatandaşlık kanununu kullanabilmek mümkün değildir. Salt vatandaşlık meselesini gündemine almış olan bir kanunun oluşumuna yönelik ihtiyaç 1928 senesinde 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun (TVK) kabulü ile sonlanmış böylece 1928 senesi itibariyle Türk vatandaşlığı hakkında hüküm barındıran hukuki metinlerin sayısı ikiye çıkmıştır.

TVK'nin TBMM'de görüşülmesi sırasında ciddi tartışmalar yaşanmamıştır. Özellikle 1924 Anayasası'nın vatandaşlıkla ilgili maddesinde kimlerin Türk olarak kabul edilip edilmeyeceği hususunda meclis çatısı altında yaşanan hararetli tartışmalar düşünüldüğünde Vatandaşlık Kanunu'nun yasal hale geldiği Meclis oturumunda milletvekillerinin kanunun kendisine veya tek tek sorun içermiş olduğunu düşündükleri maddelere yönelik bir itiraz ortaya atmamış olmamaları daha da anlamlı hale gelmektedir. Şüphesiz ki anayasa görüşmelerinin yapılmış olduğu 1924 ve TVK'nin Meclis tarafından kabul edildiği 1928 yılları arasındaki dört senelik süre zarfında yaşanan gelişmelere bağlı olarak Cumhuriyet'in vatandaşlık politikası büyük ölçüde şekillenmiştir. Bu sebeptendir ki kanun Cumhuriyet'in vatandaşlık anlayışını ilan etmekten daha çok dört senedir uygulanmakta olan politikalara hukuki zemin yaratmak gibi bir işleve sahip olmuştur.

TVK, üç ana fasıl altında toplam on yedi maddeden oluşmaktadır. Kanunun birinci faslı; Türk vatandaşlığın nasıl kazanılabilecek olduğunu düzenlemekte ve ebeveynlerden herhangi birisi yabancı olan ya da ebeveynleri Türk olmasına karşın yabancı bir memleketin sınırları dahilinde doğmuş olan Türk çocuklarının hangi ülkenin vatandaşı olarak kabul edilecek olduğu gibi ihtilaflı meseleleri çözüme kavuşturmayı amaçlamakta, ikinci fasıl; vatandaşların kendi istekleri veya idarenin kararı doğrultusunda Türk vatandaşlığını nasıl kaybedecek olduklarını düzenlemekte,

son fasılda ise Türk vatandaşı olan bir kişi ile yabancı bir ülkenin vatandaşı olan bir kişinin evliliğinin Türk vatandaşlığı üzerindeki etkisi ele alınmaktadır.

TVK’de vatandaşlığın kazanılması halleri düzenlenirken, kanun koyucunun tavrı olabildiğince fazla sayıda kişinin Türk vatandaşı olmasını sağlamak yönünde olmuş ve bu gerekçe ile doğal yollardan vatandaşlık kazanımının her iki yolu olan kan esası da toprak esası da Türk vatandaşlığının elde edilebilmesi adına geçerli yollar olarak kabul edilmiştir.

Kanunun ilk maddesinde; Türk anne veya Türk babaya sahip olan her çocuğun ister Türkiye’de isterse de yabancı bir memleketin sınırları dahilinde doğmuş olması halinde Türk vatandaşı olarak kabul edildiği söylenmekte, ikinci maddede ise Türkiye’de dünyaya gelmiş olan ve annesi veya babası belli olmayan veya bunlardan herhangi birisi vatansız olan çocuklarında Türk vatandaşı oldukları öngörülmektedir. Kanun bu düzenlemelerin haricinde istisnai bir hükümle 1929 senesinden itibaren Türkiye’de doğmuş olan yabancıların ilerleyen yıllarda dünyaya gelecek olan çocuklarının Türk sayılacağını ancak bu çocukların reşit olduktan sonra anne veya babalarının vatandaşı oldukları ülkenin vatandaşlığına geçebilecek olduğunu ifade etmektedir (Nomer, 2018: 55-56).

TOK ile TVK birbirinden farklı niteliklere sahip iki devletin hukuki mevzuatlarının bir parçasını oluşturmalarına karşın her iki kanunda da vatandaşlık geniş kapsamlı olacak biçimde tanımlanmış ve mümkün olabildiğince çok sayıda kişinin sırasıyla Osmanlı ve Türk vatandaşı olabilmeleri sağlanmak istemiştir.

TVK’nin ikinci faslı Türk vatandaşlarının hangi koşullar altında kendi istekleri ile vatandaşlıktan ayrılacak veya idarenin kararı ile vatandaşlıktan çıkartılabilecek olduğunu hukuki olarak ifade etmektedir.

Kanun ilgili maddelerinde kendi talebi doğrultusunda Türk vatandaşlığından çıkmak isteyen kimselerin durumu ele alınmakta ve kendi talebiyle Türk vatandaşlığından ayrılacak olan kişinin önce İçişlerine Bakanlığı’na başvuruda bulunması gerektiği söylenmektedir, bu noktadan sonra Bakanlar Kurulu’nun talebe

olumlu cevap vermesi halinde vatandaşlıktan ayrılma süreci hukuken tamamlanmaktadır (1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md.7).

Devletin gerekli görmüş olduğu durumlarda vatandaşlarının vatandaşlık hakkını elinden alması yani eski Türkçedeki karşılığı ile “tabiyetten ıskat” etme hali de TVK’nin ikinci faslındaki maddelerde düzenlenmiştir.

Türk vatandaşı olan bir kişi kendi arzusuyla yabancı bir devletin vatandaşlığını kabul etmişse ya da yabancı bir devletin ordusunda görev almaya başlamışsa Bakanlar Kurulu almış olduğu bir kararla başka hiçbir işleme gerek kalmaksızın kişiyi Türk vatandaşlığından çıkartabilmektedir. Yabancı bir devletin askerlik hizmeti haricinde herhangi bir hizmetini ifa etmekte olan bir Türk vatandaşının vatandaşlıktan çıkartılması ise belirli şartlar gerçekleştiği takdirde mümkün olabilmektedir. Türkiye ile savaş halinde olan bir devlete hizmet etmekte olan Türk vatandaşı yapmış olduğu hizmetin niteliği önemsemeksizin Bakanlar Kurulu kararıyla doğrudan Türk vatandaşlığından çıkartılabilmektedir (1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md.9).

Kanunun bir diğer önemli başlığını ise evliliğin Türk vatandaşlığını kazanma ve Türk vatandaşlığını kaybetme halleri üzerindeki etkisi oluşturmaktadır. Kanun koyucunun; Türk vatandaşlığının kapsamını geniş tutma düşüncesi Türk vatandaşlığı ile evlilik arasındaki ilişkinin ifadesinde de gözlemlenmiştir.

Türk vatandaşı olan bir erkekle evlenen yabancı ülke vatandaşı olan kadınlar doğrudan Türk vatandaşı olarak kabul edilmektedirler ve eşinden ayrılan yabancı kadının tekrar kendi ülkesinin vatandaşlığına dönüşü ikametgahını ilgili ülkeye taşıması şartına bağlanmaktadır. Kanun aynı durumda Türk vatandaşı bir kadının bulunması halinde ise kadına eşinin ülkesinin vatandaşlığını kazanma hakkını sunmamaktadır ve kadının evlilik öncesi sahip olduğu Türk vatandaşlığı hali devam etmektedir. Kanun ayrıca kendi isteği ile vatandaşlıktan ayrılmış olan kişilerin ve devlet tarafından vatandaşlıktan çıkartılmış olan kişilerin çocuklarının ikamet şartı aranmaksızın kendi talepleri ve Bakanlar Kurulu kararıyla Türk vatandaşı olabileceklerini söylemektedir (1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md.13-14).

1312 sayılı TVK bir bütün olarak değerlendirildiği takdirde fark edilecek olan ilk şey; kanun koyucunun Türk vatandaşlığının sınırlarını mümkün olduğunca geniş tutma isteğidir. Genel itibariyle doğum ile kazanılan Türk vatandaşlığının ancak ölüm halinde sonlanacak olduğu yönündeki düşünce TVK'nin oluşum sürecinde etkisini güçlü şekilde hissettirmiştir. Kurucu kadro, toplumsal refahın temin edilmesi ve ülkenin medeni devletler seviyesine yükselebilmesi adına insan unsuruna duyulan ihtiyacın farkına varmış ve bu ihtiyacı karşılamak noktasında vatandaşlık politikalarını bir araç olarak görmüştür. TVK'ye biçilen rol ise Cumhuriyet vatandaşlığının hukuki veçhesini oluşturmak şeklinde belirlenmiştir.

Tek parti dönemi vatandaşlık politikaları teoride toplumun farklı kesimlerini vatandaşlık çatısı altında toplamayı amaçlayan kucaklayıcı bir söyleme sahiptir. Kamu otoritesinin toplumsal ilişkileri tanzimi sürecinde yerel değerlerden bağımsız evrenselliğe dayalı bir politika izlemesi ve farklı toplumsal kimlikleri görmezden gelerek bir ulusal kimlik oluşturma ilkelerine (Keyman, 1998: 63) dayanan bu politika uygulamada ise farklı sonuçlar doğurmuştur. Ulus devletin inşa edilecek olduğu stratejik bir mekân hüviyetine sahip olduğu düşünülen kamusal alanda (Baban, 2008: 69) sadece ulusal değerlerin görünür kılınmasına izin verilmiştir. Kamusal alana yönelik bu kısıtlayıcı yaklaşımın vatandaşlıkla olan ilişkisi vatandaşların sahip olduğu farklı kimlik ve inanç değerlerini kamusal alana taşıyamamaları, farklılıkların ancak özel alanda ifade edilebilir oluşudur.

Erken Cumhuriyet dönemi vatandaşlık politikalarını doğru bir şekilde değerlendirebilmek adına başvurulacak olan bir diğer kaynak metin ise 1934 senesinde yasalaşmış olan 2006 senesine kadar yürürlükte kalmış olan 2510 sayılı İskân Kanunu'dur.

2.4.1.2. 2510 Sayılı İskân Kanunu

Cumhuriyet'in vatandaşlık politikalarının özünde milliyetçilik düşüncesinin yer almış olduğu herkesin üzerinde hemfikir olduğu bir konu olmasına karşın Tek parti dönemi vatandaşlık politikalarının oluşumunda birbirinden farklı niteliklere sahip

Fransız ve Alman milliyetçiliklerinin ve vatandaşlık anlayışlarının hangisinin daha baskın olduğu tartışmalı bir meseledir.

Alman ve Fransız vatandaşlık anlayışlarını birbirlerinden farklı kılan temel nokta Fransız vatandaşlık anlayışının toprak kavramına bağlı olarak şekillenmesi iken, Alman vatandaşlığının tanımlanması sürecinde soy bağı ve kültür birliği kavramlarının ön plana çıkartılmasıdır. Bu bağlamda; 1924 Anayasası'nın da bireysel kimliklerden bağımsız biçimde tüm vatandaşların Türk olarak ıtlak edilecek olduğunun ifade edilmesi ve 1312 sayılı TVK ile Türk vatandaşlığı çatısının altına tüm toplumsal kesimlerin dahil edilmek istenmesi vatandaşlığın Fransız tipi anlayış ile ele alınmış olduğuna işaret etmektedir. Cumhuriyet'in ilerleyen senelerindeki uygulamalar ise vatandaşlığın yazılı olmayan bir sözleşme ile devlete üyelik şeklindeki yorumuna aykırılık teşkil etmiş ve vatandaşlık politikasının ayırt edici yönü Türk diline ve Türk kültürüne yapılmaya başlanan güçlü vurgu olmuştur.

1926 senesinde çıkartılmış olan Memurin Kanunu ile kamu kurumlarında memur olarak istihdam edilmek için Türk olmak şartının getirilmesi (Ünlü, 2018: 188), 14 Ocak 1928 tarihinde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrenci Derneği'nin başlatmış olduğu ve kısa süre içerisinde İçişleri Bakanlığı'nın da benimsemiş olduğu "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası (Aslan, 2007: 250-251) ve yerel idarecilerin ana dili Türkçe olmayan vatandaşların Türkçeyi öğrenmesini ve kamusal alanda Türkçe konuşmasını teşvik etmeleri (Yıldız, 2013: 140) gibi politika uygulamalar ise vatandaşların gönüllü birlikteliğine dayanan vatandaşlık politikasından vazgeçilerek vatandaşlık politikalarının belirleniminde Türklüğün ve Türklüğe ait kültürel değerlerinin ön plana çıkmaya başladığı anlamına gelmektedir. Bu yönüyle ise Türk vatandaşlığı; kavramın Almanya'da edinmiş olduğuna benzer bir içerik elde eder hâle gelmiştir.

Şüphesiz ki 1930'lar Türkiye'sinde iktidar partisi ile devlet aygıtı arasındaki ayrım noktalarının iyiden iyiye silik bir hal alması ve parti-devlet bütünleşmesinin büyük ölçüde sağlanmış olması devletçi politikaların hayata geçirilmesi noktasındaki engelleri ortadan kaldırmıştır.

1934 senesinde kabul edilmiş olan 2510 sayılı İskân Kanunu da Tek parti iktidarı politikalarının siyasal izdüşümü niteliğinde bir metindir. Hükümet, kanunu modern ve seküler değerlere dayalı, ulusal kimlik etrafında birleşmiş benzer özelliklere sahip bireylerden oluşan bir toplumun oluşturulabilmesi adına kullanılabilecek olan bir araç olarak değerlendirmiştir. (Kirişçi, 2000: 4) Kanun bir başka yönüyle ise Kemalistlerin ulus kavramının içerisinde nasıl doldurulacak olduğuyla ilgili yaşamış oldukları fikri değişimin yüksek sesle ifade edilmesi anlamına gelmektedir. Cumhuriyet'in ilk senelerinde dil, kültür ve ülkü birliğine sahip insan topluluğu olarak gerçekleştirilen ulus tanımında İskân Kanunu ile ülkü birliğinin yerini kan birliği almıştır. Yasa metninde yer alan temel başlıklardan bir tanesini Türk kültürüne sadakat duyulması ve anadillerin yerini Türkçe'nin alması düşüncesi oluşturmuştur (Güven, 2005: 96).

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, milliyetçiliğin etkilerinin güçlü biçimde hissedildiği İskân Kanunu'nun Meclis görüşmeleri sırasındaki konuşmasında kanunun temel saikinin ülkenin birliğini sağlamak olduğunu söylemiş ve kanunu Osmanlı Devleti'nin son döneminde Anadolu'ya göç etmiş olan muhacirlerin yerleşim problemlerini ortadan kaldıracak olan bir düzenleme olarak tanımlamıştır. Konuşmada ayrıca İskân Kanunu kabulü neticesinde ülkenin *“tek bir dilin konuşulduğu ve aynı hissi taşıyan insanlardan oluşacağı”* vurgulanmış ve bu vurguya diğer milletvekillerinin herhangi bir itirazı olmamıştır. (TBMM, Zabıt Ceridesi, 24.06. 1934: 140-141).

Kanunun ilk maddesi ülkedeki iskân faaliyetlerinin Türk kültürüne bağlılık esasına göre düzenlenecek olduğunu ifade etmiş (2510 sayılı İskân Kanunu, md. 1) ve bu maddeden hareketle ülke topraklarının iskân yönünden üçe ayrılması kararlaştırılmıştır. Türk kültürünü taşıyan halkın konuşlandırılacağı ilk bölge, asimilasyon yoluyla Türk kültürüne sahip olacak olan halkın yerleştirileceği ikinci bölge ve iskân faaliyetlerinin tamamıyla yasaklanmış olduğu üçüncü bölge topraklar (2510 sayılı İskân Kanunu, md.2).

İskân Kanunu, TVK'nin Türk vatandaşlığından ayrılmak isteyen bir kişinin talebini değerlendirmek noktasında Bakanlar Kurulu'na sağlamış olduğu yetkinin bir

benzerini göçmenlerin Türk kültürüne yakın olup olmadıklarının belirlenmesiyle ilgili olarak vermiş (2510 sayılı İskân Kanunu, md.3), memleket içerisinde istediği yere yerleşmek hakkını sadece Türk ırkından olan göçmenler için mümkün kılmıştır (2510 sayılı İskan Kanunu, md.7).

Kanunda göçmen olarak ülkeye gelemeyecek olanlar sırasıyla; Türk kültürüne bağlı olmayan kimseler, anarşistler, casuslar, göçebe çingeneler ve ülkeden sürgün edilmiş olan kişiler olarak sayılmıştır (2510 sayılı İskân Kanunu, md.4). Kanunun bu maddesi açık biçimde ortaya çıkarmaktadır ki İskân Kanunu’nun bir yönünü de ülkedeki huzur ve güvenlik ortamını sağlamak oluşturmaktadır. Cumhuriyet’in ilanından sürdürülen halkın ortak ulusal değerler etrafında birleşerek homojen bir kitleye dönüşmesi düşüncesinde Türkçülüğün kendisine en kuvvetli biçimde yer bulduğu hukuki metin İskân Kanunu olmuş ve kanunun 11. maddesi ile Türk olmayan ahaliye karşı yöneltilecek olan asimilasyon politikalarının hukuki alt yapısı oluşturulmuştur. İlgili madde kapsamında ana dili Türkçe olmayan ahalinin toplu biçimde bir yerleşim bölgesinde ikamet etmesi yasaklanmış ve gayrimüslim nüfusun yaşamış olduğu yerde genel nüfus içerisindeki oranının yüzde ondan fazla olamayacağı kararlaştırılmıştır (2510 sayılı İskân Kanunu, md.11).

İskân Kanunu’na bağlı olarak yaşanan mecburi göç devlet bütçesine ağır bir yük getirmiş ve farklı etnik grupların Türkleşmemekte direnç göstermişlerdir. Kemalist idare, bu koşullar altında İskân Kanunu’nu ve zorunlu göç politikasını daha fazla devam ettirememiş ve zaman içerisinde kanunun ilgili maddesinin uygulamasından vazgeçilmiştir (Yıldız, 2013: 253).

Cumhuriyet’in ilan edilmesi ile başlayan ve kısa süreli Terakkiperver Cumhuriyet Partisi (TCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) deneyimleri haricinde güçlü bir tek parti idaresinin varlığı altında geçen yirmi üç senelik süreç vatandaşlık politikaları bakımından Osmanlı veya Millî Mücadele döneminden önemli ölçüde farklılık arz etmiştir.

Milli Mücadele yıllarında başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere lider kadronun sıklıkla kullanmış olduğu “*Türkiye milleti*” ifadesi Cumhuriyet’in ilanını

takiben “*Türklerle*” bırakmış, Türk milletinin, diğer milletlere nazaran çok daha üstün özelliklere sahip olduğu düşüncesinin Tek parti yıllarının ideolog ve politikacıları tarafından yüksek derecede kabul görmüş olduğu bu dönemde Osmanlı devrinde olduğu gibi insanların inanmış oldukları dinlere göre sınıflandırılacakları bir toplumsal sistemin veya Milli Mücadele’nin söylem bazındaki çoğulculuğundan bahsedebilmek mümkün olmamıştır. 1920’li seneleri kendisinin Osmanlı Devleti’nin devamı niteliğinde bir devlet olmadığı iç ve dış kamuoyuna kanıtlama uğraşları ile geçiren genç Cumhuriyet 1930’lu yıllarda Türkleştirme politikalarına hız vermiş ve vatandaşlıkla ilişkili olarak kabul edilebilecek olan birçok icraatın temelinde; vatandaşlığın etnisite kavramı merkezli olacak biçimde yapılan yorumu yer almıştır.

Tek Parti idaresinin vatandaşlık politikasının hukuki boyutunu doğrudan 1924 Anayasası ve Vatandaşlık Kanunu, dolaylı olarak ise Memurin Kanunu, İskân Kanunu oluşturmuş, siyasi boyut ise Türk milliyetçiliğinin etkisinin güçlü biçimde hissedildiği sivil toplum faaliyetleri ve kampanyaları ile yaratılmak istenmiştir. İktisadi sahada yer alan boşluk ise 1942 senesinde TBMM tarafından kabul edilmiş olan 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu ile doldurulmaya çalışılmıştır.

2.4.1.3. 4305 Sayılı Varlık Vergisi Kanunu

1914-1918 yılları arasında cereyan etmiş olan I. Dünya Savaşı sonuçları bakımından tarihte yaşanmış olan en büyük felaketlerden bir tanesi olarak telakki edilmektedir. Milyonlarca insanın yaşamının yitirmiş olduğu savaşın ardından imzalanan barış antlaşmaları ve galip devletlerin aralarındaki çıkar mücadelelerinin bir sonucu olarak devletler arası ilişkilerde huzur ve sükûnet halinin kalıcı olabilmesi mümkün olmamıştır. Özellikle; Almanya ve İtalya’da iş başına gelen liderlerin izlemiş oldukları saldırgan dış politika dünyanın yeni bir savaş halinin içerisine sürüklemiş, Alman ordularının 1939 Eylül’ünde Polonya topraklarına başlatmış olduğu saldırıyla kısa süre içerisinde dünyayı topyekün felakete sürükleyecek olan yeni bir savaş başlamıştır. Savaş ortamının yaratmış olduğu mali bunalım içerisinde Şükrü Saracoğlu’nun başkanlık ettiği hükümet yeni bir verginin alınmasını öngören bir kanun çıkartmış ve bu vergi sayesinde elde edilecek olan gelirle Türkiye’nin II. Dünya

Savaşı'ndan olabilecek en az maddi kayıpla çıkması amaçlanmıştır. Bu süreçte Türk ekonomisinin içerisinde bulunmuş olduğu koşullarda hiç parlak değildir.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Varlık Vergisi Kanunu'nun yasalaşması arasında geçen süre zarfında güvenlik tedbiriyle çok sayıda erkeğin askere alınması ekonominin lokomotifi konumundaki tarım sektörüne ağır bir darbe indirmiş ve piyasadaki mal arzında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Hükümetin sürdürmekte ısrarcı olduğu yanlış ekonomi politikaları da bu sürece eşlik edince 1938 senesinde 219,4 milyon olan para arzı 1942 senesinde 765 milyona yükselmiş, aynı süre zarfında mal fiyatlarında ise %350'yi bulan artışlar yaşanmıştır (Aktar, 1999: 10-11).

Varlık Vergisi Kanunu esasında ülkedeki yüksek gelir grubuna mensup kimselerden yapılacak olan kesintilerle ülke ekonomisini düze çıkarmak ve nüfusun önemli bir kısmının parçası olduğu dar gelirliler sınıfını ekonomik darboğazdan çıkarmak gibi kabul edilebilir bir amacı taşıyor olsa da kanun, Müslüman ve gayrimüslim bireylere eşit biçimde uygulanmamış olduğu için toplumsal vicdanda bugün dahi kapatılması mümkün olmayan ciddi yaralar açmıştır. Vergi miktarının belirlenmesi, verginin tahsilat biçimi ve vergisini ödemeyen insanlara gerçekleştirilen muameleyle ilgili olarak Müslüman ve gayrimüslimlere yapılan uygulamadaki çifte standart Varlık Vergisi Kanunu'nu ekonomiyle ilgili bir kanun olmaktan çıkartmış ve Cumhuriyet'in 1920'lerde ulusçuluk, 1930'larda ise Türkçülük düşüncesinin bir yansıması biçiminde değerlendirilebilecek olan vatandaşlık politikasını oluşturan öğelerden birisi haline getirmiştir.

Varlık Vergisi'nin TBMM'nin gündemine gelmeden evvel böyle bir kanunun varlığından haberdar olan azınlık temsilcileri ile Başvekil Saracoğlu'nun yapmış olduğu görüşme bir hayli manidardır ve Cumhuriyet için Osmanlı'dan ayrı bir devlet olarak kabul edilmenin ne kadar önemli olduğunu gözler önüne serer niteliktedir.

Azınlık temsilcilerinin, hükümetin vergi ile toplamayı düşündüğü vergi miktarını doğrudan hükümete ödeme teklifini Saracoğlu genç Cumhuriyet'in modern karaktere sahip bir devlet olduğunu ve bu sebepten dolayı bu teklifi kabul edebilmesinin mümkün olmadığını söyleyerek reddetmiştir (Kafaoğlu, 2005: 61).

Şüphesiz ki başvekil modern bir devletin idarecisi olduğunu söyleyerek Cumhuriyet'in güçlü merkezi idareye dayanan yönetim anlayışını ve vergi toplama usulünün yasalarla belirlenmiş olmasını kastetmektedir. Yine Saracoğlu'nun yabancı devletlerin elçilerinin Varlık Vergisi hakkındaki olumsuz görüşlerinin gündeme geldiği bir görüşme sırasında elçilikler kanalıyla yapılabilecek bir müdahaleyle ilgili olarak; *“Ben Osmanlı Devleti'nin sadrazamı değilim. Bana böyle bir teklifte bulunamazlar”* (Ökte, 1957: 52) biçimindeki ifadesini de aynı kapsamda değerlendirebilmek mümkündür.

Varlık Vergisi Kanunu'nun kısa vadedeki amacı ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı bertaraf etmek olsa da idareci sınıfın kanuna yüklemiş olduğu anlamın köklerini Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki İttihatçı iktidarına kadar götürebilmek mümkündür. İktisadi alanda gayrimüslimlerin, Müslüman nüfus karşısında ezici bir üstünlüğe sahip olduğu bir toplumsal yapıyı devralan İTC kısa süre içerisinde milli karaktere sahip bir burjuvazi sınıfının inşasını hedeflemiş lakin amacına ulaşmadan başlayan I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından bir tanesi olarak Osmanlı Devleti'nin varlığı sonlanmıştır. Genç Cumhuriyet ise özellikle 1930'lu senelerde gayrimüslim vatandaşların kendilerini ülkenin birinci sınıf vatandaşları olarak görmeyecekleri kimi uygulamaları hayata geçirmiş olsa da maddi anlamda onlara ciddi bir külfet getirecek olan bir düzenlemeye ihtiyaç duymamıştır. Esasında Varlık Vergisi Kanunu gayrimüslim vatandaşları açıktan hedef alan bir ifadeyi barındırmıyor olsa da uygulamada gayrimüslimler açık bir ayrımcılığa maruz kalmışlardır.

11 Kasım 1942 tarihindeki TBMM oturumunda oturumda hazır bulunan üç yüz elli mebus içerisinde kanunun aleyhine oy kullanan olmamış böylece kanun oybirliğiyle kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 11.11.1942: 33).

Varlık Vergisi Kanunu'nun ikinci maddesinde verginin mükellefleri beş alt başlık halinde ifade edilmiş (4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, md.2), mükelleflerin ödeyecek oldukları vergi miktarının belirlenmesini ise yerleşim bölgelerinde kurulacak olan bir komisyona bırakılmıştır. Komisyon üyeleri sırasıyla; en yüksek

mülki memur, en büyük mal memuru ve ticaret odası ile belediyenin seçimi kendi üyeleri içerisinde seçilecek olan iki üye şeklinde olacaktır (4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, md.7). Komisyon kararları karşısında herhangi bir üst adli veya idari birime itiraz gerekçesiyle başvurulamayacak veya dava açılmayacak olması (4305 Varlık Vergisi Kanunu, md.11) ve mükelleflerin 15 gün içerisinde ödemek zorunda oldukları vergiyi ödeyememeleri takdirinde menkul ve gayrimenkullerinin satışa çıkartılması, kendilerinin ülkenin herhangi bir bölgesinde umumi bir hizmeti yerine getirmekle görevli sayılması (4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, md.12) kanunun uygulamasında yaşanacak olan insan hakları ihlallerine kaynaklık eden maddeler olmuştur.

Varlık Vergisi Kanunu Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında herhangi bir ayrımın yapılmasını öngörmemesine karşın uygulamada gayrimüslimlere yönelik tam bir “cadı kazanı” uygulaması söz konusu olmuştur. II. Dünya Savaşı yılları Türkiye’si “ırkçılık” fikrinin taraftar toplamak noktasında pek de zorlanmadığı bir dönemde gerek sokakta gerekse de basında azınlık karşıtı söylem yüksek oranda kabul görmüş, kanunun yasalaşmasından önce siyasal elitlerin gerçekleştirmiş olduğu azınlık karşıtı söylemde komisyonların nazarında Vergi’nin azınlıklara yönelik bir uygulama olduğu düşüncesini meşru kılmıştır (Okutan, 2000: 239).

Kanunun uygulaması esnasında memleketin birçok bölgesinde gayrimüslimler önemli ölçüde mağdur edilmiş, mükelleflerin isimlerinin yer aldığı listelerde isimlerinin karşısına dini kimliklerini ifade etmeye yarayan M, G ve D harfleri eklenmiştir. Tahmin edilebileceği üzere M harfi; Müslümanları, G harfi; Gayrimüslimleri ifade etmektedir. D harfinden kasıt ise aile büyükleri on yedinci yüzyılda Yahudi iken Müslüman olmuş ve halk arasında “dönme” şeklinde adlandırılan vatandaşlardır. Gayrimüslimler, Müslümanlardan on misli, dönmeler ise iki misli fazla vergi ödemişler (Yumul, 2006: 102) ve verginin tahsili sırasında gayrimüslim vatandaşların itirazları çoğu zaman dikkate dahi alınmamıştır. Hatta kimi zaman itirazlar karşısında görevli olan memurlar ülkenin ekonomik alandaki geri kalmışlığının ve Türklerin yaşamış olduğu sefaletin sorumlusu olarak kabul ettikleri gayrimüslimleri suçlayıcı ifadeler kullanmaktan geri durmamışlardır. Bu durumun en açık örneklerinden birisi dönemin önde gelen mizah dergilerinden birisi olan Akbaba

dergisinin Aralık 1942 sayısında kendisine yer bulmuştur. Ödemekle yükümlü olduğu verginin fazlalığı karşısında şaşırarak, “*bu paranın ne anlama geldiğini bilir misin?*” şeklinde bir serzenişte bulunan bir gayrimüslime karşı vergiyi tahsil etmekle görevlendirilen ve aynı zamanda Akbaba dergisinin çıkartan isim olan Orhan Seyfi Orhon’un vermiş olduğu cevap şu şekildedir:

“Hayır, ben iki milyon lira, bir milyon lira, beş bin, yüz bin lira, elli bin lira, hatta on bin lira vermenin ne olduğunu bilmem. Fakat, bu sevdiğiniz Türkiye için, Çanakkale’de, Trakya’da, Kafkasya’da, Suriye’de, Filistin’de, Sakarya’da seve seve canını verenleri bilirim. Ben, bu yurt için apartmanlarını, hanlarını verenleri tanımam. Fakat sıhhatini, gençliğini verenleri pek iyi tanırım. Vapurlarını, otomobillerini verenleri tanımam, fakat gözlerini verenleri tanırım. Onlar olmasaydı, sizin bu servetiniz, bu rahatınız, bu emniyetiniz de olmazdı!

-Aranızda bir de şu fark var: Onlar, verdiklerini bizden geri almayı hiç düşünmeden verdiler. Siz ise iki sene sonra, üç sene sonra, beş sene sonra nasıl olsa faiz ile beraber alacaksınız. Onun için güle güle, sevine sevine, oynaya oynaya bu parayı veriniz!” (Orhon’dan akt. Bali, 2003: 510-511).

Varlık Vergisi Kanunu’nun öngördüğü biçimde ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarını ödeyemeyen kişiler ise sağlık durumlarının elverişli olup olmadığı önemsenmeden Aşkale’deki Çalışma Kamplarına gönderilmişlerdir. Vergi dolayısıyla servetlerinin önemli bir kısmını kaybetmiş olan veya hayatlarının belirli bir kısmını Aşkale’de gözetim altında geçirmiş olan gayrimüslimler uzunca bir süre Batılı devletlerin Türk hükümetine baskı yaparak kanunun uygulanmadan kaldırılmasını sağlamasını beklemiş olsalar da bu beklenti karşılık bulmamış ve yabancı devletler için kendi milletlerinden olan kişilerin işletmiş olduğu kuruluşların haricindeki yaşamını esnaf olarak devam ettiren Ermeni, Rum veya Yahudi cemaatinden kimselerin uğramış olduğu haksızlıkları Türk hükümeti ile ilişkilerinin bozulmasına neden olacak kadar önemli bir gelişme olarak değerlendirmemişlerdir. Bu durum gayrimüslimler adına büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır.

İlerleyen dönemde savaşın gidişatıyla alakalı kimi gelişmelere bağlı olarak Aralık 1943'te Aşkale'deki çalışma kampı dağıtılmış ve 15 Mart 1944 tarihinde Varlık Vergisi Kanunu kapsamında o güne değin tahsil edilememiş olan tüm vergi borçlarının affedilmesine karar verilmiştir (Akalin, 2005: 159).

İskân ve Varlık Vergisi Kanunları esasında doğrudan vatandaşlıkla ilgili bir düzenlemeyi içermiyor olmalarına karşın her iki kanunun Tek parti dönemi vatandaşlık politikalarının 1930 sonrası süreçte kazanmış olduğu niteliğin anlaşılabilmesi adına hayati önemdedir. Zira her iki kanunda da kanun koyucunun vatandaşlık anlayışının genel çerçevesini belirleyen Türkçülük düşüncesinden güçlü biçimde etkilenmiş olduğu görülebilmektedir.

Tek Parti dönemi vatandaşlık anlayışı ister 1920'li senelerde olduğu gibi ortak bir vatanın üyeleri olmak isterse de 1930'lı senelerde olduğu gibi Türklüğün ön plana çıkartılmış olduğu biçimi ile tanımlansın pratikte vatandaşlık ile siyasal katılım arasındaki bağın olabildiğince gevşek tutulmuş olduğu kabul edilmiş bir gerçektir. Tek parti iktidarı döneminde Cumhuriyet'in vatandaşlarından beklentisi idare ile kurmuş oldukları vatandaşlık ilişkisini herhangi bir hakkın özneliğini elde edebilmek için kullanmasından ziyade kendisine verilmiş olan görevleri ifa etmesidir. Devlet tarafından çizilmiş sınırlar içerisinde kalmak şartıyla vatandaşlığın meşruiyet elde edebilmiş olduğu bu dönemde idareciler, toplumsal fayda ile bireysel özgürlükler arasında tercih yapmak durumunda kalmış olduğu zamanlarda çoğunlukla tercih hakkını toplumsal faydadan yana kullanmışlar toplumsal faydanın ise ancak kurallara riayet göstermekle gerçekleştirebileceğine inanmışlardır. Vatandaşlık kurumu ile temel insan hakları arasında ilişkinin olabildiğince örselenmiş olduğu bu dönemde çoğu zaman kişinin vatandaş olmak dolayısıyla sahip olabildiği tek hak seçimlerde oy kullanma suretiyle siyasal katılım gerçekleştirebilmektir. 1923-1946 senelerini kapsayan dönemde Osmanlı Devleti'nden devralınmış olan gelenekçi değerlerle bezeli devlet aygıtının ve toplumsal yapının modern hale getirilmesi amaçlanmıştır. Kemalist öğretisi karşısında güçlü bir muhalefet potansiyeli taşımış olduğu düşünülen dini gruplar ve farklı etnik kimlikler ise ulusal bütünlüğü tehdit eden öğeler olarak düşünülmelerinden ötürü daima bir devlet baskısı ile karşı karşıya kalmışlar (Rubin,

2017: 874) ve devlet tarafından “öteki” sıfatı ile nitelendirilmişlerdir. Cumhuriyet tarihi boyunca öteki sıfatına karşılık gelen toplumsal grup değişmekle beraber bir ötekinin varlığı Türk siyasi hayatında hiçbir zaman eksik olmamıştır. Özellikle 1990’lı yıllardan itibaren dünyada yaşanan değişim sürecinin bir parçası olarak Türk vatandaşlığıyla ilgili yaşanmış olan tartışmaları ve anayasada yer alan mevcut vatandaşlık anlayışına yönelik güçlü bir şekilde dile getirilmiş olan itirazları belirli bir ölçüde öteki olarak adlandırılan insanların kendilerini devlet elitlerine kabul ettirme mücadelesi olarak değerlendirebilmek mümkündür.

2.5. Çok Partili Siyasi Yaşam ve Vatandaşlık

II. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile Türkiye yeni bir yol ayrımı ile karşı karşıya kalmış ve yeni dönemde izlenecek olan politikaların niteliği bu yol ayrımında gerçekleştirilen tercihler sonucunda belirlenmiştir. Savaş yıllarını uzunca bir süre tarafsızlık politikası ile sürdürmüş olan Türkiye, Mihver Devletleri’nin savaşı kaybedecek olduğunun anlaşılması üzerine Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etmiş fakat bu savaş ilanı sembolik olmanın ötesinde herhangi bir anlam taşımamıştır. Savaşın ardından idareci sınıf, iki bloğa ayrılmış dünyada tercihini Batı Blok’unun bir parçası olmak şeklinde belirlemiştir.

Başını Sovyetler Birliği’nin çekmiş olduğu Doğu Blok’unun aksine Batı’da, çok partili siyasi yaşam hakimdir ve devletin ekonomi ve toplumsal yaşamdaki müdahillik derecesi sınırlıdır. Bu bağlamda 1923-1946 seneleri içerisinde iki sefer başarısızlıkla sonuçlanmış olan çok partili siyasi yaşama geçme düşüncesi yeniden karşılık bulmuş, iş adamı Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi (MKP) ile siyasal yaşamda yeniden birden fazla siyasi parti faaliyet gösterir hale gelmiştir.

MKP, Türk siyasetinde herhangi bir varlık göstermeden kısa süre içerisinde siyasal sahneden silinmiş ve sadece tarih kitaplarında Türkiye’nin ikinci çok partili siyasal yaşam deneyiminde kurulmuş olan ilk parti olarak anılmak ayrıcalığına sahip olmuştur. Ocak 1946’da Türk siyasetinin gelecek döneminde oldukça önemli sonuçlar doğuracak olan bir gelişme yaşanmış ve yayınlamış oldukları bir tahrir ile CHP’den

istifa eden dört milletvekili Demokrat Parti (DP)'yi kurarak siyaset dünyasına hızlı bir giriş yapmışlardır.

1946 senesindeki seçimlerde tartışmalı bir şekilde çoğunluğu elde etmiş olan CHP, 1946-1950 seneleri arasında Tek parti döneminin katı devletçilik anlayışından vazgeçmiş ve kendisinin merkezi, DP'nin ise çevreyi temsil ettiği şeklindeki algının kırılması yönünde bir politik yaklaşıma sahip olmuştur. Bu koşullar altında yapılan 1950 seçimleri neticesinde DP, var olan seçim sisteminin de katkısıyla parlamentoda mutlak çoğunluğu elde etmiş, 1954 ve 1957 senelerindeki seçimlerden de tek başına iktidar olacak meclis çoğunluğunu elde ederek ayrılmıştır. DP'nin muhalefet olduğu yıllarda CHP tarafından başlatılmış olan katı devletçi politikaları tek etmek fikri DP tarafından da sürdürülmüş ve kimi inkılaplara “millet tarafından kabul görmemiş olduğu” düşüncesi ile son verilmiştir. Siyasal atmosferde yaşanan bu yumuşama ve güçlenen liberal fikirler etkisini vatandaşlık konusunda da hissettirmiş ve tek parti iktidarının görevlerle yüklü, milliyetçi yer yer “ırkçı” bir söylemle şekillenen vatandaşlık anlayışında birtakım değişiklikler gözlenmiştir.

DP'nin iktidara gelmiş olduğu 14 Mayıs 1950'den, 27 Mayıs 1960 tarihine kadar geçen süre zarfında ülke siyaset, ekonomi ve toplumsal yaşam gibi alanlarda bazı önemli değişiklikler yaşamasına karşın DP iktidarı; tek parti döneminin anayasası ve vatandaşlık kanununu kullanmaya devam etmiştir. Bu bakımdan 1960'a kadar sürdürülen vatandaşlık politikasına zemin teşkil eden hukuki mevzuat Tek Parti yıllarının bir eseri olmasına karşın DP'nin sahip olduğu vatandaşlık anlayışı 1923-1946 yılları arası izlenen devlet merkezli vatandaşlık anlayışının devamı niteliğinde olmamıştır.

1930'lu yıllarda Türk vatandaşlığını etnik ve kültürel boyutta Türklük ile özdeş hale getiren kanunların II. Dünya Savaşı'nın ardından büyük oranda uygulanamaz hale gelmesi “etno-kültürel” vatandaşlık anlayışının yerini Misak-ı Milli sınırları ile çevrili coğrafyada siyasi yönü baskın olan bir vatandaşlık anlayışının almasını sağlayan temel etmen olmuştur (Üstel, 2014: 327).

Yeni dönemde vatandaşlık kavramının yaşamış olduğu dönüşümün bir diğer boyutunu ise iktidar partisinin 1923-1946 yılları arasındaki gelişmelere yönelik tutumu oluşturmaktadır. DP, iktidarı süresince hiçbir zaman Cumhuriyet devrimleri sorun yaşayan bir siyasi hareket olarak anılmak istenmemiştir, fakat özellikle 1938 sonrası dönemde CHP iktidarının yapmış olduğu uygulamalar iktidar partisinin yöneticileri tarafından sert şekilde eleştirilmiştir. Bu eleştirilere kaynaklık eden en önemli başlık; güçlü bir tek parti yönetiminin kurulmuş olması ve gerek toplumsal gerekse de siyasi muhalefete ket vurulmak suretiyle rejimin anti demokratik bir karakter taşıyor hale getirilmiş olmasıdır.

Tek partili yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluk 1950-1960 yılları arasında okullarda verilen vatandaşlık eğitiminin de bir parçası olmuştur. İlköğretim öğrencilerinde vatandaşlık bilinci oluşturmayı amaçlayan 1953 tarihli Yurttaşlık Bilgisi Dersleri kitabında tek parti dönemi vatandaşlık dersi kitabında görülen parti-devlet bütünleşmesine ve iktidar partisine yönelik yüceltici söyleme yer verilmemiş, bir ülkede var olan problemleri çözmek adına farklı fikirlere sahip insanların birbirleriyle yapacak oldukları fikri tartışmaların ne kadar önemli ve yerinde olduğu vurgulanmıştır. Demokrasi ile idare edilen bir memlekette ise çok partili siyasi yaşamın varlığı bir olmazsa olmaz hükmünde değerlendirilmiştir (Caymaz, 2007: 37). Bu kapsamda ders kitabının içerisinde” Demokrasi” ünitesi yer almış olsa da devletin vatandaşlık perspektifine dair radikal bir dönüşümün yaşanabilmesi söz konusu olmamıştır (Üstel, 2014: 250). DP’nin iktidar olduğu dönemde ders kitaplarında demokratik rejimlerin ve çok partili siyasal yaşamın övgü ile karşılanması gibi 1923-1946 arası dönemde uygulanan politikalara nazaran daha liberal bir vatandaşlık anlayışının hâkim olacağı yönünde bir izlenim oluşmuşsa da uygulamada devletin geleneksel nizamını kutsayan siyasalarda bir farklılaşma yaşanmış değildir. Milli birlik ve beraberlik düşüncesinin siyasi yaşamın merkezinde yer almış olduğuna inanılan bu yıllarda siyasi partilerin hemen hepsi devlet partisi olarak nitelendirilmiş (Caymaz, 2007: 48) ve herhangi bir siyasi ya da toplumsal faaliyetin devletin ali menfaatlerine aykırı olması halinde baştan reddedilmesi gerektiği savunulmuştur.

Vatandaşların; tabandan gelecek çoğulcu ve özgürlükçü taleplerin baskın olduğu toplumsal faaliyetlerin bir parçası olması ise devlet idarecileri tarafından hoş karşılanmamış ve siyasal katılım devletin kurulu nizamının dışarısına çıkmamakla sınırlandırılmıştır. Bir başka deyişle tek parti iktidarı yıllarında vatandaşların devlet karşısındaki edilgen konumunda esaslı bir değişiklik meydana gelmiş değildir.

DP'yi vatandaşlık politikaları bakımından CHP'den farklı kılan yönlerden bir tanesi ise Türk kimliğinin tanımlanışında dini ve geleneksel değerlerin sahip olacağı ağırlıktır. DP, Türk kimliğinin içerisini doldururken CHP'nin aksine İslam dinini, geleneksel ve yerel değerleri güçlü biçimde vurgulamış böylelikle tek parti zihniyetinin aydınlanmış, çağdaş, vatansever vatandaş profilinin karşısına milli ve manevi değerlere bağlı yeni bir vatandaş profilinin çıkartılabilmesini amaçlamıştır (İçduygu vd., 1999: 196).

Demokratların dini ve geleneksel değerlerin kamusal alanda görünür kılınmasına izin veren politikaları DP ile CHP arasında ciddi gerilimlere kaynaklık etmiş, kendisini Atatürk ilke ve inkılaplarının koruyucusu olarak gören Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) içerisindeki belirli bir grupta DP'nin izlemiş olduğu politikaları hoşnutsuzlukla karşılama eğilimi baş göstermiştir. 1954 ve 1957 Genel Seçimlerinde kazanmış olduğu zaferler Başbakan Menderes'i daha otoriter bir yönetim anlayışına sahip olmak konusunda cesaretlendirmiş ve DP 1946-1950 seneleri arasında CHP iktidarı tarafından maruz bırakılmış olduğu haksızlıklara benzer uygulamaları bu dönemde muhalefet partileri için reva görmeye başlamıştır. 1954 seçimleri sonrasında DP'yi değil de Osman Bölükbaşı'nın Millet Partisi'ni (MP) seçen Kırşehir ilinin ilçe yapılması, 1957 seçimleri öncesinde DP'nin lehine olacak biçimde Seçim Kanunu'nda gerçekleştirilen değişiklik, DP'nin "Vatan Cephesi" adını vermiş olduğu bir ulusal cephe kurarak radyolarda o gün Vatan Cephesine kaydolan kişilerin isimlerinin ilan etmeye başlaması ve son olarak 1960 senesinde kurulan Tahkikat Komisyonu ile CHP'nin mal varlıklarına el konulmak istenmesi DP'nin akıllara gelen ilk demokrasi dışı uygulamaları arasında yer almaktadır.

27 Mayıs 1960 tarihinde emir-komuta zincirine dayanmayan kendisini Milli Birlik Komitesi (MBK) olarak isimlendiren bir grup subay yönetime el koymuş ve kısa

süre önce DP tarafından emekli edilmiş olan Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel devlet ve hükümet başkanı sıfatıyla ülkeyi idare etmeye başlamıştır.

Ekim 1960'ta yönetimin tekrar sivillere bırakılması noktasında isteksizliği göze çarpan on dört MBK üyesinin tasfiye edilişi kısa süre içerisinde yeni bir anayasanın kabul edilecek olduğunun ve siyasi faaliyetlerin üzerindeki yasağın kaldırılacak olduğuna işaret eden bir gelişme niteliğindedir. Bu süreçte MBK, halk oyuna sunulacak bir anayasa taslağı oluşturmak amacıyla İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden bir grup akademisyeni görevlendirmiş, İstanbul Üniversitesi'nden görevli heyetin aralarındaki anlaşmazlıklar sebebiyle anayasa taslağını kendilerine tanınan süre içinde hazırlayamamış olmaları üzerine Ankara Üniversitesi'nden başka bir grupta kendi anayasa taslağını oluşturarak MBK'ye sunmuştur (Zürcher, 2009: 355-356).

Her iki taslağında incelenmesiyle 1961 Anayasası'na son şekli verilmiş ve anayasa taslağı Temmuz 1961'de referanduma götürülmüştür. Halk yeni anayasanın kabulü yönünde oy kullanmış olsa da hayır oylarının oranı MBK'nin beklentisinin çok üzerinde olmuş ve %40'a yaklaşmıştır (Ahmad, 2010: 219). 1961 Anayasası yeni bir askeri müdahalenin yaşanacağı 12 Eylül 1980 tarihine kadar yürürlükte kalmış, özellikle 1971-1973 senelerindeki değişikliklerin yapılmasına kadar ki haliyle Türk anayasacılık tarihi içerisinde liberal değerlerin kendisine en fazla karşılık bulduğu anayasa olmuştur. Devlet-vatandaş ilişkilerinin düzenleniş biçimi ve anayasanın bireysel hak ve özgürlüklerle devletin otoritesi arasında kurmuş olduğu ilişkinin niteliği 1961 Anayasası'nın vatandaşlık politikaları bakımından da Türk anayasacılık tarihinde ayrı bir noktada konumlandırmaktadır.

2.5.1. 1961 Anayasası

Modern dönemde özellikle gelişmekte olan ülkelerde anayasalar çoğu zaman onu kaleme alan isimlerin ülkeye ve topluma dair görmüş olduğu eksikleri ortadan kaldırmak amacıyla meydana getirmiş oldukları metinler olmuşlardır. Bir başka ifadeyle anayasalara yüklenmiş olan misyonlardan bir tanesi de ülkenin içerisinde bulunmuş olduğu düzeyden daha ileri bir düzeye geçişini sağlamak olmuş ve

anayasaların yazım sürecinde görev üstlenmiş olan hukukçular ülkelerinin içerisinde bulunmuş olduğu ekonomik ve siyasi gelişmişlik seviyesinin kendi yazmış oldukları anayasalar neticesinde değişebilecek olduğuna inanmışlardır (Gözübüyük, 2013: 141). Bir askeri rejim ürünü olan ve oluşumu sürecinde toplumun tüm kesimlerinin temsil edilmediği bir meclis tarafından son şekli verilerek halkoyuna sunulan 1961 Anayasası'nın da sahip olduğu özgürlükçü yön askeri rejim döneminde yürürlüğe konulmuş olan bir anayasa olması hasebiyle tezatmış gibi görünüyor olmasına karşın modern dönem anayasalarına yüklenmiş olan bu toplumu ileriye götürmek anlayışının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girişini kadar geçen dönemde yaşanan gelişmeler incelendiği takdirde bu gerçeklik daha açık biçimde ortaya çıkacaktır. Türkiye; Cumhuriyet'in ilanından 1950 senesine kadar CHP, 1950-1960 arası dönemde ise DP tarafından güçlü bir tek parti iktidarı ile yönetilmiş ve kimliklerinden bağımsız biçimde her iki partide otoriter bir yönetim anlayışı sergilemekten geri durmamışlardır. Bu sebeptendir ki; 1961 Anayasası ile 27 Mayıs öncesi karşılaşılan sorunlara çözüm üretilmesi amaçlanmış (Gözübüyük, 2013: 141) ve demokratik yaşamın iş başına gelen hükümetlerce tehlikeye atılmasının önüne geçilmek istenmiştir. Bu kapsamda temelleri atılan vesayet kurumları ve dolayısıyla 1961 Anayasası yürürlükte kalmış olduğu dönem boyunca özellikle sağ iktidarlar tarafından halkın iradesinin yönetime yansımaları engellemiş olduğu gerekçesiyle sert eleştirilere maruz kalmıştır.

1961 Anayasası, 1924'e nazaran daha geniş ölçekli bir metindir ve anayasanın vatandaşlık konusunda sahip olduğu yaklaşım esas itibarıyla başlangıç bölümünde görülebilmektedir. 1921 ve 1924'te bulunmayan ve bu yönüyle 1961'i öncülü konumundaki iki anayasadan farklı kılan başlangıç kısmı oldukça öznel bir dille yazılmıştır ve *“tarih boyunca bağımsız yaşamış”, “hak ve hürriyetleri için savaşmış olan ... Türk milleti”* ve *“hürriyete, adalete ve fazilete aşık evlatlarının uyanık bekçiliği”* gibi “romantik” olarak nitelendirilebilecek olan ifadeleri içermektedir (Parla, 2016: 33). 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümünün anayasacılık tarihimiz içerisinde bir ilk olarak kabul edilmesini sağlayan bir başka yönü ise “direnme

hakkının” ve devrim şeklinde ifade edilmiş olan 27 Mayıs askeri müdahalesinin hukuki ve toplumsal meşruiyete sahip olduğunun ilk kez bir anayasa metninde ifade ediliyor oluşudur (Tanör, 2017: 377). Yine anayasanın başlangıç kısmında “27 Mayıs 1960 Devrimi’ni yapan Türk milleti” (Gözübüyük, 2017:109) ifadesine yer vermek suretiyle anayasa yapıcılar Cumhuriyet’in ilk senelerinde vatandaşlık bahsinde gündeme gelmiş olan kimlerin Türk olarak kabul edilip edilemeyecek olduğu sorusuna baştan cevap vermek istemişlerdir.

1924 Anayasası’nın ikinci maddesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin niteliklerinden bahsedilirken Cumhuriyet’in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün altı temel ilkesine yer verilmiş olması ve bu altı ilkenin aynı zamanda iktidar partisi olan CHP’nin sembolü olması doğal olarak 1924 Anayasası’nı toplumun tüm kesimlerinin rahatlıkla benimseyebileceği bir metin olmasını zor hâle getirmektedir. 1924 Anayasası’nın mevcut haliyle parti-devlet bütünleşmesinin yansıması biçiminde okunabilecek olan bu maddesi 1961’de demokrasinin temel ilkesi olan devletin siyasi partiler karşısında tarafsız olması gerektiğine dair düşünceye aykırılık teşkil etmiş olduğundan değiştirilmiş ve yeni anayasada Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin nitelikleri: “*insan haklarına ve anayasanın başlangıç kısmında yer alan temel ilkelere dayanmak, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti*” olmak biçiminde ifade edilmiştir. Bu değişiklik; 1961 Anayasası’nın yazım sürecinde 1921 ve 1924’nazarn daha farklı bir bakış açısının egemen olduğunu somut biçimde ortaya koymaktadır.

Şüphe yok ki bu değişimi yalnızca anayasaları hazırlayan kişilerin görüşleri üzerinden okumak doğru olmayacaktır. Her anayasa içerisinden çıkmış olduğu toplumun ve o dönem var olan koşulların eseridir. Dolayısıyla 1921 ve 1924 Anayasalarının yazımındaki temel amaç sırasıyla Millî Mücadele’ye katılım arttırmak ve Cumhuriyet’in ilanı sonrasında devletin yaşamakta olduğu dönüşüme hukuki alt yapı oluşturmak olduğu için insan hakları ve demokrasi gibi kavramlar kendilerine anayasada hak ettikleri ölçüde yer bulamamışlar ve vatandaş-devlet ilişkileri çoğu zaman devletin lehine olacak biçimde tasarlanmıştır.

1961 Anayasası’nda oldukça ayrıntılı biçimde düzenlenmiş olan temel hak ve özgürlükler ve bu özgürlüklerin ne şekilde korunacak olduğunun anayasa metninde

açık biçimde ifadesi ülkenin vatandaşlık rejiminde de gözle görülür bir değişim yaşanması sonucunu doğurmuştur. Cumhuriyet'in ilk senelerindeki vatandaş olmaktan kaynaklanan ödevlerle yüklü vatandaşlık yerini haklar ve özgürlükler merkezli olacak biçimde tasarlanmış bir vatandaşlık pratiğine bırakmıştır.

Anayasada devletin bireyin alanına müdahalesi sınırlanmış ve önceki anayasaların aksine bireyin vatandaş olmaktan ötürü yerine getirmek mecburiyetinde olduğu görevlerin tanımlanmasından vazgeçilerek devletin bireye karşı olan sorumlulukları ifade edilmeye başlanmıştır (Soyarık Şentürk, 2009: 145). Yine anayasanın vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini düzenleyen kısmında vatandaşları kullanmak için kullanılan özne 1924'te "Türkler" iken 1961'de "herkese" dönüşmüştür (Soyarık Şentürk, 2008: 30).

1924'te var olan biçimiyle de hak ve özgürlüklerin tüm vatandaşlarca kullanılabilir oluşu iki anayasa arasında hakların öznesi konumundaki vatandaşların nitelendirilmesi hususunda yaşanmış olan değişimin önemi azaltmamaktadır. Zira, 1924'ün aksine 1961'de hak sahipliğinin "herkes" öznesi kullanılarak ifade edilmeye başlaması esasında anayasa yazımı sürecinde yaşanmış olan zihni değişimin ifade araçlarından bir tanesidir. 1924 Anayasası uyarınca bir hakkın öznesi olabilmek ancak devletin vatandaşlarına uygun görmüş olduğu kimlik biçimine sahiplik ile mümkün olabiliyorken 1961'de temel hak ve özgürlüklerden faydalanmak evrensel çerçevede düzenlenerek ulusal değerlerin dışında bir kavram aracılığıyla ifade edilmeye başlanmıştır.

Anayasanın kamu hizmetine girme hakkını ve milletvekili seçilme yeterliliğini düzenleyen maddelerinde ise yine 1924 Anayasası'na benzer biçimde "her Türk" ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir (Yeğen, 2009: 78). Bu değişiklik açık biçimde göstermektedir ki; kanun koyucu hak sahibi olmak noktasında göstermiş olduğu demokratik yaklaşımı kamuda istihdam edilmek ve milletvekili olmak bahislerinde göstermiş değildir.

Anayasanın vatandaşlık konusunu doğrudan düzenlemekte olan maddesi de milletvekili seçilmek ve kamu hizmetine girme hakkını düzenleyen maddelerde

olduğu gibi devletçi söylemin etkisinde kalınarak hazırlanmıştır. Maddenin tam hali şu şekildedir:

“Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.

Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir.

Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.

Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz.

Vatandaşlıktan çıkartılma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz.” (1961 Anayasası, md. 54).

1961 ve 1924 Anayasalarında öngörülen vatandaşlık tanımları arasında dikkat çekici olan ilk farklılık 1924’te Türk olmak vatandaşlık itibariyle ifadesi ile sınırlandırılmış iken 1961’de bu gibi bir kısıtlayıcı ifadenin bulunmayışıdır.

1924 Anayasası’nın kabulü sürecinde Osmanlı Devleti’nden devralınmış gayrimüslim nüfusun zaman içerisinde önemli ölçüde azalmış olması 1961 Anayasası’nda 1924 benzeri bir kısıtlayıcı hükmün varlığını gereksiz kılmış, vatandaşlığın Türklüğe yapılan referansla tanımlanmasıyla ilgili olarak ise 1961’de 1924’ün açtığı yoldan ilerlemeyi tercih etmiştir. Bu noktada devlet aklının Türklük kavramına yüklemiş olduğu anlam bir kat daha değer kazanmakta ve Cumhuriyet’in vatandaşlığa dair sergilemiş olduğu politik yaklaşımın kendisinden önceki dönem ile arasındaki farklılığın özünü oluşturmaktadır. Cumhuriyet’i ilan eden kurucu kadro için Türklük ırki bir değer olarak görülmemekte ve Türk olmak ülke sınırları içerisinde yaşamakta olan farklı kimliklere mensup insanların bir ulus haline dönüşebilmesini sağlayacak geçer yol olarak kabul etmektedir. Bu bakımdan anayasa uyarınca devletin vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin Türk olarak kabul edilecek olduğunun 1961 Anayasası’nda ifade edilmesi suretiyle 1961 ve 1924 Anayasaları arasında vatandaşlığın tanımlanması bakımından bir devamlılık halinin sağlanmaya çalışılmış olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

1961 Anayasası uyarınca inşa edilmiş olan vatandaşlık pratiğinin esasında birbirlerinden bağımsız iki ayrı yönü mevcuttur. İlk olarak; Cumhuriyet tarihinde ilk

defa 1961 Anayasası ile devlet-vatandaş ilişkilerinin düzenlenişinde vatandaş penceresinden bakıldığında görevlerin değil hakların ön plana çıkartılmış olduğu görülmektedir. Anayasanın bütününde ve dolayısıyla da vatandaşlık politikalarının dayanağını oluşturan ilgili maddelerinde vatandaşların; idare karşısında bir koruma zırhına sahip kılındığı görülebilmektedir. 1921 Anayasası'nda Millî Mücadele koşullarının bir sonucu olarak telaffuz dahi edilmemiş olan, 1924'de ise soyut bir karakter taşıyan, ihlali halinde ne gibi bir hukuki sürecin işleyecek olduğu belirsiz olan insan hak ve hürriyetleri 1961 Anayasası'nın merkezinde yer almıştır. Yine anayasa ile temelleri atılmış olan fikri özgürlük ortamı içerisinde Türk siyasetinde daha önce kendisine yer bulamamış olan ve varlığı devlet bekası için tehdit olarak görülen siyasi parti ve görüşler meclis çatısı altında temsil edilme fırsatını yakalamış ve bu bakımdan rejimin çoğulcu ve demokratik bir karaktere sahip olabilmesi yolunda önemli bir engel aşılmıştır. Öte yandan, Anayasa temel hak ve özgürlükler bahsinde göstermiş olduğu özgürlükçü yaklaşımı vatandaşlık kavramının tanımlanması hususunda göstermekten uzak durmuş, farklı kimlik ve inanç gruplarının varlığını kabul eden bir vatandaşlık tanımı gerçekleştirilmemiştir. Yine bu dönemde yürürlüğe girmiş olan birtakım kanunlar incelendiği takdirde; vatandaşlık politikalarının oluşumunda dolaylı biçimde etki sahibi olan kimi ifadelerin varlığına rastlayabilmek mümkün olacaktır. Bu ifadeler; çoğulculuk, farklı kimliklerin varlığını kabul ve kültürel çeşitlilik gibi olgulara uzak olması ile dikkat çekmektedir.

625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ile yabancılar tarafından açılmış olan özel okullarda idarecilerin Türk veya Türk asıllı Türkiye Cumhuriyeti uyruklu olması şartının getirilmesi, 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ile siyasi partilerin milli, dini veya dil farklılığına dayalı bir azınlık kitlesinin varlığını ileri süremeyecek olması ve azınlıkların yaratılması suretiyle milli bütünlüğün bozulamayacak olduğunun ifade edilmesi ve 1587 sayılı Nüfus Kanunu ile ebeveynlerin çocuklarına Türkçe harici ve milli kültüre aykırılık taşıyan bir isim veremeyecek olduklarının kabul edilmesi (Erdem, 2012: 14) bu minvalde değerlendirilebilecek olan düzenlemelerdir.

1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönem vatandaşlık politikalarıyla ilgili yaşanmış olan bir başka önemli gelişme ise 403 sayılı Vatandaşlık Kanunu'nun TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girmesi olmuştur.

2.5.1.1. 403 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu

1961 Anayasası ile önemli ölçüde değişim yaşamış olan vatandaşlık anlayışına uyumlu bir Vatandaşlık Kanunu'nun oluşturulmasına dair doğan ihtiyaç TBMM'nin 11 Şubat 1964 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu oturumda karşılanmış ve Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kullanmaya başladığı ilk Vatandaşlık Kanunu olan 1312 sayılı kanun yürürlükten kaldırılarak yeni kanun yürürlüğe konulmuştur. Yeni bir vatandaşlık kanununun varlığı esasen bir tercih olmaktan daha çok bir zorunluluğun gereğidir. Zira, 1961 Anayasası gibi liberal öğelerin varlığını güçlü biçimde hissettirmiş olduğu bir anayasa ile 1312 sayılı Vatandaşlık Kanunu gibi devletçi söylemin baskın olduğu bir kanunun aynı anda yürürlükte olmasının uygulamada birtakım sorunlara sebebiyet vermesi ihtimali söz konusudur. Bu yüzden, 403 sayılı Vatandaşlık Kanunu'nun maddeleri oluşturulurken vatandaşlık hukuk alanında var olan evrensel normların dikkate alınması amaçlanmış ve yeni vatandaşlık kanunun 1312 sayılı kanun benzeri iç siyasette yaşanmış olan gelişmelerin sonucu olan bir kanun olarak düşünülmesinin önüne geçilmek istenmiştir.

Bu bağlamda kanunun; *“herkesin bir uyrukluğa sahip olması”, “herkesin yalnız bir uyrukluğunun olması” ve “kişilerin uyrukluklarını seçmek ve değiştirmek istedikleri takdirde herhangi bir baskı ile karşı karşıya kalmamaları”* gerekliliğine dair uluslararası platformda kabul görmüş olan vatandaşlık hukuku ilkelerine ters düşmeyecek maddeleri içermesine azami ölçüde gayret edilmiş (Aybay ve Özbek, 2015: 68), hukukun üstünlüğü anlayışına bağlı kalınarak vatandaşların idarenin kararlarına yönelik temyiz hakkına sahip olması ilkesel bazda kabul görmüştür (Soyarık Şentürk, 2008: 31)

403 sayılı Vatandaşlık Kanunu ilk üç bölümünde vatandaşlık hukuku alanında karşılaşılabilecek olan güncel sorunlara çözüm üretmek amacını taşıyan beş bölüme

ayrılmış olan bir kanundur. Kanunun ilk üç bölümünde sırasıyla; Türk vatandaşlığının nasıl kazanılacak olduğu, nasıl kaybedilecek olduğu ve nasıl ispat edilecek olduğu düzenlenmiş ayrıca vatandaşlığın ispatını gerektiren bir durum dahilinde yargı yolunun nasıl işletilecek olduğu açıklığa kavuşturulmuştur.

Kanun, Türk vatandaşlığının kazanılması hallerini düzenlerken önceleri sadece baba yönünden bir düzenleme yapılmış iken, daha sonra yapılan bir değişiklik neticesinde ebeveynlerinden herhangi birisi Türk olan her yeni doğmuş çocuğun doğmuş olduğu yer ve evlilik içi veya evlilik dışı doğup doğmamış olduğu önemsiz kabul edilerek Türk vatandaşı sayılmasını öngörülmüştür (Nomer, 2018: 56). Bu düzenleme göstermektedir ki yeni vatandaşlık kanunu da öncülü kanun gibi Türk vatandaşlığını ölçeğini olabildiğince geniş tutmayı amaçlamakta ve daha fazla sayıda kişinin Türk vatandaşı olarak kabul edilmesini devletin uluslararası arenada sahibi olduğu güç ve etkinlik sahasını genişletecek olduğuna inanmaktadır.

Yine kanunda Türk vatandaşlığının kazanılması üst başlığının altında yetkili makam kararıyla herhangi bir yabancı devlet vatandaşının Türk vatandaşı olabilecek olduğu ifade edilmekte ve yetkili makam olarak Bakanlar Kurulu adres gösterilmektedir (403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md.6). Ebeveynlerinden ötürü Türk vatandaşlığını kaybetmiş olan küçüklerin ise reşit olduktan sonra başvurmaları halinde Türk vatandaşlığına geçebilmelerine izin verilmekte ve Türk vatandaşlığının bu biçimde elde edilmesi seçme hakkı ile vatandaşlığın kazanılması şeklinde isimlendirilmektedir (403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md.12).

Kanunun ikinci bölümü olan Türk vatandaşlığının kaybedilmesi başlığı ise kanunun yazılış amacına en fazla aykırılık taşıyan bölüm olmuş, devlet bekasını temel hak ve özgürlükler karşısında üstün gören anlayıştan vazgeçilmesi mümkün olamamıştır. Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi özellikle sivil siyasetin askıya alınmış olduğu dönemlerde çok sayıda insan idare tarafından en temel insan haklarından bir tanesi olan vatandaşlığa sahip olma hakkından mahrum bırakılmıştır.

Kanunun üçüncü bölümünde ise Türk vatandaşlığı ispatı başlığı altında vatandaşlığının ispatının herhangi bir şekle bağlı olarak gerçekleşmeyecek olduğu

ifade edilmiş (403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md.39) ve Türk vatandaşlığı hakkında idari makamlar tarafından verilen tüm kararlar aleyhine Danıştay'a başvuruda bulunulabileceği söylenmiştir (403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, md.40). Kanunun son iki bölümünde ise öncelikle çeşitli hükümler başlığında ilk üç bölümde gündeme gelmiş olan kimi maddelerle ilgili açıklayıcı hükümlere daha sonrasında kaldırılmış olan kanun ve hükümlerle yeni kanunun yürütmenin hangi organ tarafından yapılacağına yer verilmiştir.

Siyasi yaşamımızda askerlerin 27 Mayıs'a benzer biçimde sivil siyasete devre dışı bırakmak suretiyle yönetimde söz sahibi oldukları ikinci dönem 12 Mart 1971 Muhtırası ardından yaşanmaya başlamıştır. Dönemin Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı Cemal Eyiceoğlu ve Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un imzalarını içeren muhtıranın ardından hükümet istifa etmiştir. Askerler bu sefer yönetimi doğrudan üstlenmeyi tercih etmemişler ve perde arkasında kalarak belirlemiş oldukları ilkeler çerçevesinde hareket edeceklerine inanmış oldukları sivillerin işbaşına gelmesini sağlamışlardır. Sırasıyla iki sefer Nihat Erim başbakanlığında oluşturulan 33.ve 34.Cumhuriyet Hükümetleriyle Ferit Melen ve Naim Talu tarafınca kurulan 35.ve 36. Cumhuriyet Hükümetlerinin görevde kaldığı otuz üç aylık süreç (26 Mart 1971- 26 Ocak 1974) ülkenin görünürdeki yöneticileri ile gerçek yöneticilerinin farklı olduğu bir dönem olarak kabul edilmelidir.

Bu dönem dahilinde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri sonucunda devlete temel hak ve özgürlükleri yasayla sınırlama imkanı verilmiş, üniversitelerin ve TRT'nin sahip olduğu özerklik kaldırılmış, Anayasa Mahkemesinin yetki alanı daraltılmış, Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri ise kabinenin talep etmesi halinde genişletilebilir hale getirilmiş ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri ihdas edilerek devlet aleyhine işlenmiş olduğu düşünülen suçlamaların yargılanması farklı bir hukuki mecraaya taşınmıştır (Zürcher, 2009: 375-376).

1971-1973 anayasa değişiklikleriyle 1961 Anayasası'nın sahip olduğu özgürlükçü yön önemli ölçüde örselenmiş ve anayasanın ilk halinde öngörülen aktif vatandaş tipinin ve aktivizme dayanan vatandaşlık anlayışının oluşabilmesi için

gerekli olan sosyal ve düşünsel ortamın yaratılabilmesi fırsatı kaybolmuştur. Anayasanın değişiklikler öncesi dönem olan biçimiyle böyle bir vatandaşlık anlayışını imal edip edemediği başka bir tartışmanın konusu olmakla beraber bu düzenlemeler ile vatandaşlık politikaları bağlamında bir geriye gidişin yaşanmış olduğu herkesin malumudur. Yeni hâliyle 1961 Anayasası da güvenlik-özgürlük ikilemini yaşamış olduğu noktalarda seçimini güvenlikten yana kullanır hale gelmiş ve devletin bekasını sağlamak adına kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlandırılması veya belirli bir süre dahilinde askıya alınması doğal kabul edilmeye başlanmıştır.

12 Mart zihniyetinin vatandaşlık alanında etki göstermiş olduğu bir başka düzenleme 14.6.1973 tarihli ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu olmuştur. Kanunun ikinci maddesinde *“Türk milliyetçiliğine bağlı”, “Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren” ve “Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş olan”* yurttaşların yetiştirilmesi Türk milli eğitim sisteminin genel amaçları arasında sayılmıştır (Üstel, 2014: 265).

12 Mart döneminin asker güdümlü sivil hükümetlerinin varlığı 1973 Genel Seçimleriyle sonlanmıştır. Seçimleri takip eden süreçte kurulmuş olan kısa süreli Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)- Milli Selamet Partisi (MSP) koalisyonunun bozulmasının ardından TBMM’de temsil fırsatı yakalamış CHP harici partiler tarafından kurulan Milliyetçi Cephe (MC) hükümeti ülkeyi idare etmiştir. Bu dönemde vatandaşlık politikaları bağlamında önemli bir değişiklik gündeme gelmemiş, devlet-vatandaş ilişkilerinin ele alınış biçimi ve vatandaşlığın tanımlanışı esnasında görev ve sorumlulukların mı yoksa hak ve özgürlüklerin mi ön plana çıkartılacak olduğu sorusuna verilecek olan cevap 12 Mart Muhtırası sonrası dönemde var olan politik yaklaşım devam ettirilmesi biçiminde gerçekleşmiştir.

1977 Genel Seçimleri CHP’ni çok partili siyasi yaşamda almış olduğu en yüksek oya ulaştığı seçim olmuş. CHP seçimlerden birinci parti olarak ayrılmasına karşın tek başına iktidar olacak milletvekili sayısını elde edememiş olması ülkenin geçmiş üç senelik sürece benzer biçimde bir MC hükümeti tarafından yönetilmesi sonucunu doğurmuştur.

1974-1980 arası dönemi siyasi istikrarsızlık, halkın temel ihtiyaçlarını karşılamakta dahi zorlandığı bir ekonomi ve her geçen gün daha da yakıcı hale gelen sokak olaylarının gölgesi altında geçirmiştir. 1977-1980 arası dönemde de vatandaşlık doğrudan hükümetlerin gündemine gelemeyecek kadar ikincil bir konu olarak düşünülmüş, Demirel liderliğinde kurulmuş olan hükümetler temsilcisi oldukları milliyetçi çevreleri memnun edebilmek adına devletin daha da otoriter hale gelmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Ecevit'in kuruluşu sürecinde yaşanan gelişmeler dolayısıyla siyasi etiğe ne denli bağlı kalındığı tartışılan hükümeti ise sol çevrelerin beklentilerini karşılayarak vatandaş-devlet ilişkisinin niteliğinde bir değişimin gerçekleşmesini sağlamaktan uzak kalmış, enerjisini daha ziyadesiyle ekonomik meselelerin çözüme kavuşturulması ve sokak olaylarının sonlanmasına harcamıştır. Ecevit liderliğinde kurulmuş olan hükümetin vatandaşlık alanında bir dönüşüm gerçekleştirememiş olmasının bir diğer sebebi ise bakanlar arasında AP'nin dayanmış olduğu milliyetçi-muhafazakâr toplumsal tabandan gelen birçok vekilin bulunması olarak görülmektedir.

Bu koşullar altında ordu içerisinde yönetime bir sefer daha el koymak düşüncesi tartışılmaya başlanmış ve 1980 senesinin 12 Eylül'ünde silahlı kuvvetler emir-komuta zincirine sadık kalınarak İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesini gerekçe göstererek ülke idaresini eline almıştır.

2.6. 12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası

Silahlı kuvvetlerce yapılan 12 Eylül müdahalesi darbenin ardından yönetimin sivillerden alınarak darbeci komutanlara devredilmesi haricinde 27 Mayıs müdahalesi ile pek de benzerlik göstermiş değildir. Gerek askerlerin yönetime el koyma biçimi gerekse de darbe bildirisinde dile getirilmiş olan müdahaleye hukuki bir meşruiyet kazandırmak adına öne sürülen gerekçeler birbirinden farklıdır. 27 Mayıs da darbe emir-komuta zinciri dahilinde yapılamamış ve dönemin kuvvet komutanları tarafından desteklenmeyen askeri müdahale aralarında general rütbesine sahip olanların azınlıkta olduğu bir grup subay tarafından ordu içerisinde itibar sahibi olduğu düşünüldüğü için darbeci subaylara liderlik yapması istenen emekli Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal

Gürsel tarafından gerçekleştirilmiştir. 12 Eylül’de ise gerek kuvvet komutanları arasında gerekse de general rütbesine sahip diğer subaylar arasında darbe hakkında olumsuz görüş bildiren bir isim olmamış ve silahlı kuvvetler bir bütün halinde hareket etmiştir. Benzer biçimde 27 Mayıs sonrası darbeci subaylar müdahaleyi meşruluğunu kaybetmiş olan bir siyasi iktidar karşısında halkın direnme hakkını kullanması olarak tanımlamışlar iken, 12 Eylül’de darbeciler memlekette huzur ortamını teskin etmek ve anarşiye son vermek amacıyla yönetime el koymuş olduklarını öne sürmüşlerdir. Yani 27 Mayıs yalnızca dönemin iktidar partisi olan DP’ye karşı gerçekleştirilmiş olan bir harekât iken, 12 Eylül’de sivil siyaset toptan darbenin odak noktasında yer almıştır.

12 Eylül 1980 darbesinin sağlıklı şekilde tahlil edilebilmesi ve 1982 Anayasası ile başlayan süreçte devlet elitlerinin vatandaşlık kavramına yüklemiş olduğu anlam ve değer kümesinin açıklığa kavuşturulabilmesi için Eric Nordlinger’in modern demokrasilerde askerlerin kuvvet kullanarak yönetime gelmeleri hakkında yapmış olduğu üçlü sınıflandırmanın göz önüne getirilmesi gerekmektedir.

Nordlinger’in yapmış olduğu sınıflandırma temelde iki soruya verilecek olan cevaplara dayanmaktadır. İlk olarak; askerler yönetimi doğrudan üstlenmişlerdir yoksa ülkemizde de 12 Mart muhtırasında bir örneğinin verilmiş olduğu gibi bir grup sivil yönetime getirerek perde arkasında kalmayı mı tercih etmişlerdir. İkinci olarak ise askerlerin yeni dönemde mevcut siyasi, toplumsal ve ekonomik sistemde yapacakları revizyonun boyutu ne olacaktır. Küçük değişikliklerle mevcut sistem devam mı ettirilecektir yoksa toptan bir değişim mi öngörülmektedir. Bu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda askeri müdahaleler üç ayrı başlık altında toplanmaktadır. Birinci tip askeri müdahaleler sivillerin askerler tarafından belirlenmiş olan genel esasların içerisinde kalarak ülkeyi idare etmiş olduğu yönetim pratiğini doğurmaktadır. İkinci tip müdahaleler ise askerlerin ülkelerini aracısız biçimde yönetmeleri haricinde birinci tip askeri müdahaleler ile benzer özellikler taşımaktadır. Yani her iki tip askeri darbelerde mevcut sisteme dair bütüncül bir değişim yaşanmamaktadır. Üçüncü tip müdahalelerde ise askerler hem fiili olarak ülkeyi idare etmeye başlamakta hem de siyasi, ekonomik ve toplumsal yaşamda köklü değişiklikler gerçekleştirmektedirler (Nordlinger, 1977: 22-23 aktaran Heper ve Tachau, 1983: 17).

12 Eylül müdahalesinin bu sınıflandırma uyarınca hangi tip müdahaleler kapsamında değerlendirilebilecek olduğu kısa süre içerisinde açıklığa kavuşmuştur. Darbenin ardından ülke ordu içerisindeki en yüksek rütbeli beş subayın üyeleri olduğu Milli Güvenlik Konseyi'nce (MGK) yönetilmeye başlanmış; emekli bir asker olan Bülend Ulusu'nun başkanlığında kurulan asker ve teknokratlardan oluşan Bakanlar Kurulu ise yönetim mekanizması içerisinde herhangi bir etkiye sahip olamamıştır. MGK yayımlamış olduğu genelgelerle; TBMM'yi feshederek siyasi partileri kapatmış ve parti liderlerini siyasi yasaklı hale getirerek göz altına almış, modern demokrasilerde idare karşısında hakkını aramayı kendisine şiar edinmiş olan vatandaşlık anlayışının üretim merkezi olarak kabul edilen sendika, dernek ve sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerine son vermiş, her türlü grev ve gösteriyi yasa dışı ilan ederek darbe öncesinde grev hakkını kullanan tüm işçilerin işbaşı yapmasını mecbur kılmış, çok sayıda dergi, gazete ve yayınevinin kapatılmasını öngörmüştür.

Darbeciler almış oldukları olağanüstü güvenlik önlemler sayesinde çok kısa süre içerisinde 12 Eylül öncesinde halk tarafından ülkedeki huzursuzluğun baş sorumlusu olarak kabul edilen sokak olaylarını %90'a yaklaşan oranda sonlandırmışlardır (Zürcher, 2016: 403). Sokak olaylarının önünün kesilmesinin ardından darbeciler mesailerinin önemli bir kısmını ekonomik geri kalmışlığı ve yönetsel istikrarsızlığı nasıl ortadan kaldıracakları sorusuna cevap aramakla geçirmişlerdir.

Yaygın kanaat bu iki sorunun birincisinde olduğu gibi kuvvet kullanarak çözüme kavuşturulamayacak olduğu şeklindedir. Zaten darbeci askerlerde Türkiye'nin 1970'li senelerde yaşamış olduğu ekonomik sıkıntıları siyasi istikrarsızlığın bir sonucu olarak gördüklerini defaatle ifade etmişler, bu durumdan ise adeta güçlü siyasi iktidarların varlığına bir set olmak amacıyla yazılmış olan 1961 Anayasası'nı sorumlu tutmuşlardır.

Bu kapsamda darbenin ardından fiilen askıya alınmış olan 1961 Anayasanın yerine yeni bir anayasa yapmak gerekliliği doğmuştur. Bir başka deyişle 1961 Anayasası da 1924 Anayasası ile benzer kaderi yaşamış ve bir askeri darbe neticesinde yürürlükten kaldırılmıştır. 1961 ve 1982 Anayasalarının her ikisi de askeri darbeleri

takip eden dönemler içerisinde hazırlanmış olmalarına rağmen aralarında benzerlikten çok farklılıklar bulunmaktadır.

Bu farklılık noktalarından birincisi 1961 Anayasasının yazımında dönemin iktidar partisi haricinde toplumun farklı kesimlerinin temsil edilebildiği bir meclisin görev alması iken, 1982 Anayasasında görevli olan heyetin çok daha dar kapsamlı olmasıdır. 1982 Anayasası'nın yazımını darbe sonrasında kapatılmış olan TBMM'nin işlevini görmesi amacıyla oluşturulan ve üyelerinin üçte birini MGK'nin doğrudan seçtiği üçte ikisinin valiler tarafından belirlendiği Danışma Meclisi'nin (DM) içerisinde çıkmış olan on beş kişilik bir komisyon gerçekleştirmiştir. Bu yüzdendir ki 1961 Anayasası hazırlanırken var olan toplumsal çeşitliliği 1982'de gözlemleyebilmek mümkün olmamıştır.

1961 ve 1982 Anayasaları arasındaki bir başka önemli farklılık anayasa metinlerinin halkoyuna sunulması sürecinde yaşanmıştır. 1961'in aksine 1982'de halk oylaması eşit koşullar altında gerçekleşmiş değildir ve referandumda hayır oylarının çoğunlukta çıkması halinde ilerleyen süreçte ne gibi gelişmelerin yaşanacak olduğuna dair güçlü bir belirsizlik söz konusudur. Mevzubahis koşullar etkisini halk oylamasının sonuçları üzerinde de güçlü biçimde hissettirmiş ve ret oylarının oranı 1961'in çok daha gerisinde kalarak yalnızca %8,6 olmuştur (Aydın ve Taşkın, 2014: 334).

Özetle 1982 Anayasası, 1961 Anayasasının aksi şekilde devlet bekası söz konusu olduğu takdirde özgürlüklerin kısıtlanabileceği bir hukuki düzen inşa etmiştir. 1961'e karşıt biçimde kişilerin yerine getirmesi gereken vazifelerin topluma karşı değil idareye karşı olması öngörülmüş ve anayasa adeta 1971-1973 değişiklikleri iyice dejenere olmuş 1961 Anayasası'nın "hayaletiyle boğuşur" hale gelmiştir (Parla, 2016: 44-45). Bu bağlamda vatandaşlık politikalarının çehresi de önemli ölçüde değişiklik göstermiş ve vatandaş-idare ilişkileri idarenin vatandaş karşısında öncelikli kabul edildiği bir zemin üzerinde gerçekleşmiştir. Vatandaşların; sivil toplum kuruluşlarına üye olmasının veya siyasetçilerin güncel meselelerle ilgili alacakları kararlar hakkında baskı grupları oluşturmalarının anayasa ve kanunlar eliyle iyice zor hale getirilmiş olduğu bu dönemde anayasanın vatandaşlık konusunu doğrudan veya dolaylı biçimde düzenlemekte olan maddeleri de yeni dönemin vatandaşlık anlayışıyla uyumlu olacak

biçimde yazılmıştır. 1982 Anayasasının başlangıç kısmında yer alan ifadeler vatandaşlıkla politikalarıyla ilgili olarak her iki anayasanın arasındaki farklılık noktalarının belirgin hale gelmesiyle ilgili olarak başvurulabilecek kaynaklardan bir tanesidir.

Devlet ve millet kavramlarının çoğunlukla Türk ön adı ile kullanıldığı ilgili bölümde özellikle bu iki kavramın ilk harfleri büyük harflerle yazılmış iken aynı özen vatandaş kavramı söz konusu olduğunda gösterilmiş değildir. 1961’de mevcut olmayan bir şekilde anayasanın başlangıç kısmında devlet “kutsal” sıfatı kullanılarak isimlendirilmiş ve hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk milli menfaatlerine, devletin bölünmez bütünlüğüne, Türklüğün milli ve manevi değerlerine aykırı olamayacağı ifade edilmiştir .2001 senesinde AB’ye üyelik tartışmaları esnasında 1982 Anayasa’nın başlangıç kısmında yer alan bu ifadenin düşünce ve ifade özgürlüğüne aykırılık teşkil etmiş olduğu için değiştirilmesine karar verilmiş ve anayasanın yeni *halinde* “düşünce ve mülahaza” kavramları yerini “faaliyet” kavramına bırakmıştır (Kili ve Gözübüyük, 2006: 292-293).

Anayasa’nın ikinci maddesinde ise Cumhuriyet’in nitelikleri sayılıyorken 1961 Anayasası’ndan farklı olarak insan haklarına dayalı ifadesinin yerine insan haklarına saygılı ifadesi kullanılmış ve milli devlet ibaresi anayasa metninden çıkartılarak yerine Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet ibaresi eklenmiştir (Gözübüyük, 2017: 204). Bu değişikliğin vatandaşlık politikaları bakımından ifade etmiş olduğu anlam devletin insan hakları kavramı ile kurmuş olduğu ilişkinin gevşemesine bağlı olarak liberal bir vatandaşlık rejiminin oluşumunun imkânsız hale gelmesi şeklinde yorumlanabilir. Atatürk milliyetçiliği ifadesinin anayasanın ikinci maddesinde yer alması ise askerlerin yeni dönemde Atatürk’e ve Atatürkçülük düşüncesine atfetmiş oldukları değerlerin anlaşılabilmesi adına önemlidir.

Darbeci askerlerin bakış açısıyla sağ ideolojide sol ideolojide kökü dışarıda olan fikri akımlardır ve gençler arasında yaşanan ideoloji kaynaklı tartışmalar “kardeş kavgası” niteliğindedir. Askerlerin kardeş kavgasını sonlandırmak adına bulmuş oldukları yöntem ise tüm toplumsal kesimlerin askerlerce yorumlanmış ve yeni bir biçim kazandırılmış olan Atatürkçülük ideolojisine inanmalarıdır. Askerlerin zihin

dünyasında yer alan haliyle Atatürkçülük güçlü devlet idaresini olmazsa olmaz olarak kabul etmektedir ve bu anlayışın vatandaşlık kavramına getirmiş olduğu yorum haklardan ziyade ödevlerin ön plana çıkartılması yönündedir.

1982 Anayasası'nda kendisinden önceki iki anayasaya benzer biçimde vatandaşlık konusunu doğrudan ele alan bir madde mevcuttur ve anayasanın vatandaşlık konusunda gerçekleştirmiş olduğu yaklaşım farklılığını ilgili maddenin üst başlığında da görebilmek mümkündür. 1961 Anayasasında Vatandaşlık başlığı kullanılmış iken, 1982'de bu başlık yerini Türk Vatandaşlığına bırakmıştır. İlgili anayasa maddesi ilk hali şu şekildedir:

“Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür.

Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk'tür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir.

Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.

Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz.

Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz.”
(1982 Anayasası, m.66).

İlerleyen süre zarfında yapılan değişiklikler neticesinde “Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığının kanunla düzenlenecek” olduğuna dair ifade anayasa metninden çıkartılmış ve böylelikle Türk vatandaşlığının kazanılması noktasında cinsiyet eşitliği ilkesi hayata geçirilmek istenmiştir (Soyarik Şentürk, 2009: 148).

1982 Anayasasında öngörülen vatandaşlık anlayışının kendisinden önceki anayasalardaki vatandaşlık anlayışlarından en önemli farklılık noktasını oluşturan merkezi idarenin güçlendirilmesi ve vatandaşların sahibi olduğu temel hak ve özgürlüklerin devletin çıkarları söz konusu olduğu takdirde rahatlıkla sınırlandırılabilir olduğu görüşü anayasanın muhtelif maddelerinde de kendisine

yer bulmuştur. Dolayısıyla; vatandaşlık kurumunun 1961 Anayasasında ilk halinde var olan aktivizmle ilişkili yönü 1971 sonrasında iyice gevşetilmiş olduğu gibi 1982 Anayasası ile toptan ortadan kaldırılmıştır.

1982 Anayasası'nda 1961'e göre farklılık arz eden ve dolaylı biçimde de olsa vatandaşlık politikalarının kapsamında değerlendirilebilecek olan bir diğer nokta ise asırlardır Anadolu coğrafyasında varlığını sürdüren Türkçe harici diller ve alt kültür gruplarının varlığına dair ortaya konulan yaklaşımdır.

1961'de ve öncülü anayasalarda her ne kadar kamusal alanın yalnızca Türklükle ilişkili değerler üzerinden oluşturulması gibi bir amaç var olsa da farklı kültürlerin yaşatılması ve dillerin kullanımıyla ilgili kısıtlayıcı bir hükme rastlanılamamaktadır. 1982'de işin seyri değişmiş, ifade ve basın-yayım özgürlüklerinin sadece kanunun izin vermiş olduğu dillerde yapılabilecek olduğu kabul edilmiştir. İlgili anayasa maddelerindeki bu değişim göstermektedir ki; 1982 Anayasası itibarıyla devlet nazarında Türkçe harici diller birer “yasaklı dil” haline gelmiş bu dillere kaynaklık eden kültürlerin ise korunup bir sonraki nesillere aktarımının önüne geçilmek amaçlanmıştır (Erdem, 2012: 15). Anayasanın farklı dillerin özgürce kullanımı ve bu dillerde basın faaliyetlerinin yapılmış olması hakkında getirmiş olduğu yasak ilerleyen senelerde anayasadan çıkartılmış ve özellikle 2000'lerin başında hükümetin izlemekte olduğu liberal politika kapsamında bu dillerin yasaklanması bir yana kullanımı önündeki engeller kaldırılmış, devlet televizyonunda haftanın belirli saatlerinde bu dillerde yayın yapılmaya başlanmış ve devlet tüm yayınlarını bu dillerden birisi olan Kürtçe ile gerçekleştiren bir kanal kurmuştur.

1982 Anayasanın farklı dil ve kültürlerle dair edinmiş olduğu bu yasakçı tutum dolaylı şekilde de olsa vatandaşlık anlayışının niteliğine dair ipuçları vermektedir. Devlet-vatandaş ilişkilerinin düzenleniş ve vatandaşlığın tarifinde haklar ile vazifeler arasında yapmış olduğu ayrımla devletçi karakterin gayet baskın biçimde hissedilmiş olduğu 1982 Anayasası vatandaşlık anlayışı liberal öğretinin dokunulmaz haklar olarak kabul ettiği ana dilin öğretimi ve kullanımı hakkının ihlal edilmesiyle ilgili olarak evrensel hukuk kurallarını ihlal eden bir yaklaşım belirlemiştir. Türk demokrasinin 1990'ların sonu 2000'lerin ise başında yaşamış olduğu olumlu yönde

gelişmeye bağlı olarak Türk vatandaşlığıyla ilgili devletçi yaklaşımdan birazda olsa vazgeçilmiş olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

1982 Anayasasının hukuki yönünü oluşturmuş olduğu Türk vatandaşlığının bir diğer yönü ise eğitim politikaları ve okullar aracılığıyla kurgulanmıştır. Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın yayımlamış olduğu temel metinler ve Vatandaşlık Bilgileri dersinde okutulmak için hazırlanmış olan ders kitaplar yeni dönemin vatandaşlık anlayışının okul sıralarında öğrencilere kazandıracak olan aracı metinler olarak düşünülmüş ve bu kapsamda II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk senelerine benzer şekilde eğitim kurumlarının asli görevlerinin dışında bir de devletin kurgulamış vatandaşlığın aktarımı gibi bir misyona sahip olması beklenmiştir. II. Meşrutiyet'te farklı milletlere mensup Osmanlı halkının kardeşliği ve Osmanlı vatanının bütünlüğü, Cumhuriyet'in ilk senelerinde Cumhuriyet idaresinin faziletleri okullardaki vatandaşlık eğitiminin odağında yer almış iken 12 Eylül'ün ardından okullarda okutulan vatandaşlık dersinin merkezinde idareye bağlılık ve “kökü dışarıda fikir akımlarının” peşinden giderek “kardeş kavgasının bir parçası olmamak” yer almıştır.

Dönemin okullarda Vatandaşlık Bilgisi dersinde okutulması için hazırlanmış olan kitaplarıyla Bakanlığın iç hizmet materyalleri incelendiği takdirde fark edilecek olan ilk gerçek; herhangi bir hakkın özneliğinin vatandaşlar kavramıyla değil millet kavramı ile ifade edilmiş olmasıdır. 12 Eylül dönemimin vatandaşlık eğitimiyle ilgili olarak çok partili siyasi döneme göre sahip olduğu bir diğer fark ise demokrasi kavramına yapılmış olan vurgunun azalmasıdır. Ders kitaplarında demokrasiye dair vurgunun sadece iki başlıkta yapılmış olduğu görülecektir. Devletin demokratik bir rejime sahip olması ve öğrencilerin demokrasinin okullarda yansıma alanı olarak kabul edilen eğitici kol faaliyetlerine katılım göstermeleri için teşvik edilmesi (Üstel, 2014: 281). Kitaplarda hak sahipliğinin tekil bir kavram olan vatandaşlıktan ziyade bir topluluk ismi olan millet ile ifade edilmesi basit bir tesadüf değil aksine yönetici kadronun liberal değerler konusunda taşımış oldukları olumsuz bakış açısının bir sonucudur.

1980’li yıllarda okullarda verilen vatandaşlık eğitiminin gözde kavramlarından bir diğeri ise “Müslümanlık” olmuştur. Atatürkçülüğü siyasal ayrışmanın panzehiri olarak gören askerlerin Atatürk’ün döneminde toplumsal yaşamın dışarısında bırakılmış olan din olgusunu yeniden vatandaşlık politikalarının üretiminde değerli hal getirmesi bir tezatmış gibi görünüyor olmakla beraber 12 Eylül döneminin ideolojiler üzeri milli birlik ve beraberlik projesinin bir gereğidir.

Askerler iktidarları döneminde millet arasında ortaklaşmayı sağlayacak olan her türlü değere olumlu bir anlam yüklemişler ve bu kapsamda üyeleri aynı dinin ve mezhebin mensubu olan bireylerden meydana gelmiş olan bir toplumda toplumsal birliğin daha kolay şekilde sağlanabilecek olduğuna inanmışlardır (Üstel, 2014: 328). Vatandaşlık Bilgileri dersinin yaşamış olduğu dönüşümün bir benzeri de dönemin Coğrafya eğitimi ve Coğrafya dersi kitapları için gerçekleşmiş ve Türklük kavramının güçlü şekilde vurgulandığı ve dünyanın her bir bölgesindeki Türklerle Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasındaki bağın güçlü şekilde vurgulanmış olduğu bir anlayış baskın hâle gelmiştir (Özkan, 2018: 207).

12 Eylül sonrası dönemin vatandaşlık anlayışıyla ilgili diğeri başlıklarda olduğu gibi eğitim politikaları başlığında da 1990’lı yıllarda görece bir değişim yaşanarak devletçi yön törpülenmeye başlamıştır. Bu kapsamda Coğrafya ve Tarih dersi kitaplarının daha objektif bir hal alması ve Vatandaşlık Bilgileri Dersinin isminin Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi şeklini alması akla gelen ilk örnekler arasında yer almaktadır.

Özetle; başlangıç noktasını Lozan Barış Konferansı Görüşmeleri olarak alırsak bugüne kadar geçen süre zarfında farklı dünya görüşlerine sahip siyasi partiler iktidarları döneminde pek çok mesele hakkında farklı politikalar izlemiş olsalar da bu politik ayrışmanın görülebildiği başlıklardan bir tanesi vatandaşlık politikaları olmamıştır.

Devlet-vatandaş ilişkilerinin 1961 Anayasası’nın ardından kısa bir süre için değişmiş olan niteliği haricinde Cumhuriyet’in ilanından bu yana aynı doğrultuda devam etmiş olduğunu söyleyebilmek mümkündür ve bu ilişki özgürlük-güvenlik

devletin tercihini güvenlikten yapması devletin bekası söz konusu olduğunda temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasında bir mahsur görülmemesi biçiminde formüle edilmektedir.

Cumhuriyet anayasalarında vatandaşlığın halkı bütünüyle kapsayacak biçimde tanımlanması ve devletin farklı kimlik biçimlerini anayasada yer alan haliyle vatandaşlığın bir parçası olarak kabul etmeyecek olması yerleşik bir ilke olmasına karşın vatandaşlık kurumuyla halk arasındaki ilişkinin ifadesinde tercih edilen sözcükler birbirinden farklı olmuştur. Kuşkusuz bu farklılığın en önemli sebebi anayasanın yazılmış olduğu dönem de var olan konjonktürel değerlerdir. Söylenenleri daha da somutlaştırmak gerekirse 1924 Anayasası'nda vatandaşların ancak "vatandaşlık bakımından" Türk olabilecekleri söylenmiş, 1961 ve 1982'de ise bu şekilde bir kısıtlayıcı ifadeye yer verilmemiştir. Vatandaşların Türk olarak kabul edilmeleriyle ilgili anayasalar arasındaki bu farklılığın temel sebebi 1924 Anayasası'nın yazılmış olduğu dönem var olan toplumsal yapı olmuş, Osmanlı Devleti'nden miras kalan gayrimüslim nüfusun genel nüfus içerisinde anlamlı bir orana sahip olması hasebiyle vatandaşların Türk olarak kabul edilmeleri sınırlayıcı bir ifadenin varlığı ile mümkün olmuştur.

Başta Yunanistan ile yapılmış olan nüfus mübadelesi olmak üzere Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanmış olan pek çok elim hadise gayrimüslimlerin ülke nüfusu içerisindeki payını azaltmıştır. Aktay; Cumhuriyetin kurucu kadrosunun dini ve manevi değerlerin politik sahneye taşınmasıyla ilgili sahip olduğu olumsuz görüşlere sahip olduğunun biliniyor olmasına karşın nüfusun bütünüyle Müslümanlardan meydana gelmesini istemlerini dikkat çekici bulmaktadır ve bu isteği tek parti iktidarının benzer niteliklere sahip insanlara sahip bir toplum yaratmak düşüncesiyle açıklamayı tercih etmektedir. Bu yönüyle kamuoyunda sıkça kendisine yer bulan Türkiye nüfusun %99,9'unun Müslüman olduğu söyleminin tarihi kökenleri Cumhuriyet'in ilk senelerindeki politik tercihlere dayanmaktadır (Aktay, 2009: 99-100).1924'ü takip eden anayasalarda ise vatandaşlara "Türk denecek olduğu" veya vatandaşların "Türk oldukları" herhangi bir nitelemeye yer vermeden ifade edilmeye başlanmıştır.

Yine Cumhuriyet dönemi anayasalarında vatandaşların sahip olduğu hak ve özgürlükler yerine getirmekle yükümlü sayıldıkları ödev ve vazifelerin gerisinde konumlanmışlar ve bu yönüyle Türk vatandaşlığının pratik yönü cumhuriyetçi–toplulukçu vatandaşlık anlayışının etkisi altında şekillenmiştir. 1961 Anayasası’nın kabulünden sonraki on sene ve 2000’li yılların başında haklar-görevler dengesinde nispi bir değişiklik yaşanmış olmasına karşın hakların görevlere öncül kabul edildiği ve devletin farklılıkların vatandaşlık sahasında ifadesine müsaade verdiği, farklılıkları birer zenginlik kaynağı olarak kabul ettiği bir vatandaşlık rejimi kurumsal temellere sahip olamamıştır.

Son olarak Cumhuriyet dönemi Türk vatandaşlığının içeriği belirlenirken farklı tarihi kesitlerde farklı olgular ön plana çıkma eğilimi göstermiş ve vatandaşlığın gündelik yaşama yansıyan yönü öne çıkan olguların bir sonucu olmuştur. Bir değer olarak millet kavramı ve vatandaşlık politikaları sayesinde bir millet meydana getirmek düşüncesi her zaman için devlet elitleri tarafından kabul görmüş, 1930’lu senelerde ırk birliği, DP iktidarının ilk dönemi olan 1950’li yılların başında otoriter yönetimden kurtuluşu simgeleyen hak ve hürriyetler, 1960’lı yıllarda bireysel hak ve özgürlükler, 12 Eylül döneminde ise devletin bekası ve milli birlik ve beraberlik kavramları devletin vatandaşlık anlayışına dair bir önceki döneme göre öne çıkmış olan ayırt edicilik noktalarını oluşturmuşlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIK (1980-2002)

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde küresel ölçekte yaşanan bir dizi gelişme yaygın biçimde kabul görmüş olan ekonomik anlayış hakkında derinlikli bir sorgulama sürecinin doğmasına sebebiyet vermiş ve yükselen küreselleşme dalgası yerküreyi bütünüyle etkisi altına almıştır. Refah devleti politikalarından, neo-liberal ekonomi politikalarına geçiş bu sürecin önemli aşamalarından bir tanesidir. Yine bu minvalde yönetim organizasyonu içerisinde merkezi devletlerin payıyla ilgili yapılan tartışmalarda dönüşümün niteliğinin anlaşılabilmesi adına faydalı olacaktır. Başta ekonomi olmak üzere pek çok sahada etkisi hissedilmiş olan bu dönüşüm sürecini yirminci yüzyıl dahilinde vuku bulmuş kimi gelişmelerden bağımsız biçimde ele alabilmek mümkün değildir.

İnsanlık tarihinde meydana gelmiş en büyük felaketlerden birisi olan II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Avrupa kıtasının neredeyse tüm ülkeleri savaştan büyük ölçüde zarar görerek ayrılmış, birçok ülkenin ekonomisi iflas etmiştir. Bu koşullar altında devletin ekonomiye müdahale etmesi hususunda olumsuz bir bakış açısına sahip olan klasik liberal öğretisi rafa kaldırılmış ve devletin ekonomik yaşamda aktif bir aktör olması gerektiğini savunan refah devleti politikaları uygulamaya konularak ekonomik geri kalmışlık sonlandırılmak istenmiştir. Refah devleti politikaları kısa vadede dar gelirli kesimlerin belirli bir refah seviyesine ulaşması anlamına gelmiş olsa da ilerleyen senelerde bu politikanın insanların ekonomi sahasında sergileyebilecek olduğu yaratıcılığa ket vurmuş olduğu düşüncesi yaygın biçimde kabul görmeye başlamıştır. 1970'li yılların ikinci yarısı itibarıyla devletlerin küçültülmesi gerektiği biçiminde formüle edilen yeni öğreti merkezi yönetimlerin sadece ekonomi sahasında değil yönetim sürecinde de sahip oldukları etkinlik alanının daralması sonucunu doğurmuştur. Ulus devletlerin bir kriz içerisinde oldukları yerlerini ulus üstü organizasyonlara veya yerel yönetim birimlerine devredip etmeyecekleri tartışmalarının sesli şekilde gerçekleştirilmeye başladığı bu dönemde ulus-devlet vatandaşlığı anlayışı da ciddi biçimde sorgulanmaya başlamıştır.

1980'ler dünyasında devletler arası sınırların önemini yitirmeye başlaması; malların, hizmetlerin ve teknolojinin salt bir devletin tekelinde olamayacak kadar hızlı bir geçişkenlik göstermesi sonucunu doğurmuştur. Yine bu dönemde uluslararası göç hareketlerinin boyutu daha önce hiç olmadığı kadar genişlemiş ve çok sayıda insan vatandaşı olduğu devletten başka bir devletin sınırları içerisinde yaşamaya başlamıştır.

Bugünün dünyasında ister kendi iradeleriyle olsun isterse de bir mecburiyet dolayısıyla olsun vatandaşı olduğu ülkeyi terk etmiş ve başka bir ülkede yaşamaya başlamış olan insanların sayısı 175 milyona yaklaşmıştır. Bu haliyle dünya nüfusunun yaklaşık %3'ünün aslen vatandaşı olmadığı bir ülkenin sınırları dahilinde yaşamakta olduğunu söylemek yerinde olacaktır (Doytcheva, 2016: 11). Yaşanan bu göç dalgasının sonuçlarından bir tanesi ve belki de vatandaşlık politikaları bağlamında en önemlisi yüksek derecedeki homojenliği yitirmeleri olmuştur.

Değişik millet, dil, din ve kimliklerin sahibi olan bireyleri bünyelerinde barındırmaya başlayan ulus devletler farklı kimliklerin varlığının özel alanla sınırlandırıldığı resmî ideolojilerini bir kenara bırakmaya başlamışlar farklılıkların birlikte yaşayabilmelerini mümkün hale getirmeyi amaçlar hâle gelmişlerdir (Bağlı ve Özensel, 2013: 50). İdareci sınıfların yaşamakta olduğu bu zihniyet dönüşümü vatandaşlık politikalarını da doğrudan etkilemiştir. Mevcut ulus devlet vatandaşlığı pratiğinin devam ettirilebilmesi dışta göçmenlerin yapmış olduğu baskılarla zorlanmış olduğu gibi içte de vatandaşların siyaset kurumu ile kurmuş oldukları ilişkinin niteliğinde yaşanan değişim sebebiyle imkânsız hâle gelmiştir.

1980'li yıllar yöneticilerin daha önce duymaya çok da alışık olmadıkları kimi talepler vatandaşlar tarafından sesli biçimde dile getirilmeye başlanılmıştır. İnsanlar vatandaşlık bağı ile bağlı oldukları devletlerden yalnızca ekonomik gelişmişlik seviyelerinin yükselmesini talep etmekten vazgeçmişler daha doğru ifadeyle bu taleplerinin yanına kültürlerinin ve kimliklerinin de korunması ve siyaset sahnesinde temsil edilmesi fırsatının yaratılmasını eklemişlerdir (Köker, 2009: 31). Bu talepler vatandaşlık politikaları üzerinde de doğrudan etkili olmuştur. Göçmenlerin göç ettikleri ülkede vatandaş olarak kabul edilmelerinin mümkün olup olamayacağı, vatandaşlığın ulus üstü organizasyonlara mensubiyet üzerinden tanımlanmaya

başlaması tartışmaları, ulusal değerlere referans verilerek yapılan vatandaşlık tanımlarından vazgeçilmesi ve insan haklarının veya anayasaya sadakatin vatandaşlık tanımlamalarının merkezine oturtulması yönündeki tartışmalar yeni dönemde vatandaşlık çalışmalarının ana odağını oluşturmaya başlamıştır. Anayasal vatandaşlık, çokkültürlü vatandaşlık, Avrupa Birliği vatandaşlığı olarak isimlendirilen bu yeni vatandaşlık biçimleri nihayetinde belirli yönleri itibariyle Türkiye'deki vatandaşlık tartışmalarının da bir parçası olmuşlardır. Bahis olunan bu yeni vatandaşlık anlayışlarından Çokkültürlü vatandaşlığın, Türkiye'deki tartışma içerisinde de bir anlam ifade edebilecek olduğu görüşü Osmanlı'nın Cumhuriyet'e devretmiş olduğu toplumsal yapıdaki çeşitlilikle birlikte düşünüldüğü takdirde daha da değer kazanmaktadır. İmparatorluk dönemindeki bu çeşitlilik Karpat tarafından klasik dönem Osmanlı'da inşa edilmiş olan Millet Sistemi'nin toplum içerisindeki değişik din ve milletlerden insanların farklılıklarını korumak çabası ile açıklanmaktadır. (Karpat, 2006: 276). Benzer biçimde Hanioglu'da Tanzimat devrinde bürokrasi kademesi içerisinde genel anlamda kabul gören Osmanlı milletinin inşası düşüncesinin Osmanlı dini ve etnik cemaatlerinin temsilcileri tarafından ihtiyatla yaklaşılan bir mesele olduğunu ifade etmektedir (Hanioglu, 2010). Bu noktada şu gerçekliği açık biçimde ifade etmek gerekir ki Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalmış olan toplumsal sistemin çokkültürlük olgusunun gelişimine cevaz vermiş olduğu yönündeki görüşler karşısında ciddi itirazlara da rastlanılabilmektedir. Doytcheva salt Osmanlı için değil bütünsel manada monarşiler çağında var olan çoğulcu politik anlayışın çağdaş çokkültürlülük düşüncesi ile ilişkilendirilemeyecek olduğunu söylemektedir. Zira çağdaş çokkültürlülük düşüncesinin temel dayanakları arasında yer alan bireycilik, çokkültürlülük olgusunun yirminci asır ve monarşi yönetimlerinde farklı bir anlam ifade etmesi sonucunu doğurmaktadır. Yazar, çok milliyetli imparatorluklar döneminde devlet nazarında kabul gören değerlerin bireysel farklılıklar değil, dini cemaatler olduğunu söylemektedir (Doytcheva, 2016: 17-18). Osmanlı Devleti dönemindeki toplumsal yapının niçin çağdaş çokkültürlülük düşüncesiyle benzeştirilemeyecek olduğu yönündeki görüşlerde esasında bu noktaya dayanmaktadır. Ortaylı'da Osmanlı İmparatorluğu Millet Sistemi'nin genel

özelliklerinden bahsederken toplum içerisindeki dini kimliğe dayalı ayrışma hâlinde bahsetmekte ve bu dini cemaatlerin modern dönem azınlık toplumları ile benzeştirilemeyecek olduğunu savunmaktadır (Ortaylı, 2018).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan itibaren izlemiş olduğu ulusçu politikalar neticesinde sahip olduğu toplumsal çeşitlilik belirli ölçüde azalmış olsa da farklı kimlik gruplarının varlığı her zaman içim inkârı mümkün olmayan bir gerçeklik niteliğinde olmuştur. Özellikle 1990'lardan başlanarak 2000'lerin ilk senelerini de içerisine alan dönemde Türk vatandaşlığının tüm toplumsal kesimlerin kendilerini birinci sınıf vatandaş olarak kabul edebilecekleri bir hal alması yönündeki tartışmalar akademide ve Türk siyasetinde önemli bir yer işgal etmiştir. Bu yıllarda sıkça yaşanan dini sembollerin kamusal alanda görünür hale gelmesi, anadilde eğitime izin verilmesi, cemevlerinin devlet nazarında ibadethane olarak kabul edilmesi gibi başlıklarla ifade edilebilecek olan kimi kültürel talepler esasında devletin ve toplumun yaşamış olduğu demokratikleşme süreci ile yakından ilişkilidir.

Bu dönüşüm dalgasının yansıma alanlarından bir tanesini de devlet-vatandaş ilişkileri oluşturmuştur. İdarenin; Osmanlıdan bu yana devam etmekte olan 'devlet baba' misyonu ciddi bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Yirminci yüzyılın son dönemi Türkiye için AB üyelik sürecini hızlandırmak amacının da etkisiyle bir muhasebe dönemi olarak geçmiş, bireysel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi hükümetlerin siyasal kimliklerinden bağımsız bir devlet politikası niteliği kazanmıştır. Bu süre zarfında yaşanan gelişimin ne ölçüde yeterli olduğu ve demokratikleşme hedefine ulaşıp ulaşılamadığıyla ilgili farklı görüşler var olmakla birlikte bu süreçte devletin vatandaşlık kavramına yüklemiş olduğu anlamda bir değişikliğin yaşanmış olduğuna dair farklı toplumsal kesimler arası bir ortaklık olduğunu ifade edebilmek mümkündür. Çalışmamızın bundan sonraki kısımlarında; 1980'den başlanarak yukarıda bahsi geçen dönemlerin tümünde yaşanmış olan tartışmalar ve dönemin ruhunu açıklamak adına kullanılabilecek olan belgeler ışığında Türk vatandaşlığının nasıl bir hal aldığı sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır. 2002 sonrası dönemin pek çok başlıkta olduğu vatandaşlık politikaları bağlamında da ayrı bir çalışmaya kaynaklık edebilecek derinliğe sahip olması ve 2002 senesi itibariyle vatandaşlıkla ilgili siyasal kültür ve

yasal mevzuatın hangi noktaya ulaşmış olduğunun cevaplanmak istemesi çalışmada 2002 senesini bir sınır olarak belirlememiz sonucunu doğurmuştur.

3.1. 1980 Sonrası Süreçte Türk Vatandaşlığı

12 Eylül’de askerlerin yönetime el koymaları ile başlayan yeni süreç Türkiye özelinde yeni bir vatandaşlık rejiminin inşa edilebilmesi için gerekli olan koşulları doğurmamış, Cumhuriyet dönemi anayasalarının ve hukuki metinlerinin vatandaşlık konusundaki ortak yaklaşımı olan vatandaşlık meselesinin devletçi bir bakış açısı ile yorumlanmaya devam etmesi eğilimi 1982 Anayasası’nda da kendisini güçlü biçimde hissettirmiştir.

1980’li yıllardan bugüne kadar Türk vatandaşlığının anayasadaki haliyle tanımlanış biçiminde bir değişim yaşanmamış olmakla birlikte vatandaşlık politikaları bakımından doğrusal bir ilerlemenin söz konusu olduğunu ifade edebilmek mümkün değildir. Bu kapsamda Türkiye’nin 1990’lı yıllar itibariyle vatandaşlık rejiminde yaşanmış olan kısmi liberalleşmenin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi adına toplumun sahip olduğu dinamik karakter ve çokkültürü yapı bir kat daha önem kazanmaktadır.

3.1.1. Askeri İdare: 1980-1983

12 Eylül 1980 tarihinde askerlerin yönetime el koyması ile başlayan ve 6 Kasım 1983 tarihindeki Milletvekili Genel Seçimlerinin yapılmasına kadar süren otuz sekiz aylık süreçte ülkenin yönetimdeki en yetkili mercii darbenin lider kadrosu olmuş, askerlerin gözetiminde kurulmuş olan hükümet ise daha ziyadesiyle prosedürel bir anlam ifade etmiştir. Demokrasinin evrensel manada kabul görmüş ilkelerinin ve demokratik bir rejime sahip olan memleketlerin olmazsa olmaz değerleri arasında sayılan temel hak ve hürriyetlerin iyiden iyiye sınırlanmış olduğu bu dönemde vatandaşlık konusuyla alakalı birtakım önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Bu gelişmelerden birincisi, 1960’lı yıllardan itibaren yoğun bir şekilde yurtdışına göç etmiş olan Türk işçilerin yaşamakta olduğu ülkelerde karşılaşmış

oldukları sorunların çözüme kavuşturulması amacıyla gerçekleşmiş olan yasal düzenlemedir (Soyarik Şentürk, 2009: 149).

Vatandaşlık meselesinde takınmış oldukları genel tavır uyarınca Cumhuriyet tarihinin en otoriter vatandaşlık rejimini inşa etmiş olan ara rejimin karar alıcıları bu konuda liberal bir yaklaşım sergilemeyi yeğlemişler ve 13 Şubat 1981 tarihinde gerçekleştirilen bir yasal düzenlemeyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti vatandaşı olan bir kişinin halihazırda yabancı bir devletin vatandaşı olması halinde ve ya yakın gelecekte yabancı bir devletin vatandaşlığını kazanacak olduğuna dair güçlü bir emarenin varlığı halinde Türk vatandaşlığından ayrılabilir olduğu kanaat getirilmiştir. Yine aynı düzenleme kapsamında Türk vatandaşlığından çıkmış olan kişinin ilgili yabancı ülkenin vatandaşlığını edinmesinin ardından üç sene içerisinde de tekrar Türk vatandaşı olabilmesinin önü açık hale getirilmiştir (Soyarik Şentürk, 2008: 32). Vatandaşlık kanununda yapılan bu değişiklikle kamuoyunda gurbetçi olarak adlandırılan çalışmak amacıyla yabancı bir ülkeye gitmiş olan Türk vatandaşlarının Türkiye ile bağlarını koparmadan vatandaşı oldukları ülkede güçlü birer aktör olabilmelerin mümkün kılınmak istenmiştir.

Aynı tarihte Vatandaşlık Kanunu'nda yapılan bir başka düzenleme ise ülke sınırları içerisinde bulunmayan Türk vatandaşlarından Türkiye'nin iç ve dış güvenliği tehdit oluşturan kişilerin normal koşullar altında üç ay, olağanüstü koşullar halinde ise bir ay içerisinde Türkiye'ye dönmemeleri halinde vatandaşlıktan çıkartılabilmeleri mümkün hale getirilmiş ve 227 kişinin vatandaşlık hakkı bu değişiklik gerekçe gösterilerek elinden alınmıştır. Vatandaşlık hukukunun evrensel esaslarından bir tanesi olan hiç kimse zorla vatandaşlık hakkının elinden alınamayacağı olduğuna dair ilkenin açık biçimde ihlal edilmesi anlamına gelen bu düzenleme Şubat 1992'de yürürlükten kaldırılmıştır (Kadirbeyoğlu, 2009: 422-423).

1980-1983 yılları arasındaki ara dönem vatandaşlık politikaları bağlamında oldukça hareketli bir dönem olarak kabul edilmelidir. Zira, Vatandaşlık Kanunu'nun ilgili maddesinde Türk vatandaşlığının hangi hallerde kaybedilecek ve kazanılacak olduğuna dair yapılmış olan düzenlemeler bu dönemde doğrudan gündelik yaşama tatbik edilmiştir. Yine aynı dönemde İskân Kanunu çerçevesinde Türk vatandaşlığına

kabul edilen “Türk kökenli veya Türk kültürüne yakın kişilerin” sayısında da ciddi bir artış gözlemlenmiş ve 1930’lı yıllardan itibaren belirli bir ölçüde devam etmekte olan nüfusun Türkleştirilmesi uygulamaları ve bu uygulamaların vatandaşlık politikaları ile kurmuş oldukları ilişki varlığını devam ettirmiştir (Soyarık Şentürk, 2008: 33). Askeri rejimin toplum içerisindeki farklılıkların varlığı hakkında sahip oldukları olumsuz bakış açısı ve toplumu homojen bir bütün olarak kabul etmek fikrine sahip olmaları da 1980-1983 arası dönemde kimi uygulamalar ile somut hale gelmiş ve bu uygulamalar dolaylı biçimde de olsa vatandaşlık politikalarının genel niteliğiyle ilgili birtakım ipuçları sunmuştur.

Askeri rejimin kamusal alanda Türkçe harici bir dilde işlem yapılmasını yasaklamış olması vatandaşlığın ulusal bir kimlik biçimi olarak algılanmasına yönelik güçlü etno-milliyetçi vurgunun varlığını kanıtlayan nitelikte bir gelişme olarak değerlendirilmelidir (Köker, 2010: 61).

Askeri ara dönem Kasım 1983’te gerçekleştirilen Genel Seçimler ile resmen sonlanmış, halk tercihini askerlerin açıktan desteklemiş oldukları Turgut Sunalp liderliğindeki Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP)’den yana değil Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP)’dan yana kullanmıştır. ANAP’ın tek başına iktidar olmaya yetecek meclis çoğunluğunu elde etmesi ile başlayan süreç her anlamda Türkiye için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

3.1.2. Vatandaşlığa Dair Yeni Tartışmalar ve Eskiye Savunma Refleksi: 1983-1989

Cumhuriyet’in ilanından bu yana Türkiye’yi yönetmiş olan farklı simalar ve temsilcisi oldukları siyasi gelenekler pek çok konuda ihtilafa düşmüş olmalarına rağmen 1961 Anayasası’nın ilk halinin yürürlükte kaldığı on senelik zaman dilimi haricinde vatandaş-devlet ilişkilerinin düzenlenişini güçlü devlet idaresi-zayıf halk ikilemi üzerinden şekillendirmeyi tercih etmek noktasında uzlaşa sağlamışlardır. Bu sebeptendir ki; yönetim kademesinde askerlerin mi yoksa sivillerin mi bulunduğu veya hangi dünya görüşünden insanların desteğini almış olan partinin seçimlerden galip

olarak ayrılmış olduğu devletin, vatandaşlık kavramına yüklemiş olduğu anlama dair bir değışikliğin yaşanmasına olanak sağlamış değildir.

Cumhuriyet hükümetlerinin vatandaşlık bahsinde sahip oldukları devletçi karakter ve söylemi esasında birkaç gerekçe ile açıklayabilmek mümkündür. Öncelikle, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan modernizasyon süreci Cumhuriyet'e Avrupai tarzda örgütlenmiş olan güçlü bir merkezi idare ve bürokrasi sistemini devretmiş, Cumhuriyet yönetimi de Millî Mücadele yıllarında bir ölçüde üzerini örtmüş olduğu güçlü bir merkezi idarenin varlığıyla hayata geçirilebilecek olan politik ajandasını 1923 sonrasında uygulamak imkanına sahip olmuştur. İkinci olarak ise; devletin büyümesi ve otoriter bir nitelik arz etmeye başlaması insanlığın tarih boyunca yaşamış olduğu birtakım gelişmelerin sonucunda kaçınılmaz bir gerçeklik halini almış, II. Dünya Savaşı'nın ardından özellikle Avrupa kıtasında devletin farklı alanlara müdahil olan bir yapıya sahip hale gelmesi eğilimi kuvvetlenmiştir. Yönetici sınıfların iktidarlarını 1980 sonrası süreçte olduğu gibi yerel yöneticiler ve ya sivil toplum örgütlerinin temsilcileri ile paylaşmak zorunda kaldıkları bir yönetim modelinden henüz bahsedilemediği, devletin ekonomiyle ilgili tasarruflarının klasik liberal öğretinin “görünmez el” metaforu üzerinden tenkit edilmediği bu yıllarda vatandaşlıkta, vatandaşların ortak bir ulusal kimliği taşıyarak devlete üyelik bağı ile bağlı olması anlamını taşımış ve Türkiye'de de vatandaşlık politikalarının genel esasları bu çerçevede çizilmiştir.

Refah devleti politikalarının 1970'li yıllar itibariyle yaşamaya başlamış olduğu kriz var olan çizginin terk edilmesini bir gereklilik haline getirince 1980 sonrasında dünya yeni bir dönüşüm rüzgarının etkisi altına girmiştir (Göktürk, 2006: 91). Devletin, “geri çekilmesi” ile formüle edilebilecek olan bu dönüşüm yalnızca ekonomi ve siyaset ile sınırlı kalmış değildir.

1980'li yıllarda dünya ölçeğinde yükselmekte olan sosyo-politik gerilim bir yönüyle vatandaşlık politikalarıyla da ilişkilidir. Zira, bu gerilimlerin oluşumunda ulus devletlerin çatısı altında yaşamakta olan farklı toplulukların din, dil ve etnik aidiyet temelinde öne sürmüş oldukları kimlik talepleri önemli bir yer tutmaktadır. Yine geçmişin aksine bir toplum içerisinde benzerliklerin ön plana çıkartılmasından

vazgeçilmesi ve vurgunun farklılıklar üzerinde yoğunlaşmaya başlaması da önemli bir değişim olarak kabul edilmektedir (Üstel, 1999: 35). Kısacası bu yıllarda çoğunluğun haricinde kalan bir etnik ya da dini kimliğe sahip olan insanlar vatandaşlığın mevcut ortak bir kimlikte uzlaşma biçiminde formüle edilmiş olması haline itiraz etmeye başlamışlardır. Azınlıklarca dile getirilen bu itirazların Türkiye'ye olan yansıması birkaç sene gecikmeli olarak gerçekleşmiştir. Şüphe yok ki bu gecikmenin altında yatan en temel sebep 1980-1983 yılları arasında farklılıklara hoşgörü ile yaklaşılacak bir siyasi atmosferin ülkede bulunmuyor oluşudur. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren ise önemli bir değişim yaşanmaya başlamış ve Cumhuriyet'in ilanından bu yana devlet nazarında vatandaşlığın kabul edilebilir sınırlarını belirlemek için oluşturulmuş olan "makbul vatandaşlık" ciddi bir sorgulama ile karşı karşıya kalmıştır.

Bu dönemde mevcut vatandaşlık politikalarına dair biri içten diğeri dıştan kaynaklanan iki ayrı meydan okumanın varlığından bahsedilebilir. Bunlardan birincisi; Cumhuriyet'in kuruluşu ile başlayan süreçte ulus tanımlanıyorken devletin belirlemiş olduğu sınırların dışarısında kalan kimlik gruplarınca gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda; "*Kürtler, Aleviler ve radikal İslamcılar*" ulusal kimlik politikasına yönelik güçlü bir karşı çıkış sergilemişlerdir. İkinci meydan okuma ise Türkiye'nin azınlık halklarının kültürel, dilsel ve dini ayrımlarının korunması ve geliştirilmesine daha fazla önem veren AB ile ilişkilerinin güçlenmesine bağlı olarak yaşanmıştır (İçduygu ve Soner, 2006: 461). Casanova'nın ifadesiyle Türkiye'de ulus devletin inşası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Devlet kuruluşundan itibaren İslamcılar için fazla laik, Aleviler için fazla Sünni, Kürtler, Lazlar ve Çerkesler içinse fazla Türk olmak gibi bir karakteristik özelliğe sahip olmuş (Casanova, 2006: 239) ve bahsi geçen kesimlerin varlıklarının ancak kolektif şekilde Türk milletinin üyeleri olmaları halinde dikkate alınabilecek olduğuna inanmıştır. 1990'lar Türkiye'sinde toplum içerisindeki farklı kimlik ve inanç gruplarının mevcut vatandaşlık politikalarına yöneltmiş oldukları itiraz esasında farklılıkların varlığını görmezden gelen bu politik yaklaşıma itiraz anlamına gelmektedir.

Türk vatandaşlığının liberal bir bakış açısıyla ele alınarak farklılıkların tanınması yönündeki taleplerin muhatabı olan ilk hükümet ANAP'ın 6 Kasım 1983

tarıhli Milletvekili Genel Seçimlerinden zaferle ayrılmasının ardından Turgut Özal'ın liderliğinde kurulmuş olan 45.Cumhuriyet Hükümeti olmuştur. Bu noktada ANAP'ın Programı, 6 Kasım 1983 Milletvekili Genel Seçimlerine katılırken kamuoyu ile paylaşılan Seçim Beyannamesi ve Başbakan Özal tarafından TBMM çatısı altında milletvekillerine sunulan 45.Cumhuriyet Hükümeti'nin Programı'ndan bahsetmek 1983-1987 yıllarını kapsayan dönemde vatandaşlık politikaları bağlamında kayda değer bir değişimin yaşanıp yaşanmamış olduğunun anlaşılması adına faydalı olacaktır.

ANAP her ne kadar liderinin Türkiye'de 1980'li yıllara kadar var olan politikacı imajından farklı bir imaj taşıyor olması ve neo-liberal ekonomi politikaları ile Türkiye'nin etrafındaki duvarları yıkmak iddiasını taşımakta olan bir siyasi parti olsa da partinin ilk döneminde oluşturulan temel belgelerde ve politikaların genel niteliğinde güçlü bir milliyetçi dil ile karşılaşmaktadır. Bu sebeptendir ki; ANAP iktidarının ilk yıllarında vatandaşlık politikaları özelinde ciddi bir politika değişikliği yaşanabilmiş değildir.

Parti Programı'nın Giriş kısmında *“milli birlik ve bütünlüğün tartışma konusu dahi yapılamayacak olduğu”* ifade edilmiş, partinin genel esaslarının dile getirilmiş olduğu birinci bölümün ilk maddesinde ise *“milli hakimiyetin, milletin üstünlüğünün ve milli birlik ve bütünlüğün her şeyin üzerinde telakki edilmiş olduğu”* söylenmiştir. Yine programda devletin vazifeleri arasında *“vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünün korunması”* olduğu da dile getirilmiştir (ANAP Parti Programı, 1983: 14-18). Programda devletin millet için var olduğu ve ancak milletin zengin olması halinde devletin de zengin olacağı gibi devlet-vatandaş ikileminde vatandaştan yana tavır takınılacak olduğu hissi uyandıran ifadelere yer verilmiş olsa da çoğu zaman bu ifadelerin bir temele dayanmaktan uzak kaldığı gözlemlenmektedir. Partinin lider kadrosu, 6 Kasım 1983 tarihli Milletvekili Genel Seçimleri öncesinde yayımlamış olduğu Seçim Beyannamesi'nde de vatandaşlık politikalarıyla ilişkili mevcut politik yaklaşımı ters yüz edecek bir söylemde bulunmayı tercih etmemiştir. Parti Programı'na benzer biçimde vatandaşlık kavramıyla ilgili ayrı bir başlığın mevcut olmadığı metinde ANAP'ın milliyetçi ve muhafazakâr karakterli bir parti olduğu

söylenmiş, “vatandaşlar” ifadesine yer verilen kısımlarda ise kavramın 1982 Anayasası’nın öngörmüş olduğu anlam ile örtüşür bir şekilde kullanılmasına azami dikkat gösterilmiştir.

Beyannamede kimlik politikalarının kendisine yer bulabilecek olduğu başlıklardan birisi olan “Doğu ve Güneydoğunun Gelişmesi Kalkınmada Öncelikli Diğer Yöreler” kısmında tamamıyla ekonomi politikalarından bahsedilmiş ve alınacak olan iktisadi önlemlerle bu bölgelerin kalkınma ve gelişmişlikte memleketin diğer bölgelerini yakalayabilecek olduğu inancı dile getirilmiştir (Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, 1983).

Özal tarafından 19 Aralık 1983 tarihinde TBMM’de okunan 45. Cumhuriyet Hükümeti’nin Programı da vatandaşlık politikaları bağlamında önceki iki metinle aynı doğrultuda kaleme alınmış bir metin olarak değerlendirilmelidir. Hükümetin taşımakta olduğu milliyetçi karakter şu cümleler aracılığıyla kamuoyu ile paylaşılmıştır:

“Milliyetçilik anlayışımız, Anayasamızda ifadesini bulan Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi koruyan bir muhtevaya sahiptir. Türk milletini, Türk vatanını ve Türk insanını sevmeyen, Türk devletinin iyi idare edilebileceğine inanmıyoruz. Atatürk’ün Milliyetçilik konusundaki görüşlerine bağlı Türk milliyetçiliği anlayışımız, icraatımızın temel düşüncesini teşkil edecektir” (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 5978). Hükümet programının başka bir bölümünde ise devlet-vatandaş ilişkilerinin genel niteliğinden bahsedilirken “otoriter devlet” imajının yıkılmak istendiğine dair mesajlar verilmekte, vatandaşların bir sıkıntı ile karşılaştıkları vakit rahatlık ve güvenle devlet kapısına gidecekleri bir devlet tahayyülüne sahip olunduğu söylenmektedir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 5982). Fakat, bu iyi niyetli söylem Parti Programı ve Seçim Beyannamesinde olduğu gibi ciddi bir temele dayanmaktan uzak kalmış ve herhangi bir politika değişimine kaynaklık edememiştir.

ANAP iktidarının ilk dönemi olan 1983-1987 yılları arasında vatandaşlık politikaları bakımından önemli bir dönüşümün yaşanmamış olması ve statükonun devam ettirilişi birkaç gerekçeye bağlı olarak açıklanabilir. Bunlardan birincisi ve

belki de en önemlisi 1982 Anayasası'nın askerlere yönetim mekanizması içerisinde sağlamış olduğu ayrıcalıklı konumdur. Temelleri 1961 Anayasası ile atılmış olan vesayet kurumlarının etkisi 1982'de daha da artmış ve kurumların içerisindeki asker kökenli üyelerin varlığından ötürü askerler, siyasetçiler üzerinde baskı kurabilir hale gelmiştir.

Bu noktada 1982 Anayasasındaki haliyle askerlerin, siyasetçilerden daha fazla üye ile temsil edilmiş olduğu bir kurum olan Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'da alınan kararların Bakanlar Kurulu nazarındaki etkisinin yaşamış olduğu dönüşüm 1961'den 1982'ye değin asker-sivil ilişkilerinin değışen niteliğine dair çarpıcı bir örnek olarak değeriendirilmelidir.

MGK'nin yasal mevzuat içerisinde kendisine yer bulduğu ilk anayasa olan 1961'de kurul üyelerince alınmış olan kararların Bakanlar Kurulu'na *“yardımcılık etmek üzere bildirilecek”* olduğu söylenmiş, 12 Mart muhtırasının ardından ise bu ifadenin yerini *“tavsiye edere”* bırakmıştır. 1982'de ise tercih edilen kullanımsa *“Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınması zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararların Bakanlar Kurulu'nca öncelikle dikkate alınacak olduğu”* biçiminde olmuştur (Parla, 2016: 79).

Vatandaşlık alanında mevcut politikalarının sürdürölüşü noktasında öne çıkan bir başka gerekçe ise iktidar partisinin genel karakteriyle ilişkilidir. Özal, kuruluşundan itibaren partisini 1980 öncesinde birbiriyle rekabet halinde olan dört siyasi eğilimin buluşabilecekleri bir yapı olarak tanımlamasına rağmen parti içerisinde muhafazakâr ve milliyetçi dünya görüşüne sahip olan isimlerin politika üretiminde daha etkin oldukları kamuoyu tarafından bilinen bir gerçektir.

Özal'ın politik tercihleri de esasında milliyetçi ve muhafazakâr çevrelerin desteğini arkasına almak amacını taşımaktadır. Piyasanın üzerindeki devlet baskısının sonlandırılması ile kültürel açıdan kenarda kalan bir başka ifadeyle merkez-çevre ikileminde çevreyi temsil eden toplumsal kesimlerin iktisadi anlamda merkeze nüfuz eder hali gelmesi istenmekte (Bora ve Taşkın, 2001: 541) ve 1983 Genel Seçim'lerinde

elde edilmiş olan halk desteğinin muhafaza edilmesi amaçlanmaktadır. Milliyetçi ve muhafazakâr seçmen ile olan bağını güçlendirmek düşüncesi bu bağlamda Özal'ı mevcut vatandaşlık anlayışının dışında bir vatandaşlık pratiği oluşturabilmekten uzak tutmuştur.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanı ile başlayan dönemde vatandaşlık politikalarıyla ilgili bir diğer önemli başlığı vatandaşlık kavramının eğitim müfredatı içerisinde karşılık bulduğu değer oluşturmuştur. 12 Eylül’ün ardından askerlerin tasarrufu doğrultusunda ‘Vatandaşlık Bilgileri’ dersi müfredatta yer almış, dersin içeriği ise askeri rejimin karakteri ile uyumlu olacak şekilde oluşturularak rejimin ihtiyaç duymakta olduğu vatandaş profilinin yaratımı adına bir araç olarak kullanılmıştır. 1983 sonrası dönemde ise Vatandaşlık Bilgileri dersiyle ilgili olarak gözle görülür bir değişim yaşanmamış ve ders aynı içerik ile okutulmaya devam etmiştir.

Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın Temmuz 1985’te yayımlamış olduğu Tebliğler Dergisi’nde Ortaokul Vatandaşlık Bilgileri Programı’nın Amaçları arasında sayılan on maddeden birkaçı aşağıdaki gibidir:

“Öğrencilere millet kavramını vermek, Türk milletinin birer evladı olmanın şerefini hissettirmek ve sorumluluğunu kazandırmak”, “Öğrencilerde, milli ve vatani işlerde ilgi uyandırarak, onlara millet ve vatana canla başla hizmet etme bilincini kazandırmak”, “Atatürk’ün Türk gençliğine emanet ettiği Türk istiklalinin ve Türk Cumhuriyetinin önemini; hürriyetçi demokrasi rejimimizin diğer rejimlerden özellikle totaliter rejimlerden farklarını üstünlüklerini kavratmak ve öğrencileri bu değerleri her zaman korumaya hazır, fedakar birer Türk evladı olmaları gerektiği fikir ve inancını vermek”, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın genel esaslarını ve temel ilkelerini kavratmak suretiyle öğrencilerde, Anayasamızda ifadesini bulan hürriyetçi demokrasiye, Atatürk milliyetçiliğine içten bağlılık ve devlet otoritesine saygı duygusu uyandırmak.” Yine aynı programın açıklamalar kısmında ise Vatandaşlık Bilgileri dersinin öğrencilerin bilgi birikimini geliştirecek bir ders olmaktan ziyade belirli düşünce ve davranış kalıplarının öğrencilere kazandırılmasını amaçlayan bir ders olduğu açık biçimde ilan edilmiş ve bu uğurda başka derslerin içeriği olan konuların

aşırıya kaçamadan Vatandaşlık Bilgileri dersinin bir parçası yapılabilecek olduğu söylenmiştir. Bu ders ve konu başlıkları ifade edilirken de 12 Eylül’ün ruhuna sadık kalınmaya özen gösterilmiş Türk milletinin ne denli vatansever bir millet olduğu anlatılırken ‘Çanakkale Zaferi’nden bahsedilebilecek olduğu, adalet kavramının ise ‘Hz.Ömer’in örnek davranışları’ ile somutlaştırılabilir olduğu ifade edilmiştir (Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Tebliğler Dergisi, 1985: 288-289).

Özetle 1983-1987 arası dönemde Türk vatandaşlığının nüfus içerisinde daha az sayıda kişi tarafından paylaşılan etnik kimlik ve dini inanç gruplarının lehine olacak biçimde ele alınması söz konusu olmamış ve gerek hukuki metinlerde gerekse de eğitim müfredatı içerisinde vatandaşlık; vatandaşların devlet tarafından kendilerine sunulmuş olan hakların ötesinde bir hak arama mücadelesine girişemeyeceği, pasif vatandaş modelinin üretilebilecek olduğu bir anlama sahi olduğu biçiminde değerlendirilmiştir.

6 Eylül 1987 tarihinde Türk siyasetinin gelecek on beş senesini etkileyecek olan çok önemli bir gelişme yaşanmış, 12 Eylül 1980 öncesi dönemin aktif politikacılarının siyasi yasaklarının kaldırılmasını konu eden referandumda küçük bir farkla da olsa “Evet” oyları “Hayır” oylarını geçmiştir. (Zürcher, 2009: 410) Referandumun sonuçları uyarınca 12 Eylül öncesinde Türk siyasetinin önde gelen figürleri arasında yer alan Demirel, Ecevit, Türkeş ve Erbakan kısa süre içerisinde direktifleri ile kurulmuş olan fakat yasaklı oldukları dönemde ‘aracılar’ ile idare edilen partilerinin başına geçerek yeniden siyaset sahnesine dönmüşlerdir. Referandum sürecinde açık bir şekilde “Hayır” oylarından yana tavır takınmış olan Özal ise³ referandumdan çıkan sonuç doğrultusunda eski siyasetçilerin siyaset sahnesine geri dönecek olmalarına baskın bir erken seçim ile karşılık vermeyi tercih etmiş ve anayasaya göre bir sene sonra yapılması gereken Milletvekili Genel Seçimleri Kasım 1987’ye çekilmiştir.

³ Özal’ın memleketi olan Malatya’nın “Hayır” oylarının %71.3 ile Türkiye genelinde en yüksek orana ulaşmış olduğu il olması çarpıcı bir örnek olarak kabul edilmelidir (<https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1987/secim-sonuclari>)

Siyaset sahnesinin eski ve yeni simalarının birbirleriyle ilk kez doğrudan karşılaşmış olduğu seçimlerin galibi 1983'te olduğu kadar ezici bir şekilde olmasa da yine Turgut Özal'ın liderliğindeki ANAP olmuş ve kullanılan oyların %36,1'ini almış olan parti 292 milletvekili ile 450 kişilik TBMM'de tek başına iktidar olacak çoğunluğu elde etmiştir.

Seçim sonuçlarına göre ülke genelinde uygulanmakta olan %10'luk seçim barajını geçerek TBMM'de temsil edilme fırsatı yakalamış olan diğer siyasi partileri ise Erdal İnönü'nün liderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ve sabık başbakan Süleyman Demirel'in genel başkanı olduğu Doğru Yol Partisi (DYP) olmuştur. 1980 öncesinde Türk siyasetinin önde gelen isimleri arasında yer alan farklı dönemlerde önemli makamlara gelmiş olan Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş gibi isimlerin liderliğini yapmış oldukları Demokratik Sol Parti (DSP), Refah Partisi (RP) ve Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ise meclise girememişlerdir.

1987 Genel Seçimleri ile başlayıp, 1989 senesinde Özal'ın görev süresi dolmuş olan Kenan Evren'in yerine Cumhurbaşkanı olmasına kadar geçen iki senelik zaman diliminde siyasal gündemin ana maddesini muhalefet partilerinin liderlerinin Özal'ın toplumsal meşruiyeti hakkındaki eleştirileri oluşturmuştur. 1987-1989 arası bu iki senelik süreci bir zıtlıklar dönemi olarak değerlendirebilmek mümkündür. Siyasetin ilgi alanında bulunan hemen her başlıkta olduğu vatandaşlık politikaları da bu zıtlıklara bağlı olarak şekillenmiştir.

Askeri rejimin sona ermesi ile başlayan süreçte Türk siyasetinde liberal politikaların temsilcisi olarak kabul edilen ve vatandaşlık politikalarının geleneksel manada vazifelerle yüklü anlayış çerçevesinde ele alınmasına yönelik soru işaretlerine sahip olan Özal ve liderliğini yapmış olduğu ANAP bu yıllar dahilinde hem bir önceki dönemde elde etmiş olduğu seçmen desteğini belirli ölçüde yitirmiş hem de Aydın ve Yüksel'in ifadesi ile "siyasal hayatımızın en tuhaf halk oylaması" olarak nitelenen ve 1989 senesinde yapılacak olan Mahalli İdareler Seçimlerinin bir sene öne çekilmesini

öngören referandumda ağır bir yenilgi almıştır⁴. Öte yandan ANAP'ın Özal şahsında somut hale gelmiş olan yenilgisinin 1980-1983 arası dönemde etkisi güçlü biçimde hissedilmekte olan devletçi fikirlere doğrudan bir yükseliş imkânı sağlamamıştır. Zira 1980-1983 arası dönemde doğrudan 1983-1987 arası dönemde ise dolaylı biçimde ülke yönetiminde söz sahibi olan askerler 1987 sonrası dönemde yönetimdeki etkinliklerini önemli ölçüde yitirmişler ve vatandaşlık politikalarının Cumhuriyet'in ilanından bu yana taşımakta olduğu devletçi karaktere yönelik sorgulamaların önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştır. Yani bu süreçte hem askerler 12 Eylül'ün ardından doruk noktasına ulaşmış olan güçlerini sivil siyasete ait kurum ve öğretilerin toplum tarafından içselleştirilmeye başlaması üzerine önemli ölçüde yitirmişler hem de Özal'ın şahsında ANAP 1983 Genel Seçimleri ve 1984 Mahalli İdareler Seçimlerinde kazanmış olduğu halk desteğini belirli ölçüde yitirmiştir.

1987 senesinde gelecek yıllarda vatandaşlık alanında yaşanacak zihni dönüşüme kaynaklık eden bir başka önemli gelişme yaşanmış ve Özal 1987 senesinde o dönemki ismi Avrupa Topluluğu (AT) olan organizasyona adaylık için resmi başvuruda bulunmuştur (Keyder, 2003: 229). İlerleyen süreçte AT'nin yerini AB alacak ve AB'ye üyelik sürecinde iç siyasette yaşanan demokratikleşme hamleleri 1982 Anayasasında öngörülen vatandaşlık anlayışı ve devlet-vatandaş ilişkilerinin niteliğinde önemli bir kırılma noktasına karşılık gelecektir.

Kısacası 1987-1989 arası dönemde vatandaşlık üst başlığı altında ifade edilmekte olan politikalarda doğrudan bir değişiklik yapılmamakla birlikte 1982 Anayasası'nın ilk kez değiştirilmeye başlanması, AT'ye üyelik başvurusunun yapılmış olması ve askerlerin 12 Eylül'ü takip eden ilk senelerde siyasetçilerde üzerinde sahip oldukları nüfuz alanının daralmaya başlaması bakımından vatandaşlık politikalarıyla ilgili önemli bir dönemeç geçilmiş, Cumhuriyet'in ilanından 1980'li yılların sonuna kadar sürdürülmüş olan farklı kimlik ve inanç gruplarının resmi vatandaşlık

⁴ 1987 senesinde yapılan ve askeri rejim tarafından siyaset yapması yasaklanmış olan isimlerin siyasi yasaklarının kaldırılmasını konu edinen halk oylamasında Özal'a destek olarak okunabilecek olan Hayır oyları neredeyse Evet oyları ile eşit iken Özal'ın Evet yönünde oy kullanacak olduğunu deklare ettiği 6 Eylül 1988 tarihli referandumda Hayır oylarının oranı % 65 olmuştur (Aydın ve Taşkın, 2014: 370).

anlayışının dışarısında yer alması uygulamasına son verilebilecek olduğu görüşü 1989 sonrası süreçte iyice güç kazanmış ve 1997 senesinin 28 Şubat'ına kadar vatandaşlık alanında da devletçi retoriğin nispeten zayıflatabilmesi mümkün hale gelmiştir. Bu yönüyle 1989-1997 arası dönem, 1999-2002 arasında AB'ye üyelik hedefiyle gerçekleştirilen anayasa ve kanun değişiklikleriyle birlikte vatandaşlık politikalarına liberalleşme rüzgarlarının estiği yıllar olarak görülmelidir.

3.1.3. Vatandaşlık Politikalarında Reform Tartışmaları: 1989-1997

1990'lı yıllara kadar etno-kültürel farklılıkların kamusal alanda serbest biçimde ifade edilmesine izin verilen bir ülke olmayan Türkiye (Kaya, 2011: 11) Yirminci yüzyılın son on senesinde başta vatandaşlık olmak üzere politik gündemin parçası olan birçok konu başlığında mevcut yaklaşımlara karşı güçlü itirazların dile getirilmeye başlandığı bir siyasi ve toplumsal atmosfere sahip hale gelmiştir.

Şüphe yok ki 90'lar Türkiye'sinde vatandaşlık başlığı altında yaşanmakta olan tartışmalar ve kimi çevrelerce anayasada yer alan vatandaşlık tanımına karşı yönetmiş oldukları eleştiriler dünyanın yaşamakta olduğu dönüşümle bağlantılı biçimde değerlendirilmelidir. Berlin Duvarı'nın çöktüğü ve reel sosyalizm deneyiminin başarısızlıkla sonuçlandığının küresel ölçekte kabul gördüğü bu dönemde 'dünya vatandaşlığı' veya 'küresel duyarlılık' kavramları ulusal egemenlik düşüncesinin yerini almaya başlamış (Keyder,2003: 219) bu dönüşüm sürecinin vatandaşlık bahsinde gün yüzüne çıkarmış olduğu en önemli gelişme ise vatandaşlığın ulus kavramı ve ulusal değerler ile olan bağının zayıflaması olmuştur.

Türk entelijansyası ve politik yaşamdaki kimi aktörler küresel ölçekte güç kazanan bu tartışmalardan da hareketle anayasanın 66. maddesinde ifade edilen Türk vatandaşlığının tanımının değiştirilmesi yönündeki fikirlerini ortaya koymuşlar ve yeni vatandaşlık anlayışlarının Türkiye'de uygulanıp uygulanamayacak olduğunu tartışmaya başlamışlardır.

Kadıoğlu'na göre dönemin Türkiye'sinde en çok dile getirilen ve tartışılan vatandaşlık yaklaşımı Alman sosyal bilimci Jürgen Habermas ile özdeşleşen 'anayasal vatandaşlık' olmuştur. Yazar, kavramın Türkiye'de tanımlanış biçimi Almanya'dan

olandan farklı bir seyir izlediğini söylemiş ve Habermas tarafından kan bağı temelli Alman vatandaşlık olgusunu eleştirmek için kullanılan anayasal vatandaşlık olgusunun Türkiye’de dinsel ve dilsel farklılıkların üzerini örtmeye yarayan üst ve kapsayıcı bir kavram biçiminde tanımlandığını ifade etmiştir (Kadıoğlu, 2012: 182). Keyman ise devlet merkezli modernleşme projesinin ve vatandaşlığın bu proje ile uyumlu biçimde kazanmış olduğu cumhuriyetçi karakterin revize edilmesini bir gereklilik olarak görmüş ve toplumun sahip olduğu çok kültürlü ve çoğulcu yapıyı kapsayacak bir vatandaşlık anlayışının geliştirilebilmesini Türkiye’nin 20. yüzyılın eşiğinde ulaşması gereken önemli hedeflerden bir tanesi olarak nitelemiştir (Keyman, 2012: 233). Yumul ise 1990’lar Türkiye’sinde başta vatandaşlık olmak üzere birçok başlıkta yaşanan tartışmaları Kemalistlerin tasavvur etmiş oldukları toplum anlayışının yaşamakta olduğu dönüşüm ile ilişkilendirerek, farklı kimlik gruplarının kamusal alanda görünür olabilmek için vermiş oldukları mücadeleyi dönüşüm sürecinin doğal sonuçlarından bir tanesi olarak değerlendirmiştir (Yumul, 2008: 101). Farklı kimlik gruplarının 90’lar Türkiye’sinde yaşamış olduğu sürekli hareket halini ve tanınma mücadelesini Kentel ise küreselleşme sürecinin getirileri arasında yer alan karmaşa halinin Türkiye’ye olan yansıması biçiminde okumaktadır (Kentel, 2008: 127).

Vatandaşlık politikaları bağlamında mevcut yaklaşımın gözden geçirilmesine yönelik tartışmaların gündemin bir parçasını oluşturduğu bir diğer alan ise güncel politikadır. 26 Mart 1989 tarihli Mahalli İdareler Seçimlerinden çok sayıda şehrin belediye başkanlığını kazanarak çıkmış olan SHP 1990 senesinde kamuoyunda daha ziyade “Kürt Raporu” olarak adlandırılan “Sosyal Demokrat Halkçı Parti’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri” isimli raporunu yayımlamıştır.

Raporda devlet-vatandaş ilişkisini mutlak suretle devletin vatandaşları üzerinde hakimiyet kurması biçiminde ele alan yaklaşım ve politikalar eleştirilmiş, özgürlükçü ve liberal nitelikli, farklı kimlik gruplarının varlığına duyarlı bir vatandaşlık rejiminin inşa edilebilmesi için gerekli olan yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Raporla ilgili olarak dikkat çekici olan bir başka yön ise ana hatları Cumhuriyet’in ilk senelerinde çıkartılmış olan kanunlar ve

Cumhuriyet devrimleri iler belirlenmiş olan vatandaşlık anlayışına dair eleştirilerin o günün siyasi yaşamı içerisinde cumhuriyetçi geleneğe en çok bağlı olduğu düşünülen siyasi hareket ve aktörler tarafından dile getiriliyor oluşudur.

Dört ana bölümden müteşekkil raporun Önsöz kısmında demokrasinin gelişimi ile ekonomik ve toplumsal gelişme arasında bir öncelik-sonralık ayrımının yapılamayacak olduğu ifade edilmiş (Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri, 1990) böylece o güne değin farklı siyasal çevrelerce geniş manada kabul görmüş olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşayan insanların problemlerinin iktisadi önlemler doğrultusunda sonlandırılabilir olduğu görüşünün savunulmamakta olduğu kamuoyu ile paylaşılacak istenmiştir. Rapor kapsamında 1983 senesinde çıkartılmış olan 2983 sayılı yasa ülke sınırları içerisinde yaşamakta olan ve ana dili Türkçe olmayan vatandaşların ana dilleri ile konuşma, yazma ve iletişim kurma hakkını yok saymış olduğu için sert şekilde eleştirilmiş ve böyle bir yasağa tarih boyunca totaliter nitelikleri ile ön plana çıkmış olan yönetimlerde dahi rastlanmamış olduğu ifade edilerek ilgili kanunun bir an evvel yürürlükten kaldırılması gerektiği söylenmiştir (Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri, 1990: 9-10) Partinin 2932 sayılı yasayla ilgili takınmış olduğu tutum dolaylı şekilde vatandaşlık politikaları hususunda sahip olduğu görüşlerin ifadesi adına bir araç niteliğindedir. Zira, kanun içeriği gereği toplumun tek bir kimlik grubuna mensup insanlardan oluşmuş bir yapı olduğunu kabul etmekte ve diğer kültür ve kimlik gruplarının varlığını görmezden gelmektedir. SHP'nin kanun karşısında takınmış olduğu eleştirel tutum aynı zamanda toplumun homojen bir niteliğe sahip olduğuna yönelik ön kabulünde eleştirisi anlamına gelmektedir.

Son olarak raporda; ideal yurttaşlık formundan bahsederken hiçbir vatandaşın etnik kimliği, ana dili ve sahip olduğu kültürel değerler dolayısıyla ayrımcılığa tabii tutulamayacak olduğunu güçlü biçimde vurgulanmış, partinin savunmakta olduğu vatandaşlık politikasını ifade edebilmek adına “eşit Cumhuriyet yurttaşlığı” ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir (Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri, 1990: 32).

Raporun yayımlanmasını takip eden süreçte Türk siyasetinde bir dizi tartışma gündeme gelmiş milliyetçi çevreler ve askerler ekseriyetle SHP'nin politik düzleme taşımış olduğu taleplerin 1982 Anayasası'nın temel esasları arasında yer alan ve vatandaşlık politikalarının temel dayanaklarından birisini oluşturan Türkiye'nin "ülkesi ve milletiyle bölünmez bir ülke" olduğu düşüncesine tezat oluşturduğunu iddia etmişlerdir. 1983-1989 yılları arasındaki başbakanlığı döneminde siyasi meselelerde ekonomik meselelere göre daha devletçi bir söylem geliştirmiş olan Özal ise SHP tarafından dile getirilen değişim talebini baştan ve kesin bir şekilde reddetmemiş, vatandaşların ana dillerinde yapacak oldukları yayınların idare tarafından yasaklanmasına ve ana dillerinin kamusal alanda kullanımıyla ilgili yasağa kaynaklık eden 2932 sayılı "Türkçeden Başka Dillerde Yapılacak Yayınlar Hakkındaki Kanunun" yürürlükten kaldırılması noktasında olumsuz bir söylem geliştirmemiştir. Bu kapsamda 1991 senesinde TBMM 3713 sayılı "Terörle Mücadele Kanunu"nu kabul etmiş olduğu meclis oturumunda 2932 sayılı yasanın yürürlükten kaldırılmasına hükmetmiştir.

ANAP için 1987 senesinden itibaren yaşanan kötüye gidiş 20 Ekim 1991 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimleri ile o güne değin ulaşabildiği en yüksek noktaya ulaşmış, ANAP'ın sekiz senedir sahip olduğu meclis çoğunluğunu yitirmiş ve Türkiye 1980 öncesi dönemde olduğu gibi koalisyon hükümetleri ile yönetilmeye başlamıştır.

Seçimlerden Demirel liderliğindeki DYP Türkiye genelinde almış olduğu %27 oy ve 178 milletvekili ile birinci olarak ayrılmış onu ise sırasıyla %24 oy, 115 milletvekiliyle ANAP ve %20,8 oy, 88 milletvekiliyle SHP takip etmiştir. %10'luk ülke barajının üzerinde oy alarak TBMM'ye girme hakkını elde eden diğer partiler ise Erbakan'ın genel başkanı olduğu RP⁵ ve Ecevit'in DSP'si olmuştur (Aydın ve Taşkın, 2014: 380).

⁵ 20 Ekim 1991 tarihli Milletvekili Genel Seçimlerine tek başına katılması halinde %10 oy alamayacak olduğunu düşünen Refah Partisi (RP) seçimlerde Türkeş'in Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Aykut Edibali liderliğindeki İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak yapmış, dönemin kanunları uyarınca bir siyasi partinin tüzel kişiliğini sonlandırmadan bir başka parti ile ittifak yapılmasına müsaade

91 seçimlerinde ANAP kadar olmasa da hayal kırıklığı yaşayan bir diğer parti ise SHP olmuş, 1989 Mahalli İdareler Seçimlerinden sonra oluşan tek başına iktidar olacak meclis çoğunluğuna sahip olma ümidi gerçekleşmemiştir. Yaşanan hayal kırıklığını bir nebze de olsa hafifleten gelişme ise partinin kurulan koalisyon hükümetinde “küçük ortak” olarak yer alması olmuştur.

Seçimlerin SHP’yle ilgili bir diğer dikkat çekici noktasını ise partinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan bazı kentlerde milletvekili aday listesinin üst sıralarında Halkın Emek Partisine (HEP) mensubu isimlere yer vermesi olmuştur. HEP’in siyaset sahnesinde edinmiş olduğu pozisyonun doğru şekilde anlaşılabilmesi adına o dönem yürürlükte olan 2820 sayılı “Siyasi Partiler Kanunu’nun” genel çerçevesi ve bazı maddeleri göz önüne getirmek faydalı olacaktır. İlgili kanun; toplumun ortak bir ulusal kimliğin paydaşı olan insanlardan ibaret bir yapı olduğu düşüncesiyle hazırlanmıştır. Bu yönüyle 2820 sayılı kanununda 12 Eylül sonrası dönem vatandaşlık anlayışının şekillenmesinde etki sahibi olan bir metin olabildiği söylenebilir.

Kanunun siyasi partilerin uymakla yükümlü olduğu yasakları düzenleyen dördüncü kısmının ikinci bölümünde azınlık yaratılmasının önlenmesi başlığına yer verilmiş ve bu başlık altında siyasi partilerin; ülke sınırları içerisinde dil, din, kültür farklılığı gibi bir gerekçeyi öne sürerek azınlıkların varlığından bahsedemeyecek olduğu söylenmiş, siyasi partilerin koruyup, geliştirebilecekleri tek dil ve kültürün Türk dili ve kültürü olduğu ifade edilmiştir. Son olarak ise partilerin tüzük ve programlarının Türkçe yazılması ve seçim propagandalarını Türkçe gerçekleştirmesi mecburiyeti getirilmiştir (2820 Siyasi Partiler Kanunu, md.81).

Alt kültür gruplarının varlığına karşı baştan olumsuz bir tavır takınmış olan kanun devlet aklının vatandaşlığa dair yaklaşımının da ortaya konulması adına önemli bir işlev üstlenmektedir. HEP’in 1991 sonrası süreçte parlamentoda temsil edilme fırsatını yakalamış olması ise 1990 sonrası süreçte vatandaşlık politikaları bağlamında

verilmediği için bu ittifak MÇP ve IDP’li isimlerin seçimlere RP listesinden katılması suretiyle gerçekleşmiştir (Aydın ve Taşkın, 2014: 380).

etkisi hissedilecek olan devletçi söylemdeki görece yumuşamanın habercisi niteliğinde bir gelişmedir. Bu yumuşama belirtilerinin görülebilecek olduğu başka bir başlık ise 20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimlerinin ardından kurulan 49.Cumhuriyet Hükümeti'nin koalisyon protokolü ve hükümet programı olmuştur. 'İnsan hakları', 'temel hak ve özgürlükler', 'evrensel hukuk değerleri' gibi ifadelerle devletin en önemli belgelerinde yer veriliyor oluşu mevcut haliyle ödev ve sorumluluklarla yüklü biçimde tanımlanmış olan vatandaşlık anlayışının hak ve özgürlükler temelinde demokratik nizama uygun biçimde tanımlanabilecek olduğuna dair umudun oluşumuna kaynaklık etmektedir.

Koalisyonun kurulmasından önce iki partinin yetkilileri tarafından imzalanan protokolde vatandaşlık politikalarında da demokratik yönde olumlu bir gelişimi mümkün kılacak olan rejimin esas itibariyle demokratik hale gelmesine önem verilmiş olduğu için alt başlıklardan bir tanesi demokratikleşme olarak belirlenmiş ve bu başlık altında vatandaşlığa dair yeni bir yaklaşımın gündeme gelebilecek olduğunu işaret eden şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Yurttaşlarımızın etnik, kültürel ve dile ilişkin kimlik özelliklerinin özgürce ifadesinde, korunmasında ve geliştirilmesinde karşılaştıkları yasal ve fiili eksiklik, engel ve sınırlamalar, Türkiye'nin de imza koyduğu Paris Şartı'nın ruhuna uygun bir biçimde ve ulusal bütünlük içinde giderilecektir” (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 1649). Yine koalisyon protokolünün ve Demirel tarafından TBMM ile paylaşılan hükümet programının muhtelif kısımlarında ülkenin sahip olduğu kültürel çeşitliliğin farkında olduğuna yönelik ifadelerle yer verilmiş ve bu farklılıkların korunması ve geliştirilmesinin ülkeyi daha da demokratik hale getirecek bir gelişme olarak kabul edildiği mesajı verilmek istenmiştir.

DYP-SHP koalisyon hükümetinin TBMM'den güvenoyu alarak göreve başlamasının ardından her iki partinin de seçim beyannamelerinde yer alan ve vatandaşlık politikalarının da genel çerçevesinin yenilenebilecek olduğu yeni bir anayasanın yazımı adına ne iktidardaki koalisyon ortaklarının ne de ANAP'ın bir çalışması olmamıştır. 1982 Anayasanın yürürlükteki kalmaya devam etmesi idarenin vatandaşlar karşısında edinmiş oldukları üstün ve ayrıcalıklı konumun sürmesi olarak

okuyabilmek mümkündür. Bu durum aynı zamanda vatandaşlık rejimini demokratik nizama uygun hâle getirilmesini de zorlaştırmaktadır.⁴⁹Hükümet döneminde vatandaşlık hukuku alanında yasal mevzuat kapsamında yaşanan tek dikkat çekici değişiklik çalışmamızın önceki bölümlerinde de ifade edilmiş olduğu üzere 403 sayılı TVK'nin vatandaşlığın kaybı hallerini düzenleyen 25. maddesine 12 Eylül sonrası dönemde askerler tarafından eklenmiş olan ve idarenin gerekli gördüğü hallerde keyfi biçimde kişileri vatandaşlıktan hakından mahrum bırakabilecek olan kısmın kanun metninden çıkartılması olmuştur.

1990 sonrası dönem siyasi figürlerin vatandaşlık konusunda geliştirmiş oldukları söylem bakımından devletçi retorığın en çok dışına çıkılan dönem olmuştur. Özal, Demirel ve İnönü gibi devlet adamları Cumhuriyet dönemi vatandaşlık anlayışının alamet-i farikası niteliğindeki toplumun yalnızca Türklerden ibaret olduğu yönündeki düşüncenin aksini ifade etmekten geri durmamışlardır. Bu kapsamda Özal, vatandaşlık bahsinde katı bir anlayışın söz konusu olmadığı ABD tarzı bir yönetim modelinin Türkiye'ye uygulanmasına sıcak baktığını açıklamış, Demirel devletin “Kürt realitesini tanımakta olduğunu ifade etmiş ve 1992 senesinden başlayarak farklı yer ve zamanlarda anayasal vatandaşlığın Türkiye’de uygulanabilirliğinin tartışılmasından yana olduğunu ve bu tartışmanın ülkeyi bölünmeye sürükleyeceği yönündeki görüşleri paylaşmadığını söylemiştir⁶. İnönü ise 1990 senesinde partisi tarafından yayımlanan ve kamuoyunda ciddi tartışmalara sebep olan Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sorunlarına Bakış Önerileri” isimli raporda dile getirilen taleplerin hayata geçirebilmesi için çalışma yürütmüş, hak ve özgürlükler temelli bir vatandaşlık anlayışının gelişebilmesinin olmazsa olmazları arasında yer alan insan ve hak ve hürriyetlerinin korunması ve geliştirilmesini siyasal gündemin üst sıralarına taşımayı amaçlamıştır.

⁶ Demirel özellikle 2000 sonrası dönemde “devletin Kürt realitesi” tanımakta olduğu şeklindeki ifadesinin kasıtlı olarak çarpıtıldığını söylemiş ve bu ifade ile kastının Türk vatandaşlığı çatısı altında farklı etnik kimliklere mensup insanların yer alabilecek olduğunu ifade etmek olduğunu söylemiştir (Milliyet, 2005).

1987 senesinde yapılan değişiklikler ile başlayan bugüne değin çok sayıda maddesinde değişikliği gidilmiş olan 1982 Anayasası ile ilgili bir değişiklikte bu dönem gerçekleşmiş, 1993 senesinde ise özel radyo ve televizyon kuruluşundaki kısıtlayıcı hüküm anayasadan çıkartılmıştır. Bu değişikliği yalnızca iletişim teknolojisinin bir gereği olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Özel televizyon ve radyoların kurulabilmesini sağlayan bu düzenleme ile kamu otoritesi sahip olduğu önemli bir ayrıcalığı kaybetmiş ve rejimin liberalleşmesi noktasında önemli bir adım atılmıştır.

90'lar Türkiye'sinde bir yönüyle vatandaşlık politikalarını da etkilemiş olan tartışma ortamının dışarısında kalamamış olan bir başka toplumsal grupsa muhafazakârlar olmuştur. İslamiyet'in ilk dönemlerinde toplumsal yaşamı düzenleyen önemli bir metin olan Medine Vesikası'ndan yola çıkılarak çok kültürlü ve çok toplumlu bir toplum pratiğinin geliştirilip geliştirilemeyecek olduğu daha da önemlisi bu pratiğin toplumu organik bir bütün olarak kabul etmek eğilimindeki milliyetçi düşüncenin toplum tahayyülüne alternatif bir model halini alıp alamayacağı bahsi geçen çevrelerde önemli bir tartışma başlığını oluşturmuştur. Dayanmış olduğu toplumsal kesimde canlılık kazanan tartışmalar muhafazakâr camianın siyaset dünyasındaki temsilcisi RP'nin yönetim kademesi üzerinde de etkili olmuştur. Şüphesiz ki bu süreçte RP'nin 1991 Milletvekili Genel Seçimlerine bir seçim ittifakı ile ortak milletvekili listesiyle girmiş olduğu MÇP ile olan birlikteliğini seçimlerin ardından askıya almış olması da vatandaşlık meselesiyle ilgili tartışmada partinin geliştirecek olduğu tutum üzerinde etki sahibi olmuştur.

Partinin 1993 senesinde toplanmış olan kongresinde İslamcı yazar ve entelektüellerin yoğun tartışmaları neticesinde çerçevesi çizilen çoğulculuğa dayalı toplum modeli parti görüşü olarak benimsenmiş ve RP'nin AYM tarafından kapatılacak olduğu 1998 senesine kadar partinin politik ajandasındaki ana başlıklardan bir tanesini oluşturmuştur (Gülalp, 2014: 158-159).

RP'nin 1993 tarihli kongresi Cumhuriyet tarihinde yeni bir dönemin başlangıç noktası olması dolayısıyla siyasal yaşamda farklı bir noktada konumlandırılmalıdır. Erbakan, 10 Ekim 1993 tarihli kongrede gerçekleştirmiş olduğu açış konuşmasında

RP'nin yakın gelecekte iktidar olacağını söylemiş ve Türkiye'nin mevcut problemlerinden bahsederken “Terör”, “Kürt Meselesi” ve “Güneydoğu Meselesi'ni” birbirinden bağımsız üç ayrı başlık olarak ele almıştır. Kürt meselesi bağlamında hiçbir konunun konuşulamayacak bir “tabu” olarak görülmediğinin ifade edilmiş olması ve Kürt vatandaşların ana dillerini konuşabilmeleri, basın-yayın faaliyeti yürütebilmeleri ve eğitim yapabilmelerinin desteklemiş olduğunun söylenmesi vatandaşlık politikalarıyla ilgili gündeme gelecek bir dönüşüm sürecinin işaretleri arasında yer almaktadır (Refah Partisi 4.Büyük Kongre Açış Konuşması, 1993: 38).

1993 sonrasında yaşanan siyasi gelişmeler en azından başlangıçta RP'nin önde gelen isimlerinin beklemiş oldukları doğrultuda şekillenmiş, 1924 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden bu yana devletçi karakterin baskın olduğu, vatandaşlığın ödev ve vazifelerle yüklü bir dille tanımlandığı politik yaklaşıma itiraz eden üç ana odaktan bir tanesinin siyaset sahnesindeki temsilcisi olan RP, 1994 ve 1995 senelerinde gerçekleştirilen Mahalli İdareler ve Milletvekili Genel Seçimlerinde kamuoyunu şaşkınlığa sevk eden bir başarı elde etmiştir. 1994'te başta İstanbul ve Ankara olmak üzere birçok şehrin belediye başkanlığı RP'li adaylar tarafından kazanılmış, 1995 senesinde ise RP almış olduğu oy oranı ve milletvekili sayısı bakımından Türkiye'nin birinci partisi olmuştur.

1995 senesi aynı zamanda Türkiye'nin AB ve öncülü niteliğindeki kurumlar ile olan ilişkisinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmuş, 6 Mart 1995 tarihinde Brüksel'de toplanan Ortaklık Konseyinde alınan karar neticesinde Türkiye'nin AB Ortak Pazarı'na dahil olmasının önünde hiçbir engel kalmamış ve Türk yetkililer bu sürecin yakın gelecekte Türkiye'nin AB'ye tam üyelik hakkı elde etmesi ile sonuçlanacak olduğuna dair inançlarını dile getirmişlerdir. Gümrük Birliği aracılığıyla AB Ortak Pazarı'nın bir parçası haline gelmek esasında ekonomik bir mesele olmasına karşın AB yetkilileri bu süreçte Türkiye'de rejimin demokratikleşmesi yönündeki taleplerini de fırsat buldukları her platformda gündeme getirmekten geri durmamışlardır. Bu kapsamda 1995-2002 yılları arasında Türkiye'yi yönetmiş olan koalisyon hükümetleri döneminde ve 2002 sonrasında Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarında 1982 Anayasasıyla ilgili bir dizi önemli değişiklik gerçekleştirilmiş

ve bu değişikliklerin itici gücünü Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerini ileriye taşıma gayreti oluşturmuştur. Vatandaşlık politikalarının genel niteliğinde gözlemlenen değişim esasen bu anayasa değişiklik sürecinin bir sonucu olarak görülmelidir.

1995 değişiklikleri ile demokratik bir devlette yalnızca insan haklarını nitelemek için kullanılabilecek olan kutsallık kavramının Türkiye'de devleti nitelemesi haline son verilmiş (Tanör, 1994: 133) "kutsal" ifadesi yerini "yüce" ifadesine bırakmıştır. Yine aynı değişiklik paketi içerisinde dernek, sendika ve kamu kuruluşu niteliğindeki meslek kuruluşlarının siyaset yapma yasakları kaldırılmış, anayasanın seçme, seçilme ve siyasi faaliyetlere katılım haklarını düzenleyen maddelerinde yapılan değişikliklerle daha fazla sayıda kişinin aktif şekilde siyasete katılımının önü açılmıştır. Anayasanın siyasi partilerle ilgili 68.ve 69. maddelerinde yapılan değişikliklerle partilerin yurt dışında teşkilatlanabilmelerine, kadın ve gençlik kolları kurabilmelerine dair anayasanın yasaklayıcı hükümleri kaldırılmış, siyasi partilerin faaliyet alanını sınırlayan anayasanın "Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması" başlıklı on dördüncü maddesine aykırı hareket edemeyecek oldukları ifadesi anayasadan çıkartılmış, partilerin; dernek, sendika ve vakıflarla ilişki ve işbirliği içerisinde olamayacaklarına dair yasağa son verilmiş ve partilere kapatılma davasının açılma yetkisi yalnızca Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı'nın kullanabilecek olduğu bir yetkiye dönüştürülmüştür (Parla, 2016: 128-133).

Halen yürürlükte olan anayasanın yaklaşık kırk senelik mazisindeki en köklü değişikliklerin hayata geçirilmiş olduğu 1995 senesindeki değişikliklerin kapsamı anayasanın 66. maddesini içerecek kadar geniş tutulmamış ve devlete vatandaşlık bağıyla bağlı olan her bireyin Türk olduğu yönündeki ifade anayasadaki varlığını korumaya devam etmiştir. Yine de bu değişiklikler Cumhuriyet'in ilanından bu yana uygulanmakta olan vatandaşlık politikalarının esasına dair bir değişim sürecinin yakın gelecekte gündeme gelebilecek olduğu anlamını taşımış, temelinde görev ve sorumluluk kavramlarının yer etmiş olduğu vatandaşlık anlayışının yerini hak ve özgürlük kavramları merkezli vatandaşlık yaklaşımına bırakabilecek olduğu düşüncesi güç kazanmıştır. Bir başka deyişle AB'ye tam üye olmak hedefinde gerçekleştirilen bu değişikliklerle Türk vatandaşlığının tanımında bir değişiklik yaşanmamış olsa da

anayasanın devlet-vatandaş ilişkisinin mutlak biçimde devletin vatandaşları üzerinde tahakküm kuracak olduğu biçiminde yorumlanmasına hizmet eden maddeleri ya anayasadan çıkartılmışlar ya da daha liberal nitelikli bir bakış açısı ile revize edilmişlerdir. Anayasanın kimi maddelerinde yaşanan bu değişikliklerle vatandaşlık rejiminin evrensel anlamda kabul gören insan hakları, temel hak ve özgürlükler gibi kavramları içerir hale gelebilmesi mümkün olmuştur.

Türkiye’de vatandaşlık politikalarının Cumhuriyet’in ilanından beri taşımakta olduğu devletçi karakteri nispeten de olsa yitirmiş olduğu ve yeni bir vatandaşlık modeli tartışmalarının hareket kazandığı bu yıllarda liberalizasyon sürecinin etkilerinin hissedilmiş olduğu bir diğer başlık vatandaşlık eğitimi olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde rejimin ihtiyaç duyduğu vatandaş profilinin yetişmesinin ancak okullarda verilecek olan vatandaşlık eğitimi ile mümkün olabileceğini anlayan idareci sınıfın eğitim sürecinin bir parçası haline getirmiş olduğu bu derse Cumhuriyet tarihi boyunca da benzer bir misyon yüklenmiş ve 1930’lu yıllarda vatan sevgisi, devlete karşı olan ödevler ve Cumhuriyet devrimleri DP iktidarında çok partili siyasi yaşamın faziletleri, 1961 Anayasası’nın orijinal hali ile yürürlükte kaldığı on yıllık süreçte temel hak ve özgürlükler, 12 Mart’ın ardından devletin birliği ve bütünlüğü gibi değerler vatandaşlık eğitiminde ön plana çıkan değerler olmuşlardır. 12 Eylül’ün ardından ise “okulda yurttaş eğitiminin” olmazsa olmazlar arasında “hürriyetçi demokrasi” biçiminde özetlenen rejimin esaslarına bağlılık ve “kökü dışarıda olan fikir akımlarına karşı” bir panzehir olarak düşünülen Atatürkçülük ve vatandaşlar arasında birliği sağlayabilecek olan ırk ve din birliği gibi değerler yer almıştır. 12 Eylül’ün muktedir generalleri Atatürkçülüğün restorasyonu gibi bir amaca sahip olmakla beraber, İslamiyet’i Cumhuriyet’in ilk senelerine benzer biçimde kamusal yaşamın sınırlarının dışarısında tutmak bir düşünceye sahip olmamışlar, aksine vatandaşlar arası birlik ve beraberliğin kuvvetlenebilmesi adına dindar olmak duygusundan faydalanmak istemişlerdir. Bu istek 1989 sonrası dönemde vatandaşlık eğitimi sürecinde de karşılık bulmuştur.

1990’lı yıllarda ise insan hakları kavramı vatandaşlık eğitiminin bileşenlerinden bir tanesi haline gelmiştir. Bu dönüşüm 1990’lı yıllarla birlikte

meydana gelen kimi ulusal ve uluslararası gelişmelerin bir sonucu olarak düşünülmelidir (Üstel, 2014: 284). Türkiye AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunduğu 1987 senesi sonrasında 12 Eylül rejiminin pek de itibar göstermemiş olduğu kimi değerler idareci sınıf için önem arz etmeye başlamıştır. Bu değerlerin başında da insan hakları gelmektedir. Şüphe yok ki; 1982 Anayasası gerek oluşum sürecinde içinde bulunulan toplumsal atmosfer gerekse de onu kaleme alan isimlerin siyasete dair meseleler hakkında sahip oldukları görüşler itibariyle insan hakları ve devlet-vatandaş ilişkilerinin düzenlenişinde insan hakları kavramına verilen ehemmiyet bakımından 1961'in gerisinde kalmıştır. Bu hususta dile getirilebilecek olan en çarpıcı örnek anayasalar üzerine çalışma yürüten birçok araştırmacının da malumu olduğu üzere 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmında devletin; insan haklarına dayalı olduğu söylenirken 1982'de bu dayalı olmak olgusundan vazgeçilerek saygılı olmak kavramı kullanılmaya başlanmıştır.

Yine aynı dönemde yayımlanan bir genelgeyle devlet memurlarının vatandaşlar tarafından almış oldukları dilekçelere yazılı cevap verirken “saygılarımla” ifadesinin kullanımının yasaklanmış olması (Aybay, 1998: 42) dönemin idareci kadrosunun insan hakları kavramına yönelik düşüncelerini gözler önüne seren çok sayıdaki çarpıcı örnekten bir tanesidir. 1990 sonrası dönemde ise iç hukukta yapılan düzenlemelerin neticesinde devletin insan hakları kavramına yönelik yaklaşımında gözle görülür bir iyileşme yaşanmış, bu kapsamda 49. Cumhuriyet Hükümeti döneminde devlet bakanlıklarından bir tanesinin çalışma alanının İnsan Hakları olması kararlaştırılmıştır (Üstel, 2014: 285).

İnsan hakları kavramının, vatandaşlık eğitiminde birincil derece önemli bir kavram olarak kabul edilmeye başlamasının eğitim-öğretim süreci içerisinde doğrudan karşılık bulmaya başlaması ise Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı Talim Terbiye Kurulu'nun 6.3.1995 tarih ve 56 sayılı Kararı neticesinde “Vatandaşlık Bilgileri” isimli dersin “Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi” ismini alması ile gerçekleşmiştir (MEB Tebliğler Dergisi, 1995: 696). Bu tarihten itibaren dersin içeriğinde bir dizi önemli değişiklik gerçekleştirerek öğrencilerin ilkokul sıralarında başlayarak insan hakları kavramının bilincinde olan bireyler olmaları amaçlanmıştır. Ders kitabında

daha önce okutulmakta olan kitaptan farklı olacak şekilde “İnsan Hakları” üst başlığı altında ayrı bir bölüme yer verilmeye başlanılmış ve öğrencilerden insan hakları kavramının tarihi gelişimini, günümüz demokrasilerinde ifade etmiş olduğu önemi, nasıl korunacak ve geliştirilecek olduğu öğrenmeleri istenmeye başlamıştır. Aynı doğrultuda uluslararası niteliğe sahip sözleşme, antlaşma, bildirge ve kurumların öneminin vurgulanması ve uluslararası hukuk kapsamında imzalanan metinlerin iç hukukta bağlayıcılık taşıdığının ifade ediliyor olmasının altında yatan sebep ise küreselleşen bir dünyanın parçası olunduğu gerçeğini vurgulamaktır.

Ders kitabının içeriğinde dünyanın yaşamakta olduğu dönüşüme ayak uyduracak birtakım iyileştirmeler gerçekleştirilmiş olmasına karşın Cumhuriyet’in Osmanlı’dan devralmış olduğu güçlü bir merkezi yönetime sahip olmak düşüncesini bütünüyle sonlanmış olduğunu söyleyebilmek mümkün olmamıştır.

Başta “Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi” olmak üzere neredeyse tüm kültür derslerinde kitapların içerisinde mevcut vatandaşlık politikalarından hoşnutsuzluk duyan toplumsal grupların üzerinde ortaklaşmış oldukları bir söylem niteliğindeki “resmi ideolojiye karşıyız” ifadesi ile ülkenin birlik ve bütünlüğünün tehlikeye düşebilecek olduğu söylenmiş, “resmi ideolojiye karşı” olan çevrelerin milleti ırklara, sınıflara ve mezheplere ayırarak çağdışı bir düzeni tesis edecek oldukları uyarısında bulunulmuştur (Gürses, 2011: 334). Cumhuriyet’in ilk senelerinde ders kitaplarında rejim düşmanları ve Cumhuriyet Devrimlerinin aleyhtarlarına karşı dikkatli olmaya çağrılan gençlik 90’lar Türkiye’sinde “resmi ideolojiye karşı olmak” söylemi karşısında uyanık olmaya davet edilmektedir.

Dönemin ders kitapları incelendiği takdirde fark edilebilecek olan bir başka tezat ise insan hakları kavramının evrensellik niteliğinden arındırılmak istenmesidir. Yazarlar, çoğu zaman insan hakları kavramını tarihi süreç içerisinde insanlığın ortak mirası olacak biçimde farklı kültür ve medeniyetlerin etkisiyle oluşmuş bir kavram olarak değerlendirmeyi yeğlememişler, aksine Türk kültürü ve tarihiyle, İslami düşüncenin günümüz dünyasında insan hakları kavramı gündeme geldiği vakit örnek olarak verilebilecek sayısız vakayı içermiş olduğunu söylemişlerdir.

II. Mehmet'in Bosna'yı fethi sonrası yayımlamış olduğu ferman, Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesinde olduğu dönemde gayrimüslim tebaanın sahip olduğu hak ve özgürlükler, Hz. Muhammed'in yaşamı süresinde çevresindeki insanlara vermiş olduğu nasihatler ve Veda Hutbesi bu kapsamda ders kitaplarında yer verilen ilk örnekler arasında yer almaktadır (Çayır, 2014: 69-71). İslam tarihinde yer edinmiş olan kimi önemli vakalara 12 Eylül sonrası dönemden başlanarak atıf yapılmaya başlanması vatandaşlık eğitim sürecinde İslamiyet'in toplumun birliğini sağlamlaştıracak bir değer olarak kabul edilmeye başlanmasının bir sonucudur.

Özetle 1990'lı yıllar; vatandaşlık politikaları bakımından güncel siyasette olduğu gibi eğitim-öğretim alanında güçlü bir ikilik halinin varlığı söz konusu olmuş, ders kitaplarının hazırlanışında bir yandan demokratik dünyanın saygın bir üyesi olmak hedefi diğer yandan ise devletçi ve milliyetçi politik geçmiş ve reflekslerin etkisi hissedilmiştir (Üstel, 2014: 309).

1990'lı yılların ikinci yarısında siyaset kurumunun merkezinde "laik-dindar" çatışması yer almış ve güncel siyasetin sınırları içerisinde kalan birçok mesele tartışılırken bu çatışmanın etkileri güçlü biçimde hissedilmiştir. 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerinin takip eden süreçte kurulan kısa ömürlü DYP-ANAP hükümetinin dağılmasının ardından seçimleri ilk sırada tamamlamış olan RP DYP ile anlaşarak 54. Cumhuriyet Hükümetini kurmuştur.

Gerek hükümetin kuruluşu sırasında iki parti arasında imzalanmış olan protokolde gerekse de 54.Cumhuriyet Hükümeti'nin Programında daha önceki hükümetler döneminde olduğu gibi vatandaşlık politikaları isimli müstakil bir başlığa yer verilmiş değildir. Bu noktada bizler için metnin genelinde hâkim olan söylem ve vatandaşlık politikaları ilişkilendirilebilecek olan başlık ve ifadelerin metinlerin içindeki kullanımı bir kat daha önem kazanmaktadır. Bir önceki seçimin ardından kurulan hükümetin protokol ve programı ile 54.Hükümetin ilgili belgelerinin mukayese edilmesi ise vatandaşlık politikaları bağlamında bir dönüşümün yaşanıp yaşanmadığı sorusuna cevap verebilmemizi kolay hale getirecektir. Yeni kurulmakta olan hükümet söz konusu metinlerde selefinin aksine daha devletçi bir söylemin yürütücüsü olmayı tercih etmiş; demokratikleşme, kültürel çeşitlilik, çoğulculuk gibi

ifadelere ya hiç yer verilmemiş ya da bir önceki döneme nazaran daha yüzeysel biçimde değinilmiştir.

Burada istisnai bir nokta olarak ise Gümrük Birliği üyeliği başlayan sürecin devam ettirilecek olduğu ve gerekli yasal düzenlemelerin hız kesmeden hayata geçirilecek olduğunun söylenmesi yer almaktadır. (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 2354). Hükümetin görevde kaldığı on bir aylık süre zarfında protokolde yer verilen bu ifadelere ne ölçüde sadık kaldığı başka bir tartışmanın konusu olmakla birlikte kamuoyunda Gümrük Birliği'ne üyelik antlaşması biçiminde nitelenen Ankara Antlaşması ile başlayan süreç anayasada bir dizi değişikliğin yapılması sonucunu doğurmuş, bu değişikliklere bağlı olarak ise devlet-vatandaş ilişkilerinin genel niteliğinde kısmi bir demokratikleşme hali gözlemlenmiştir. Bu bağlamda; hükümet protokolünün ilgili kısmı vatandaşlık politikalarının geleceği açısından önem arz etmektedir.

Çalışmamızın daha önceki kısımlarında da ifade edilmiş olduğu üzere 1990'lı yıllar ortak bir kültür ve ulusal kimlik yaratmak gayretiyle Cumhuriyet'in Osmanlı'dan ayrılan vatandaşlık anlayışına karşı farklı kültür ve kimlik gruplarının şiddetli eleştirilerde bulunduğu bir dönem olmuştur.

Kamuoyunda “Kürt”, “Alevi” ve “İslamcı” kimliklerle özdeşleşmiş olan çevreler ve bu çevrelerin siyaset ve sivil toplum alanındaki temsilcileri resmi vatandaşlık söylemine karşı ciddi bir muhalefet sergilemişlerdir. Bu muhalefet kapsamında vatandaşlığın toplumun tüm kesimlerine ait kimlik ve inanç değerlerini kapsayacak biçimde tanımlanmaya başlaması başka bir deyişle bir üst kimliğin oluşturulmak suretiyle bireylerin doğuştan sahip oldukları kimlikleri koruyabilmelerine izin verilmesi talep edilmektedir (İçduygu vd, 1999: 200).

RP'nin 1994 senesinde çok sayıda önemli şehrin belediye başkanlığını kazanarak göstermiş olduğu başarıyı 1995 Milletvekili Genel Seçimlerinde de tekrarlamış olması ve Haziran 1996 itibarıyla bir koalisyon ortaklığı biçiminde de olsa ülkeyi idare etmeye başlaması Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Türk vatandaşlığının sahip olduğu içeriğe dair “İslamcı” çevrelerce sahip olunan itirazların

belki Cumhuriyet tarihinde ilk sefer Türkiye’yi yönetmekte olan isimler tarafından dile getirilmesi ihtimalini doğurmuştur. RP kısa süreli iktidarı süresince Kemalistler tarafından tepkiyle karşılanan kimi uygulamaları hayata geçirmiş olsa bile vatandaşlık politikaları başlığı altında doğrudan partinin sahip olduğu “İslamcı” fikirler doğrultusunda bir adım atılmamış ne Vatandaşlık Kanunu’nun ne de vatandaşlıkla ilişkili olabilecek diğer kanunların içeriğinde önemli bir değişim gündeme gelmemiştir.

Silahlı kuvvetlerin RP’nin iktidar oluşundan duyduğu hoşnutsuzluğu 28 Şubat 1997’de toplanan MGK’de daha önce hiç olmadığı kadar açık biçimde ve sert şekilde ifade etmiş, toplantıda MGK’nin asker kökenli üyeleri hükümete iletilecek olan “tavsiye” niteliğindeki kararlar kapsamında tehlike altında olduğunu düşündükleri laiklik ilkesini koruyacak bir dizi talepte bulunmuşlardır. Sekiz senelik zorunlu ve kesintisiz eğitime geçiş, laiklik ilkesinin aleyhine faaliyet yürüten kimselerin sert biçimde cezalandırılması, kıyafet kanunun katı şekilde uygulamaya konulması, tarikat ve cemaatlerin faaliyet alanının daraltılması, kurban derilerinin toplanması hususunda ciddi bir denetim mekanizması kurulması, irtica gerekçesiyle ordudan ihraç edilmiş olan personelin bakanlık ve belediyelerde istihdam edilmemesi gibi maddeleri içeren talepler listesi kurulun sivil kanadını oluşturan hükümet üyelerince gönülsüz biçimde de olsa kabul edilmiştir. 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısının ardından siyaseten yeni bir dönem başlamıştır. Askerlerin 1980’li senelerin ikinci yarısından itibaren aşamalı biçimde yitirmiş oldukları nüfuz alanını yeniden kazandıkları bu dönemde vatandaşlık meselesinin ele alınış biçiminde de ciddi bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim çalışmamız içerisinde ayrı bir başlık halinde değerlendirilecektir.

3.1.4. Devletçi Söylemin Restorasyonu: 1997-1999

28 Şubat’ın ardından kamuoyunda koalisyon ortağı olan partilerin isimlerinden alınan birer kelimeyle Refahyol biçiminde adlandırılan 54.Cumhuriyet Hükümeti TBMM’de yer alan diğer siyasi partilerden askerlerin siyaset sahnesinde belirleyici bir aktör haline gelmelerine karşı koyabilmek adına destek istemişlerdir. Refahyol’un bu talebi diğer partiler tarafından reddedilmiş olduğu gibi kısa süre içerisinde sivil toplum

kuruluşlarının, iş ve işveren örgütlerinin, sendikaların, basın ve akademik camianın önemli bir kısmı hükümetin politikalarından duymuş oldukları memnuniyetsizliği dile getirmeye başlamışlar ve MGK'de alınan kararlara destek verdiklerini ifade etmişlerdir (Aydın ve Taşkın, 2014: 431).

Haziran 1997'de artan baskılara daha fazla dayanamayan Erbakan, 54.Cumhuriyet Hükümeti'nin kuruluş protokolünde kararlaştırıldığı gibi başbakanlık görevini DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'in üstlenmesi amacıyla görevinden istifa etmiş, lakin Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini RP'nin beklentisinin aksine Çiller yerine ANAP lideri Mesut Yılmaz'a vermeyi tercih etmiştir. Böylece Yılmaz için altı sene sonra tekrar başbakan olma fırsatı doğmuştur (Zürcher, 20009: 432).

Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında kurulan 55.Cumhuriyet Hükümeti'nde DSP ve DYP'den istifa eden milletvekillerince kurulmuş olan Demokrat Türkiye Partisi (DTP) üyesi vekillerden oluşmuş, hükümete bakan vermeyi reddetmiş olan CHP ise güven oylamasında tavrını olumlu yönde oy kullanmak biçiminde belirlemiştir.

55. Hükümetin TBMM'de güvenoyu alması ile başlayan süreç, sonuçları bakımından devlet-vatandaş ilişkisinin düzenleniş biçiminde kimi değişiklikler yaratan anayasa değişikliklerine ara verilen bir dönem olmuştur. Bu dönemi vatandaşlık politikaları bakımından diğer pek çok başlıkta olduğu gibi devletçi söylemin restore edildiği ve demokratikleşme sürecinin rafa kaldırıldığı bir dönem olarak nitelemek mümkündür.

Hükümetin kuruluşu sürecinde ANAP, DSP ve DTP arasında imzalanmış olan koalisyon protokolünün özellikle eğitim politikalarıyla ilgili kısımlarında devletçiliğin etkileri güçlü biçimde hissedilebilmektedir. Eğitim kurumlarının modern dönemde vatandaşlık politikaları bakımından taşıdığı önem düşünüldüğü takdirde bu kısımların dolaylı biçimde de olsa hükümetin vatandaşlık meselesinde sahip olduğu görüşleri yansıtmakta olduğu söylenebilir.

Protokol kapsamında Temel İlkeler başlığı altında; temel eğitimin sekiz seneye çıkartılarak kesintisiz ve zorunlu hale getirilecek olduğu söylenmiş, eğitim

kurumlarında anayasanın ilgili maddesi gereği verilmek olan din kültürü ve ahlak bilgisi dersi dışındaki din eğitiminin devletin gözetim ve denetimi altında verilecek olduğu ifade edilmiş ve son olarak eğitim sisteminin yetiştirmesi amaçlanan insan profili çizilirken Atatürk ilke ve inkılaplarını özümsemiş olmak ilk sırada sayılmıştır. Yine aynı metinde “Güneydoğu Anadolu’nun sorunlarından” bahsedilirken sorunların kaynağı olarak etnik sebeplerin görülemeyecek olduğu vurgulanmış, iktisadi önlemlerin alınması ve “dış tertip ve tahriklerin” önüne geçilmesi halinde problemlerin kendiliğinden ortadan kalkacak olduğu vurgulanmıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 2525-2527).

55.Hükümet görev başında kaldığı Ocak 1999’a değin sergilemiş olduğu politikalarla hükümetin kuruluş sürecinde tehlike altında olduğu söylenen laiklik ve Cumhuriyet değerlerinin korunmasına ayrı bir önem vermiştir. Bu kapsamda 28 Şubat tarihli MGK zirvesinde alınan kararlar ardı sıra yürürlüğe konulmuştur. Hükümet; kuruluş biçimi ve askerlerle olan ilişkisi nedeniyle RP ve DYP’li isimler tarafından çoğu zaman bir askeri rejim hükümetine benzetilmiş, hükümette görev alan veya destek veren siyasetçilere sivil siyaseti askerlere karşı koruyamamış oldukları eleştirisi yapılmıştır.

55. Hükümet döneminde eğitim kurumlarında “Kemalizmi restore” etmek amacıyla hayata geçirilmiş olan tek gelişme temel eğitimin süresinde yaşanan değişiklik olmamış aynı zamanda ders kitaplarının içeriğinde ciddi bir yenilenme sürecinde girilmiştir. AB’ye tam üyelik hedefi kapsamında ve dış gelişmelerin etkisiyle belirli ölçülerde geriletilmiş olan devletçi perspektif ve ulusal kimliği millet olabilmek adına yegâne gerek olarak kabul eden diskur bu dönem yeniden ders kitaplarında karşılık bulmaya başlamıştır. Özyurt’a göre eğitim-öğretim sürecinde yaşanan bu değişikliklerle temel amaç insan hakları ve demokratik değerlere aykırı olacak biçimde “çocukların devlet için olduklarının” vurgulanmak istemesidir. (Özyurt, 2013: 19).

“Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi” dersi müfredatı ve ders kitabı da 28 Şubat sürecinde yeniden ihya olan devletçi söylemin etkisi altında kalmış, 1995 senesinden itibaren aşamalı biçimde ders müfredatında yaşanan dönüşüm kesintiye

uğramıştır. 1997 ve 1999 tarihli ders kitaplarında askerliğe dair yüceltici ifadeler yer verilmiş, ordunun adeta bir eğitim kurumu vazifesi görmekte olduğu söylenmiştir. Türk milletinin genel özellikleri sayılırken ise esasında barışsever olduğu gerekli görüldüğü takdirde savaştan kaçılmayacak olduğu ifadesine yer verilmiştir. 1995 senesinde dersin isim ve içeriğinde yaşanan değişiklik sonucunda ders kitabı içerisindeki ağırlığı azalan devletçi söylem 1999 tarihli kitapta silahlı kuvvetlerin çok partili siyasal yaşam süresince yapmış olduğu doğrudan ve dolaylı müdahalelerin anlatımında tercih edilen tarafsız dil ve ordunun “yıkıcı ve bölücü” fikirler karşısında cumhuriyeti korumakla görevli olduğunun ifade edilişi ile zirve yapmıştır (Şen, 2018: 1111-1113).

55.Hükümet Ocak 1999’da CHP’nin kendisine vermiş olduğu dışarıdan desteği çekmesi üzerine TBMM’de sahip olduğu çoğunluğu yitirmiş, DSP lideri Ecevit sadece partisinin üyesi olan milletvekillerinin katılımıyla ülkeyi Nisan 1999’a götürecek olan bir azınlık hükümeti kurmuştur.28 Şubat tarihli MGK zirvesi ile başlayan bu iki senelik süreç vatandaşlık politikaları bağlamında 1990’lı senelerin genel yaklaşımının dışarısına çıkılarak, devletçiliğin tekrar güç kazandığı bir dönem olmasından ötürü yakın tarihte ayrı bir yere sahiptir. Her ne kadar AB’ye üye olmak 55.ve 56. Cumhuriyet Hükümetleri tarafından da Türkiye’nin 2000’li senelerde ulaşması gereken bir hedef olarak görülmesine karşın askerlerinde etkisiyle Şubat 1997-Nisan 1999 arasında vatandaşlık rejimin liberalleştirecek bir yasal düzenleme hayata geçirilmemiştir. Bu bağlamda ilgili seneleri vatandaşlık politikaları bakımından bir kayıp dönem olarak nitelemek hiç de yanlış olmayacaktır. Vatandaşlık meselesinin ele alınış biçimiyle otoriter devlet motifinin toplum içerisindeki farklı kesimler tarafından içselleştirilmesi gibi bir misyon üstlenmiş olduğu 28 Şubat sonrası dönemde 1990’lı yıllarda demokratikleşme bahsinde kat edilmiş olan mesafe bir duraksama ile karşılaşmış, devleti ve dolayısıyla idareci sınıfları vatandaşlar karşısında otoriter karakterli bir amir olarak görmek eğilimindeki devletçi gelenek tekrar canlanmak fırsatını elde etmiştir. Türkiye’nin demokratikleşme yolculuğu içerisinde vermiş olduğu bu ara Nisan 1999 Genel Seçimleri sonrasında yaşanan gelişmelerin

neticesinde süreklilik kazanamadan sonlanmış, Türkiye milenyumun eşğinde vatandaşlığa dair problemlerin çözümüyle ilgili farklı bir bakış açısı egemen olmuştur.

3.1.5. Avrupa Birliği'nin Etkisi ve Demokratikleşme Tartışmaları: 1999-2002

Siyaset dünyasını etkisi altına almış olan güçlü milliyetçilik rüzgârı altında gerçekleşen 18 Nisan 1999 tarihli Milletvekili Genel Seçimleri sonuçları itibariyle dört sene öncesine benzer biçimde parçalı bir parlamento yapısı doğurmuştur.

28 Şubat sürecinde tartışmalı bir şekilde iktidardan uzaklaştırılmış olan RP'nin AYM tarafınca kapatılmasının ardından RP'nin tabanına hitap etmek amacıyla kurulan Fazilet Partisi (FP) 1995'de elde ettiği başarının uzağında kalmış ve üçüncülüğe gerilemiştir, merkez sağın Türk siyasetindeki gerçek temsilcisi olmak iddiasıyla amansız bir yarışa tutuşmuş olan ANAP ve DYP ise 1990'lı seneler boyunca yaşamakta oldukları kan kaybının önüne geçememişler sırasıyla TBMM'de temsil edilen dördüncü ve beşinci büyük parti grubu olmuşlardır. Seçimin asıl kaybedeni ise almış oy ile ülke genelinde %10'un altında kalan CHP olmuş, böylece parti 12 Eylül'ün ardından askerler tarafından parlamentonun kapısına kilit vurulmasını saymazsak Cumhuriyet'in ilanından bu yana ilk kez meclis dışında kalmıştır.

Seçimim galipleri arasında ise DSP ve MHP ön plana çıkmaktadır. Her iki partide seçimlerden önce yükselmekte olan milliyetçi dalgayı lehlerine olacak biçimde kullanabilmeyi başarmış olmaları ile diğer partilerden ayrılmaktadır. MHP doğası gereği Türk milliyetçiliğinin siyasi sahnedeki temsilcisi konumunda iken DSP'de liderinin siyaset yapma yasağının kaldırılmış olduğu 1987 senesinden itibaren izlemiş olduğu politikalarla siyaset sahnesinin solda konumlanmış olan diğer oluşumlarına göre daha devletçi bir çizginin yürütücüsü olmuştur. Yine 1990'lar Türkiye'sine damga vuran yolsuzluk skandalları düşünüldüğünde her iki parti liderinin de sahip oldukları “temiz geçmiş” DSP ve MHP'nin propaganda sürecinde seçmenler nazarında olumlu bir imaja sahip olması sonucunu beraberinde getirmiştir.

18 Nisan 1999 Milletvekili Genel Seçimlerinde hiçbir siyasi partinin tek başına iktidar olmak için gerekli olan 276 milletvekiline ulaşamamış olması bir koalisyon

hükümetinin kurulmasını zorunlu kılmış, partiler arasında gerçekleşen görüşmelerin neticesinde DSP, MHP ve ANAP liderleri hükümeti kurmak noktasında uzlaşmaya varmışlardır. Hükümetin TBMM’de güvenoyu almasıyla da 57.Cumhuriyet Hükümeti resmen göreve başlamıştır.

Hükümetin kuruluşu sürecinde kamuoyu ile paylaşılan protokol ve Hükümet programı 57. Hükümet vatandaşlık politikaları bağlamında ortaya koyacak oldukları yaklaşımla ilgili ipucu verebilecek olan belgeler niteliğindedir. Her ne kadar Aralık 1999’da AB tarafından düzenlenen Helsinki Zirvesi’nin ardından yaşanacak gelişmelerle vatandaşlık politikalarında ciddi bir makas değişikliği yaşanacak olsa da 57.Hükümetin kuruluş sürecinde parti liderleri arasında imzalanan protokol ve Hükümet programında “devlet baba” imajını kuvvetlendirecek kimi ifadelere yer verilmiş, 1990’lar Türkiye’inde “müesses nizamın” koruyuculuğunu yapmış olan silahlı kuvvetlerin önceliklerine dikkat edilmiştir.

28 Şubat sürecinde askerler ile RP’li politikacılar arasındaki en büyük gerilim kaynağı olan üniversiteler ve kamu kurumlarında türbanın kullanımı konusunda “Cumhuriyeti temel niteliklerini hedef alan bir siyasal simgeye” müsaade verilmeyecek olduğu ifade edilmiş (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 2726), Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgelerinin yaşamakta olduğu sorunlardan bahsedilirken ise etnik farklılıklara, temel hak ve özgürlüklerin kullanımıyla ilgili sorunlara yer verilmeksizin güvenlik güçlerinin gerçekleştirecek olduğu operasyonlar ve bölgedeki alt yapı hizmetlerinin geliştirilmesi suretiyle bölge ekonomisinin Türkiye’nin Batı’sına yakın hale getirilmesi suretiyle sorunların çözülebilecek olduğuna dair inanç dile getirilmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 2728).

Bu yönüyle yayımlanmış olan belgeler 57. Hükümetin kuruluşu sürecinde 28 Şubat döneminde etkisi hissedilen “devlet aklının” mevcudiyetini korumakta olduğuna işaret etmektedir. Öyle ki 55 ve 56. Cumhuriyet Hükümetleri ile 57.Cumhuriyet hükümetinin programlarının birbirlerinin devamı niteliğinde belgeler olduğunu söyleyebilmek dahi mümkündür. Koalisyon protokolünün ve hükümet programının taşımakta olduğu devletçi dilin başka bir açıklayıcısı ise MHP’nin hükümet içerisinde sahip olduğu ağırlık olarak görülmektedir.

1990'lar boyunca hükümetlerin vatandaşlık alanında izlemiş oldukları politikalarda devletçiliğin yoksa liberalizmin mi ön plana çıkacak olduğunu belirleyen ayırt edici kıstaslardan bir tanesi de Türkiye'nin AB ile kurmuş olduğu ilişki olmuştur. Türkiye-AB ilişkilerinin gevşeyip güçlenmesine bağlı olarak da Türk vatandaşlığının devletçi bir bakış açısıyla mı yoksa liberal bir bakış açısıyla mı ele alınacak olduğu sorusu cevap bulmuştur. Bugün için geçmişte olduğu kadar gündemde yer bulamıyor olsa da AB ile olan ilişkiler 1990'lı yılların sonu ve 2000'lerin başında iç siyasette yaşanan birçok gelişmenin açıklayıcısı niteliğindedir.

1963 senesinde imzalanmış olan Ankara Antlaşması AB'nin öncülü olan kurumlar ile Türkiye arasındaki ilk teması doğurmuş, 14 Nisan 1987 tarihinde Türkiye AT'ye resmi üyelik başvurusunda bulunmuş ve bu başvuru 1989 senesinde topluluğun kendi iç bütünleşmesini tamamlamadan yeni bir devletin üyeliğinin gerçekleşmeyecek olduğu söylenerek reddedilmiştir ⁷

1992 senesinde o dönemki ismiyle AT'nin üyesi olan devletlerce imzalanmış olan Maastricht Antlaşması ise vatandaşlığa dair önemli bir düzenlemenin kaynağı niteliğindedir. Antlaşma öncelikle kurumun isminde bir değişiklik doğurmuş ve AB uluslararası arenaya Maastricht Antlaşması ile çıkmıştır. Yine AB üyesi ülkeler arasında ekonomi ve parasal birliğin temin edilmesi, ortak bir dışışleri ve güvenlik politikalarının geliştirilmesinin amaçlanması ve son olarak AB üyesi devletlerin adalet ve içişleri gibi başlıklarda iş birliğine gitmesinin öngörölmüş olması Maastricht Antlaşması'na ilişkin diğer önem arz eden kısımlar olarak kabul edilmektedir. AB üyesi devletlerin farklı politikalarda ortaklaşmaya dayalı bir politik perspektif geliştirilmesinin istenmesi ortak bir vatandaşlık kimliğinin geliştirilmesini beraberinde getirmiş ve Avrupa vatandaşlığının doğuşu bu koşullar altında gerçekleşmiştir.

AB vatandaşlığı Maastricht Antlaşması'nın "Birlik Vatandaşlığı" başlıklı ikinci bölümünde tanımlanmış ve üye devletlerden birinin uyruğu olan herkesin doğrudan birlik vatandaşı olduğu ve birlik vatandaşlarının bu antlaşma ile öngörülen

⁷ Türkiye-AB ilişkilerinin tarihçesi için bkz. www.ab.gov.tr

haklardan yararlanıp yükümlülöklere tabi oldukları söylenmiştir (Maastricht Antlaşması, 1992). AB'nin ilerleyen yıllarda gerçekleştirmiş olduğu büyüme politikası kapsamında birliğin sınırları önemli ölçüde genişlemiş ancak; birlik üyesi ölkeler arası iş birliğini sağlamak ve AB'nin tek bir devletmiş gibi hareket edebilmesini sağlamak mümkün olmamıştır. Bu bağlamda AB vatandaşlığı düşüncesi de AB'ye benzer biçimde sahip olduğu önemi zaman içerisinde yitirmiştir.

1993 senesinde Danimarka'nın başkenti Kopenhag'da düzenlenen zirvede ise AB'nin genişleyecek olduğu ifade edilerek yeni üyelerin kabulüyle ilgili olarak getirilmiş olan şartlar arasında insan haklarıyla ilişkili sorunların çözüme kavuşturulmuş olması ve azınlık haklarının garanti altına alınması sayılmıştır (European Council in Copenhagen, 1993: 12).

Kopenhag Zirvesi'nde alınmış olan kararlar ve AB'ye üye olmak için getirilmiş olan kısıtlayıcı hükümler yürürlükteki anayasaca öngörülmekte olan devlet-vatandaş ilişkilerinin niteliği hakkında bir değişim sürecinin başlamasını zaruri kılmış, 1995 senesinde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri bu zaruret halini karşılamayı amaçlamıştır. Anayasanın vatandaşların aktif siyasete katılım göstermesi noktasında engelleyici hükümler barındıran maddelerindeki kimi ifadelerin mülgası, kimilerinin ise değiştirilmesi neticesinde “aktif vatandaşlık” pratiğinin gelişebilecek olduğu bir vatandaşlık rejiminin inşası için önemli bir adım atılmıştır.

Asker-siyaset ilişkisinin askerlerin nüfuzunu genişletecek biçimde tasarlandığı 28 Şubat sürecinde ise Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinde gözle görülür bir ilerleme yaşanmamış aksine 1997 senesinde gerçekleştirilen Lüksemburg Zirvesi Türkiye'nin aday ölkə statüsünü elde edecek olduğunu düşünen Türkiye heyeti için ciddi bir hayal kırıklığı doğurmuştur.

2000'ler öncesinde AB tarafından gerçekleştirilen son zirve olan Helsinki Zirvesi'nden ise Türkiye beklediği sonucu alarak ayrılmış, birliğin genişleme stratejisi kapsamında Türkiye resmen aday ölkə olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Çomak, 2002: 431). Helsinki Zirvesi'nin ardından yayımlanmış olan sonuç bildirgesinde Türkiye'nin iç hukukunda Kopenhag Zirvesi'nde alınmış olan kararlarla uyumlu

şekilde gerçekleştirilen değişikliklerden duyulan memnuniyet dile getirilmiş, insan haklarıyla ilişkili konularda üyeliğin siyasi kriterlerini karşılamak adına yerine getirilmesi gereken düzenlemelerin öneminden bahsedilmiştir (Helsinki Zirvesi, 1999). Bu süreçte “demokratikleşme” kavramı daha önce hiç olmadığı kadar siyasi gündemi meşgul eder hale gelmiş, iç hukukta yaşanan ve asıl amacı Türkiye’nin hukuk mevzuatını AB standartlarına ulaştırmak olan değişiklikler “demokratikleşme” kavramına referans verilerek gerçekleştirilmiştir. 2001 senesi bu kapsamda hayata geçirilen en kapsamlı anayasa değişikliklerinden bir tanesinin yapıldığı yıl olmuştur.

Fendoğlu, 2001 tarihli anayasa değişiklikleriyle ilgili ikili bir ayrımın varlığından bahsetmekte ve kimi değişikliklerin devletin temel organlarına kimilerinin ise özgürlükler rejimiyle ilişkin olduğunu söylemektedir (Fendoğlu, 2002: 116). Parla ise “sayıda fazla, pahada hafif bir iş” olarak gördüğü anayasa değişiklik paketinin “görece önemli”, “daha az önemli” ve “araya sıkıştırılanlar” başlıklı üç kısımdan oluştuğunu söylemekte ve “görece önemli” biçiminde nitelendirmiş olduğu değişiklikler hakkında MHP ve TSK’nin sahip olduğu çekincelere dikkat çekmektedir (Parla, 2016: 134-139). Gözler ise Partiler Arası Uzlaşma Komisyonu tarafından TBMM gündemine getirilen Anayasa Değişiklik Teklifi hakkında oldukça eleştirel bir tutum takınmayı tercih etmiş ve teklifin “abesle iştigalden” başka bir anlam ifade etmiyor olduğunu söylemiştir (Gözler, 2001: 56). Yüzbaşıoğlu ise anayasa değişikliklerinin gerçekleşmiş olduğu tarihte parlamentodaki parçalı yapıya vurgu yaparak değişikliklerin partiler arası bir uzlaşma sürecinin neticesinde gerçekleşmiş olmasını gelecek için umut verici bir gelişme olarak nitelemektedir (Yüzbaşıoğlu, 2003: 40).

3 Ekim 2001 tarihinde TBMM’de görüşülerek kabul edilen 4709 sayılı kanun numaralı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun” ile anayasanın “Türk vatandaşlığı” başlıklı 66. maddesinde bir değişiklik gerçekleştirilmiş olsa da tartışmaların düğümlendiği asıl nokta olan “Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür” ifadesi anayasadaki varlığını korumuş, yabancı babadan ve Türk anadan doğan çocukların vatandaşlıklarının

kanunla düzenlenecek olduğu ifadesi anayasadan çıkartılmıştır (4709 Sayılı Kanun, 2001).

Anayasa değişiklik teklifinin vatandaşlık politikaları bakımından taşıdığı olduğu asıl önem ise Türk vatandaşlığının Cumhuriyet'in ilanından beri taşımakta olduğu ödev ve sorumluluklarla tanımlı içeriğın hak ve özgürlük kavramlarını içerecek biçimde yeniden tanımlanmasına olanak sağlayacak olan değişikliklerin gerçekleştirilmesi olmuştur. Vatandaşların sahip oldukları temel hak ve özgürlüklerle bunların kullanımı sırasında getirilen kısıtlamalar bakımından anayasacılık tarihimizin en geri anayasası olan 1982, bu değişikliklerle birazda olsa devlet-vatandaş ilişkileri bakımından çağdaş dünyanın gereklerine ayak uydurabilir hale gelmiştir.

Değişik paketi kapsamında; düşünce ve ifade özgürlüğünün önündeki engeller kaldırılmak istenmiş, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması zorlaştırılmış, temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanımı biçiminde yorumlanabilecek olan fiillerin sınırı daraltılmış, ölüm cezasının uygulanabilecek olduğu haller yalnızca savaş hali, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları olarak düzenlenmiştir. Anayasanın “Kişinin Hakları ve Ödevleri” başlığı ile düzenlenmiş olan ikinci bölümünde yapılmış olan değişikliklerle 1982 Anayasasının vatandaşların sahip olduğu haklarla ilgili sahip olduğu olumsuz imaj düzeltilmek istenmiştir. Son olarak parti kapatılmasının zorlaştırılması, MGK'de hükümet kökenli üyelerin sayısının artırılması ve MGK kararlarının niteliğiyle ilgili yapılmış olan değişikliklerle demokrasinin kuvvetlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anayasanın 26 ve 28 maddelerinde gerçekleşmesi öngörölmüş olan değişiklikler ise ayrı bir başlık halinde değerlendirilmeyi hak etmektedir. 1982 Anayasasında öngörölen homojen toplum pratiği üzerine inşa edilen vatandaşlık politikalarının dayanak noktası olarak kabul edilebilecek olan bu maddelerin ilk halinde “kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilin” kullanılması suretiyle düşüncelerin açıklanıp, yayınlanamayacak olduğu (md.26) ve yayın yapılamayacak olduğu (md 28) ifade edilmiştir.

Yapılan değişiklikler neticesinde her iki maddenin de ilgili kısımları anayasa metninden çıkartılmış böylece ülke sınırları içerisinde kullanılmakta olan farklı dil ve lehçelerde düşünce ve kanaatlerin ifade edilebilmesiyle, basın-yayın faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi gayri hukuki olmaktan çıkmıştır. Bu düzenlemeyi yalnızca basın veya ifade hürriyeti kapsamında gerçekleşmiş olan bir düzenleme olarak yorumlamak meselenin özünü ıskalamak anlamına gelmektedir.

Anayasada açık bir biçimde ifade edilmiyor olsa da 1982 Anayasasının 26. ve 28. maddelerinde yer almış “kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil” ifadesiyle kamusal alanda kullanılabilecek olan tek dilin Türkçe olduğu kabul edilmektedir. Alt kültür gruplarının varlığını inkâr eden ve vatandaşlığın Türklük ile özdeş hale gelmesi anlamında yorumlanabilecek olan bu kabul bir yönüyle de 1924’ten bu yana yürürlüğe girmiş olan üç anayasanın da vatandaşlık konusundaki yaklaşımını özetlemektedir. 2001 tarihli anayasa değişikliği ile ortak bir ulusal kimliğin varlığı ve kamusal alanda yalnızca bu ulusal kimlikle ilişkili olan değerlerin kullanılabilecek olduğuna dair kısıtlayıcı anayasa hükümlerinden anayasadan çıkartılmış olması dolaylı biçimde de olsa Cumhuriyet dönemi vatandaşlık anlayışı hakkında bir dönüşüm yaşanmakta olduğuna işaret etmektedir. Devletin vatandaşlık anlayışı bakımından yaşamakta olduğu bu dönüşümü etnik farklılıkların varlığının devlet tarafından kabulü biçiminde değerlendirebilmek mümkündür.

2001 senesini AB’ye üyelik kapsamındaki anayasa değişiklikleri ile sonlandıran Türkiye, 2002 senesinde siyasal anlamda liberal değerlerin ön plana çıkmış ve “demokratikleşme” hedefini merkezine almış olan bir dizi düzenlemeyi hayata geçirmiştir. Bu düzenlemeler kamuoyunda daha ziyadesiyle “AB Uyum Yasaları” olarak adlandırılmış ve dolaylı biçimde vatandaşlık politikaları üzerinde de tesir sahibi olmuştur. Bu kapsamda 2002 senesi içerisinde sırasıyla Şubat, Nisan ve ağustos ayları içerisinde üç farklı kanun değişiklik paketi TBMM’de kabul edililişinin ardından Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Şubat ayında yapılan Türk Ceza Kanunu (TCK)’de yapılan değişikliklerle ifade özgürlüğünün sınırları toplumun sahip olduğu etno-kültürel çeşitliliğin ifade edililişine izin verecek biçimde genişletilmiştir (T.C. Resmî Gazete, 2002). Nisan 2002

değişiklikleri kapsamında Dernekler Kanunu'nda (DK) yapılan bir değişiklikle Türkiye'de faaliyet göstermekte olan derneklerin yurt dışında benzer amaçlar doğrultusunda örgütlenmiş dernek ve benzeri kuruluşlarla ilişki kurabilmeleri hususundaki yasağa son verilmiştir (T.C. Resmî Gazete, 2002). Ancak kanunda derneklerin isimlendirilişiyle ilgili olarak belirli bir bölgeye, etnik kimliğe, toplumsal sınıfa veya dine yönelik bir atfın yapılamayacak olduğu hükmünde değişiklik yapılmamış ve bu hususta yapılacak bir değişikliğin Lozan Antlaşmasının hükümlerine aykırı olacak biçimde yeni bir azınlık grubunun yaratılması anlamına gelecek olduğu düşünülmüştür.

Son olarak 2002 senesinin ağustos ayında İçduygu ve Soner tarafından Türk Batılılaşmasının üçüncü Tanzimat'ı biçiminde adlandırılan kanun değişiklikleri yaşanmış ancak 1839 ve 1856 farklı olacak biçimde değişiklik paketi sadece gayrimüslim vatandaşları alakadar eden meselelerle sınırlandırılmış bir içeriğe sahip olmamıştır (İçduygu ve Soner, 2006: 462).

Cumhuriyet dönemi vatandaşlık politikalarının ayırt edici noktalarından bir tanesi olan ülke vatandaşı olan tüm ahalinin 1924'te "vatandaşlık bakımından", 1961 ve 1982'de ise bir aracı kavrama ihtiyaç duyulmaksızın Türk olarak kabul edilmesi yönündeki yaklaşımın sahip olduğu hukuki zemin 2001 senesinde farklı dil ve lehçelerin kullanımıyla ilgili yasaklayıcı hükmün anayasadan çıkartılmasıyla nispi ölçüde sarsılmıştır. Ağustos 2002 tarihli kanun değişiklikleriyle ise anayasa değişiklik paketinde öngörülen düzenlemeler sağlam bir temele oturtulmak istenmiştir.

Değişiklik paketi kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin genel ilkelerine ve bölünmez bütünlüğüne aykırılık teşkil edecek bir içeriğe sahip olmadığı müddetçe vatandaşların gündelik yaşamlarında kullanmış oldukları farklı dil ve lehçelerle TV ve radyo yayını yapılabilmesi mümkün hale gelmiş, yine ülkenin bölünmez bütünlüğü ilkesi ile çelişkiye düşülmemesi şartı getirilerek özel eğitim kurumlarının vatandaşların belirli bir kısmının ana dilleri olan geleneksel dil ve lehçelerde kurs açabilmesi yasal hale getirilmiştir (TC Resmi Gazete, 2002). Devlet okulları ise düzenlemenin dışarısında tutulmuş ve anayasanın amil hükmü uyarınca eğitim-öğretimin yalnızca Türkçe yapılması yönündeki uygulama sürdürülmüştür.

57.Hükümet AB’ye üyelik konusunda önemli işlere imza atmış olmasına karşın 2001 senesindeki ekonomik kriz ve siyasi istikrarsızlık ortamında ancak Kasım 2002 tarihine kadar iş başında kalabilmiş, 3 Kasım 2002 tarihli erken Milletvekili Genel Seçimlerinde koalisyon ortağı olan üç siyasi partide meclis dışı kalmıştır. Nisan 1999-Kasım 2002 arası dönem Türkiye tarihinde vatandaşlık politikaları bakımından 28 Şubat sürecinde güçlenen devletçi söylemin özellikle 2001 sonrasında zayıfladığı ve demokratikleşme tartışmaları eşliğinde liberal niteliği baskın bir vatandaşlık anlayışının inşa edilmeye çalışıldığı bir süreç olarak düşünülmelidir.

3.2. Çokkültürlü Vatandaşlık Tartışmaları ve Türkiye

Küreselleşme olgusunun toplumsal yaşamda belirleyici değer haline geldiği 1980’ler dünyası modern döneme ait büyük anlatıların iyiden iyiye sorgulanmaya başladığı bir dönem olarak düşünülmelidir. Ekonomi sahasında sadece kamu idaresinin var olma şansını elde etmiş olduğu devletçi modelden vazgeçme eğilimlerinin kuvvetlendiği, çoğulcu karakter taşımayan rejimlerin ardı sıra çökmeye başlamış olduğu bu yıllarda yaşanan dönüşümün sosyal hayata dönük yansıması azınlık kültürlerin çoğunluğun bir parçası haline gelmeden varlıklarını sürdürmek üzere ortaya koymuş oldukları mücadelede somutlaşmıştır.

“Tarihsel, toplumsal ve gelişme süreci içerisinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğini gösteren araçlar bütünü” biçiminde tanımlanabilecek olan kültür kavramı (TDK, Güncel Türkçe Sözlük: 2020) insanoğlunun tarih boyunca gerçekleştirmiş olduğu tüm eylem ve düşüncelerin toplamı niteliğindedir. Kymlicka, kültür kavramını ‘ulus’ ya da ‘halk’ ile eş anlamlı olacak biçimde kullanmayı tercih etmekte ve sınırları belirli bir toprak parçasının üzerinde yaşayan kendisine özgü bir dile ve tarihe sahip olan her cemaatin ayrı bir kültür olarak isimlendirilebilecek olduğunu ifade etmektedir (Kymlicka, 2015:52-53). Atılgan ise kültür kavramıyla ilgili daha farklı bir noktaya dikkat çekmekte her ulusun bir kültürü olduğu gibi ulus içerisindeki alt gruplarından kendilerine özgü kültürel değerlere sahip olduğunu söylemekte daha da önemlisi bugünün dünyasında toplumsal

hareketlerin ekonomik taleplerden daha çok kültürel talepler üzerinden gerçekleşmiş olduğunu savunmaktadır (Atılğan, 2017: 195). Kültür kavramına dair yapılmış olan tanımlamalar ve kavram ile kastedilmekte olan anlam kümesi göstermektedir ki, herhangi bir topluluk tarafından sahip olunan kültürel değerler esasında toplumun kendisine karşılık gelmektedir ve bir toplum içerisinde ne kadar farklı sayıda toplumsal grup mevcut ise aynı sayıda da kültür yaşamaktadır. Bu farklılık karşısında idareci sınıfların takınmış olduğu tavır her zaman benzer özellikler göstermiş değildir. Ulus devletler çağında yöneticiler için farklı kültürlerin varlığı ve temsil edilme talepleri devletin mevcudiyeti için bir tehdit olarak değerlendirilirken; yükselen küreselleşme dalgasının etkisi altında kültürel çeşitliliğin muhafazası genel anlamda kabul gören bir düşünce hâline dönüşmüştür. Kültür kavramının; bir halk ya da ulusu tarif etmek için kullanılmaya başlanması yönünde kazanmış olduğu anlam ulus devletlerin kuruluşu sürecinde farklı kültürlerin ortak ulus kimliği karşısında baskılanması biçiminde oluşan politik yaklaşıma yönelik ciddi bir itiraz anlamına gelmektedir. Bu süreçte alt kültür gruplarının tanınma, mevcudiyetini koruma ve gelecek nesillere aktarmak yönünde gerçekleştirmiş olduğu talepler bir çokkültürlülük düşüncesini önemli hâle getirmektedir.

Raz'ın ifadesi ile çokkültürlülük bir toplumun içerisinde farklı kültürel değerlere sahip olan halkların bir arada yaşamaları anlamına gelmektedir ve bu yönüyle çokkültürlülük insanlık tarihi kadar eski bir olgu niteliğindedir. Yazar, çokkültürlülüğü milliyetçi fikirlerin toplumların sahip olduğu çoğulcu karaktere vermiş olduğu zararı gidermek adına kullanılabilecek olan etkili araçlardan bir tanesi olarak görmektedir (Raz, 1998: 197). Seglow ise çokkültürlülüğün bahsederken kavramın kabul edilmesi, eleştirilmesi ve yenilenmesi ihtimallerinin söz konusu olduğunu lakin çokkültürlülüğün toptancı bir bakış açısıyla yok sayılamayacak olduğunu söylemektedir. Bu durum temel itibarıyla çokkültürlülüğün yaşadığımız dünyanın merkezinde konumlanmış olmasıyla açıklanmaktadır (Seglow, 2003: 156). Çokkültürlülük düşüncesi ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarda literatürde yer edinmiş olan bir diğer isimse Charles Taylor olmuştur. Amy Guttmann hazırlayıcısı olduğu *“Çokkültürcülük Tanınma Politikası”* isimli eserde Taylor'un insanların ortak bir

kimliğe sahipliği biçiminde tanımlanan klasik vatandaşlık yaklaşımına dair kuşkuları olduğunu söylemekte ve toplumun içerisindeki farklılık noktalarının kaybolmaya başlamasının ve ortak yarar fikrinin vatandaşlık meselesinde ön plana çıkmaya başlamasının insanları türdeş kılarak totaliter yönetimlerin yolunu açacak bir gelişme olarak değerlendirdiği yorumunu getirmektedir (Guttman, 2018: 28). Taylor, toplumların karşılaşma ihtimali olan bu demokrasi dışı yönetimlerin önüne geçebilmek adına farklılıkların devlet tarafından tanınacak olduğu bir politik düzlemin inşasını bir gereklilik olarak görmektedir. Kimi alt kültür gruplarının varlığının görmezden gelinmesi veya çoğunluk kültürü içerisinde yok olmasına yönelik geliştirilen politikaların ise eşitlik ilkesi ve hakkaniyetle bağdaşmadığını söylemektedir. (Taylor, 2018:58-59). Habermas ise çokkültürlülük kavramını özellikle azınlıklar sorunu üzerinden tanımlamayı tercih etmekte ve çokkültürlü toplumlarda diğer toplumlara göre daha ciddi biçimde hissedilen azınlık sorunun çözümünün toplumun farklılıklara duyarlı hale dönüşmesinden geçtiğini söylemektedir. Bu dönüşüm sürecinde çokkültürlülük politikaları ise etkin biçimde yararlanılabilecek olan bir araç niteliğindedir. *“Federal yetkinin paylaşımı, merkezi yönetimin birtakım yetkilerini yerel makamlara devretmesi, kültürel özerklik güvencesinin tanınması, eşitlik politikaları ve azınlıkların etkin biçimde korunması”* bu hususta akla gelen ilk yasal düzenlemeler olarak kabul edilmektedir (Habermas, 2019: 54). Çokkültürlülük kavramıyla ilgili güncel tartışmaların bir başka boyutunu ise kavramın ortaya çıkışının ne ölçüde geçmişe dayandırılabilir olduğu sorusu oluşturmaktadır. Bu soru özellikle 1980’li yıllarda ulus devletlerin küresel ölçekte zayıflamaya başlaması realitesi ile birlikte düşünüldüğü vakit daha fazla anlam kazanmaktadır. Çokkültürlülük düşüncesi ve çokkültürlülük politikalarıyla ilgili dile getirilen görüşlerden bir tanesi insanlığın var oluşundan bu yan tüm toplumların çokkültürlü oldukları ve ulus devletlerin hâkim devlet biçimi haline gelinceye değin var olan toplumsal sistemin çokkültürlülük düşüncesi üzerinden anlaşılabilir olduğu biçimindedir.

Modern dönemde çokkültürlülük yaklaşımının ilk örnekleri 1970’li yıllarda Avustralya ve Kanada hükümetleri tarafından verilmiştir. Uluslararası göç faaliyetleri

kapsamında önemli sayıda göçmene ev sahipliği yapmaya başlayan Kanada ve Avustralya’da ülkenin halihazırdaki vatandaşları olan yerli halkların ve göç suretiyle ülkelerinde yaşamaya başlayan göçmenlerin sahip oldukları kültürel değerler yasalarla koruma altına alınmak istenmiş ve azınlık kültürlerine yönelik asimile edici bir politik tavrı takınılmamıştır (Doytcheva, 2016: 12).

Çokkültürlülük politikalarının doğum merkezi olarak kabul edilen Kanada’da bu yaklaşım çerçevesinde hazırlanmış olan ilk somut metin 1982 tarihli Kanada Anayasası’nın başlangıç kısmını oluşturan Kanada Haklar ve Özgürlükler Sözleşmesi olmuştur. Bu sözleşme ile Kanada toplumunun çokkültürlü bir karakter taşıyor olmasının kanıtı niteliğindeki Fransız kökenli Kanada vatandaşlarının yoğun biçimde ikamet etmekte olduğu Quebec bölgesinde bir dizi yasal değişiklik gündeme gelmiştir.

Ana dilleri Fransızca olan Kanada vatandaşlarının çocuklarını İngilizce eğitim vermekte olan okullara gönderemeyecek olmasının kabul edilmesi, bölge sınırları içerisinde elliden fazla sayıda kişiyi istihdam etmekte olan işletmelerde yalnızca Fransızca dilinin kullanımının zorunlu hale gelmesi ve ticari sözleşmelerin Fransızca hazırlanması Fransız kültürü ve dilinin yaşatılması adına ilk akla gelen düzenlemeler olarak kabul edilmektedir (Taylor, 2018: 72).

Bu noktada; Kanada özelinde yapılmış olan düzenlemelerde göstermektedir ki; çokkültürlülük politikaları yasaların azınlıkların lehine olacak biçimde gevşetilmesi suretiyle gerçekleştirilebileceği gibi yasalarda yapılacak olan ve sadece azınlıkları değil tüm toplumu bağlayıcı nitelikte olan değişimlerle gerçekleşebilmektedir. Çokkültürlülük destekçileri tarafından bireysel hak ve özgürlükleri otoriter yönetimler karşısında koruma altına alacak etkili araçlardan bir tanesi olarak değerlendirilmekte, çokkültürlülük politikalarına ise toplumun farklı kesimlerinin huzur içinde yaşayabilmelerini sağlamak gibi bir misyon atfedilmektedir. Yine aynı çevreler tarafından yasalarının çokkültürlü bir toplum modelinin inşasına cevaz vermiş olduğu toplumlarda tüm bireylerin vatandaş olmak dolayısıyla siyasi ve ekonomik haklarına, çokkültürlülük politikalarının bir sonucu olarak ise kültürel haklarına sahip olduğu olmalarından hareketle herhangi bir toplumsal gerilimin varlığına rastlanmayacak olduğu iddia edilmektedir. Azınlık gruplarının hakim ulusun değerlerinden bağımsız

şekilde kendi değerlerini kamusal alan içerisinde görünür kılabilmelerine, devletin; eğitim, sağlık, ulaşım gibi hizmet alanlarını tek dilli olmaktan çıkartarak alt kültür gruplarının ana dillerinde de bu hizmetlerin verilebilir olmasına ve kimi durumlarda azınlıkların siyasal temsil noktasında ayrıcalıklı bir konuma sahip hale gelmelerine yönelik olumlu değerlendirmelerde bulunanlar olduğu gibi eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan gruplarda mevcuttur.

Milliyetçiler, çokkültürlülüğü ulusal birliğe yönelik açıktan bir meydan okuma olarak değerlendirmektedirler ve azınlık kültürlerinin kamusal alanda temsiline izin verilmesinin ulus devletlerin sonunu getirecek olduğunu söylemektedirler. Bahis olunan çevreler 1990'lı senelerden başlayarak 2000'li yılların başında da Türkiye özelinde etkisi güçlü biçimde hissedilmiş olan dönüşüm sürecine de mesafeli yaklaşmayı tercih etmişler ve bu süreç dahilinde vatandaşlık rejiminin ulusal karakterden arındırılması yönünde atılmış olan adımları eleştirmekten geri durmamışlardır.

Kösoğlu; 1990'lar Türkiye'sinde sıklıkla gündeme getirilen ve dolaylı biçimde vatandaşlık politikalarıyla da ilişki içerisinde olan "toplumun bir mozaik oluşturduğu" yönündeki ifadeleri sert biçimde reddetmekte ve bu söylemi ulusun bütünlüğüne yönelik ciddi bir tehdit olarak algılamaktadır. 2000'li yılların başında vatandaşlık politikaları bağlamında akademi ve güncel siyasette çokça gündeme gelmiş olan "Türkiyelilik" kavramı da yazarın eleştirilerinden nasibini almakta ve kavram; Osmanlı Devleti'nin son döneminde devleti ayakta tutabilmek için geliştirilen ancak zamanla imparatorluğun yaralarına merhem olamayacağına kanaat getirilen Osmanlılık düşüncesi ile bağdaştırılmaktadır (Kösoğlu, 2004: 7-8). Karadağ ise çokkültürlülük çalışmalarına yönelik başka bir bakış açısı geliştirmeyi tercih etmekte ve çokkültürlülük olgusunun Avrupa'da alt kültür gruplarının ana kültürden bağımsızlaşmayı öngörmüyor olmasına karşın Türkiye'de böyle bir anlam kazanmış olduğunu söylemektedir (Karadağ, 2004: 23). Son olarak Bostancı; tarih boyunca hemen hemen her medeniyetin bünyesinde farklı kültür gruplarının var olduğunu kabul etmekle birlikte bu grupların kültürel temelli problemlerinin çözümünün ancak parçası oldukları medeniyet tarafından kendi dinamikleri dahilinde gerçekleşebilecek

olduğuna inanmakta ve bu gerekçeyle çokkültürlük olgusunun ya da çokkültürlü vatandaşlık pratiğinin Türkiye’nin yaşamakta olduğu problemlerine çözümüne yönelik bir reçete olamayacağını savunmaktadır (Bostancı, 2004: 55).

Liberallerin belirli bir kısmı da çokkültürlülük politikalarına mesafeli yaklaşmak eğilimindedirler. Zira, azınlık olsalar dahi bir grubun bir hakkın özneliğini topluca elde edebilmelerinin liberal düşüncenin temelinde yer alan birey ve bireycilik kavramlarına tezat oluşturduğunu ifade etmektedirler. Çokkültürlülük politikaları hakkındaki bir başka eleştiri kaynağı ise kavramın araçsallaşması tehlikesine dikkat çekmektedir. İnsel’in ifadesi ile çoğulculuğun yerini çokkültürlülüğe bırakması “*insani var oluşu bir kültürel varlığın korunmasına indirgemektedir*” ve bu indirgeme halinin yaratacak olduğu nihai sonuç bireylerin değil kimliklerin özgürleşmesi olacaktır (İnsel, 2006).

Çokkültürlülük kavramı etrafında yaşamakta olan tartışmaların bir diğer yönünü ise çokkültürlülüğün vatandaşlık kavramı ile kurmuş olduğu ilişki oluşturmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde ifade edilmiş olduğu üzere başlangıç evresinde yalnızca toplumun belirli bir kesimi tarafından sahip olunabilen bir kimlik olan vatandaşlık Amerikan ve Fransız Devrimlerini takip eden süreç içerisinde geniş bir kapsayıcılık ağına ulaşmış ve bir toplumun tüm üyeleri aralarındaki gelir, eğitim, statü gibi farklılıklar önemsiz kabul edilerek sınırları dahilinde yaşamış oldukları devletlerin hukuk önünde eşit birinci sınıf vatandaşı haline dönüşmüşlerdir.

Modern dönemde vatandaşlık; vatandaşı olunan devletin bir ulus devlet, çok uluslu devlet veya uluslar topluluğu olmasından bağımsız biçimde sınırları belirli bir politik topluluğun üyesi olmak anlamını taşımıştır. Toplum içerisindeki farklılık noktalarının görmezden gelinmesi ve homojen bir toplum tahayyülü üzerinden formüle edilen bu vatandaşlık anlayışı vatandaşların; belirli bir toprak parçası üzerinde ikamet etmek karşılığında üyelik haklarına sahip, devletin idari yargı yetkisine tabii ve yönetim tarafından çıkartılmış olan yasaların hükümlerine altında yaşamakta olan bireyler olduğunu kabul etmektedir (Benhabib, 2016: 153-154). Vatandaşlık kavramının edinmiş olduğu bu merkezîyetçi karakter 20. yüzyıl süresince uzunca bir dönem herhangi bir sorgulamaya tabii tutulmadan mevcudiyetini korumuş, farklı bir

vatandaşlık pratiğinin gerek akademide gerekse de güncel siyasette karşılık bulabilmesi mümkün olmamıştır.

1980'lerden itibaren ise hem Türkiye'de hem de dünya ölçeğinde vatandaşlık kavramının yeniden tanımlanması tartışmaları siyasal gündemin bir parçası haline gelmiştir. Bu süreç dahilinde yaşanmış olan gelişmeler vatandaşlık kurumunun ulus devlet gerçekliği ile kurmuş olduğu ilişkiyi anlamsız kılmış ve ulusal değerler merkezli olacak biçimde inşa edilen modern vatandaşlığı derin bir krizin içerisine itmiştir (Özkazanç, 2014: 317-318). Bu kriz ortamında gündeme gelen ilk sorulardan bir tanesi çok uluslu devletlerde siyasi ve toplumsal birlikteliğin nasıl sağlanacak olduğudur.

Will Kymlicka bu soruya yanıt verirken Kanada Yurttaşlık Forumu'nun yayımlamış olduğu bir belgeye atıfta bulunmakta ve şu yedi değerün günümüz dünyasında çok uluslu devletlerin toplumsal ve siyasal birlikteliklerinin sağlayıcısı olduğunu iddia etmektedir.

"1) Eşitlik ve hakkaniyet inancı; 2) istişare ve diyalog inancı; 3) uzlaşma ve hoşgörünün önemi; 4) çeşitliliğin desteklenmesi; 5) şefkat ve cömertlik; 6) doğal çevreye tutkunluk; 7) özgürlük, barış ve şiddete dayanmayan değişim" (Kymlicka, 2015: 311).

Küresel çağda dünya ölçeğinde yaşanan bir başka önemli değişim azınlıklar ile merkezi hükümetler arasındaki ilişkinin niteliği olmuştur. Etkisi güçlü biçimde hissedilmeye başlayan azınlık milliyetçilikleri pek çok ülkede siyasi ajandasının merkezinde mevcut vatandaşlık anlayışına yönelik güçlü bir itirazın bulunduğu siyasi ve toplumsal hareketleri politika sahnesinde kuvvetli birer aktöre dönüştürmüştür. Küresel ölçekte bilgi ve haber alışverişinin kolaylaşmasından hareketle dünyanın herhangi bir bölgesinde baş gösteren azınlık hareketleri adeta bir domino taşı vazifesiyle kısa süre içerisinde dünyanın geri kalan bölgelerinde de karşılık bulmaya başlamış ve azınlık temsilcileri kendi ülkelerindeki yöneticilerden farklı kimlik gruplarının kamusal alanda temsil edilmelerinin mümkün hale gelmesini talep etmeye başlamıştır. Türkiye'de de idareci sınıf, 1980-1990 arası dönemde güçlü biçimde olmasa dahi 1990 sonrası süreçte toplum içerisindeki alt kültür gruplarının

vatandaşlığın tanımlanışıyla ilgili itirazları daha ciddi biçimde siyasal gündemin bir parçası hâlini almıştır.

SONUÇ

Doğası gereği sosyal bir varlık olan insanoğulu, tarih boyunca çevresinde yer alan diğer insanlara beşerî ilişkiler kurmak eğilimine sahip olmuş ve bu ilişkilerin sonucunda kimi kurum, fikir ve öğretiler ortaya çıkmak fırsatını elde etmiştir. Esasında devlet mefhumunun oluşumu da benzer bir sürecin sonucunda gerçekleşmiş, insanlar arasında vuku bulan anlaşmazlıkların çözüme kavuşturmak adına üst bir otoriteye başvurulması ihtiyacının karşılanması insanlığı devletli toplum merhalesine ulaştırmıştır. Ulus devletlerin hâkim devlet formu olmasının öncesindeki dönemde toplumdan topluma değişiklik göstermekle birlikte kent devletleri ve monarşiler tarafından sağlanan otorite bir ülkenin sınırları içerisinde yaşayan ahalinin devleti ile kurmuş olduğu hukuki bağın ifade aracı niteliğindeki vatandaşlığın tanımlanma sürecinde farklı yönlerin ön plana çıkması sonucunu doğurmuştur.

Bu minvalde vatandaşlık; Antik Yunan'da mensubu olunan polisin idaresine bağlı olmak anlamına gelmiş ve polis içerisinde çok küçük bir azınlık vatandaş olabilmek hakkının sahibi olmuştur. Antik Roma'da ise geniş bir toprak parçası üzerinde egemenlik sahibi olan merkezi bir imparatorluk idaresine aidiyet duymak Roma vatandaşlığını, Yunan vatandaşlığından ayırtıran en önemli nokta olmuştur. Ortaçağ'da ise yeniden kent devletlerinin güç kazanmasının bir sonucu olarak; vatandaşlık bütünüyle kentsoylu olmak üzerinden tanımlanmaya başlamıştır. Halkın bir bütün olarak vatandaş sıfatını kazanarak, vatandaşlığın devlete üyelik anlamına gelmesi ise Fransız Devrimi'ni takip eden süreçte gerçekleşmiştir.

Modern dönemde vatandaşlık iki ayrı eksen dahilinde hak ve özgürlükler ile ödev ve sorumlulukların arasında kurulan denge üzerinden tanımlanmaya başlamış ve bir ülkenin vatandaşlık politikalarının merkezinde hak ve özgürlüklerin mi yoksa ödev ve sorumlulukların mı yer aldığı o ülkenin vatandaşlık meselesindeki algılayış biçiminin ifade aracı olmuştur.

Bu bağlamda liberal demokrasiler ülkeler arası gerilimin had safhaya ulaşmış olduğu II. Dünya Savaşı'nın sonlanmasıyla başlayan ve kabaca kırk beş sene süren dönemde hak ve özgürlük temelli vatandaşlık politikalarının savunucusu olmak ile nâm salmışlardır. Yirminci yüzyılın son on senesi itibariyle liberal-otoriter nitelikli rejimler ayrışmasının sonlandığı veya “tarihin sonunun gelmiş olduğu” gibi düşünceler yaygın biçimde kabul görmeye başlamıştır. Bu düşüncelerin vatandaşlık politikaları ile olan ilgisi şüphesiz tüm dünyanın hak ve özgürlük temelli liberal vatandaşlık rejimi ile tanışacağıdır. Bugün itibariyle ise liberal vatandaşlık kuramının küresel manada işlerlik gösteren tek kuram olacağı görüşünün geçersizliği ortaya çıkmıştır. Bu satırların kaleme alınmış olduğu dönem itibariyle tüm dünyanın etkisi altında olduğu ağır salgın hastalık koşulları altında liberal değerlerin temsilcisi olarak kabul edilen çok sayıda ülkede devletin salgına sert biçimde müdahale etmesi ve vatandaşlarına salgın koşullarının sonlanabilmesi adına bir dizi sorumluluk yüklemesi düşüncesi toplum içerisinde yağın biçimde kabul görmektedir.

Vatandaşlığa ilişkin içte yaşanmış olan tarihi gelişim ise daha farklı bir seyir izlemiştir. Ortak bir vatani paylaşmak ve hukuki temelde eşit hakların öznesi olmak anlamına gelen modern vatandaşlığın Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet tarihi süresince anayasa ve kanun metinlerinde yer almaya başlaması ve vatandaşlık politikalarının genel niteliği ise sahip olduğumuz güçlü devlet geleneğinin etkisi altında gerçekleşmiş, özellikle Cumhuriyet dönemi anayasaları, vatandaşlık kanunları ve vatandaşlıkla ilişkili olabilecek olan kanun metinlerinde bu etki güçlü biçimde hissedilmiştir.

Osmanlı modernleşmesi kapsamında ilk kez 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi (TOK) ile Osmanlı tarihindeki yerini almış alan modern vatandaşlık Osmanlı'da Batılı diğer devletlerden farklı olacak biçimde imparatorluğun yıkılmaktan kurtarılması adına geliştirilen fikir akımlarından bir tanesi olan Osmanlıcılık düşüncesi ile uyumlu olacak biçimde gerçekleşmiştir. Osmanlıcılık düşüncesinin özünü ve bu düşüncenin savunucuları olan devlet adamları ve aydınların görüşlerini Osmanlı vatandaşlığının TOK ve 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de yer alan tanımı üzerinden de okuyabilmek mümkündür. Her iki metinde Osmanlı

vatandaşlığını; devletin sahip olduğu çok milletli toplum yapısını göz önüne alarak tanımlamış ve gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfus ile vatandaşlık temelli bir eşitliğe sahip olması hâlinde imparatorluğun ayakta kalabilecek olduğu düşüncesiyle kaleme alınmıştır. İdareci sınıfın Osmanlı gayrimüslimlerinin eşit vatandaşlık hakkını elde etmeleri neticesinde imparatorluğa karşı aidiyet hissini kuvvetlenecek olduğu yönündeki görüşün gerçeklikten ne denli uzak olduğu kısa süre içerisinde ortaya çıkmış, Balkan Savaşları'nın ardından imparatorluğun kurtuluş reçetesi olarak Osmanlılık fikrinden vazgeçilmiş ve Türkçülük düşüncesi güç kazanmaya başlamıştır.

Güçlenen Türkçülük dalgasının vatandaşlık politikaları üzerinde ne gibi bir etki yaratacak olduğu anlaşılamadan başlayan I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için felaketle sonuçlanmış, savaş öncesi ülkeyi idare etmekte olan kadro mağlubiyetin ardından ülkeyi terk etmiş, memleket toprakları işgal edilmeye başlanmış ve Osmanlı Devleti başkentinin de İngiliz işgal kuvvetlerince işgal edilmesinin ardından Ankara'da konuşlanmış yeni bir meclis ve hükümet faaliyet göstermeye başlamıştır.

Ankara'daki meclis ve hükümetin önderliğinde gerçekleşen Millî Mücadele sırasında yeni bir anayasa yayımlanmıştır. Savaş koşulları altında vatandaşlıkla ilgili doğrudan bir maddeyi muhteva etmeyen 1921 Anayasası genelinde hâkim olan dil bakımından ise anayasacılık tarihimizin en liberal anayasası olmak sıfatını hak etmiştir. Yine bu dönemde Ankara Hükümeti'nin önde gelen isimleri tarafından vatandaşlıkla ilgili oldukça kapsayıcı bir söylemin geliştirilmesine özenle dikkat edilmiştir. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması, Cumhuriyet'in ilanı ve yenilenen TBMM seçimler sonrasında ise vatandaşlık politikalarına dair radikal bir değişim gözlemlenmiş ve 1924 Anayasasından başlanarak, vatandaşlık ulusçuluk düşüncesi merkezli olacak biçim tanımlanmaya başlamıştır. Yine bu dönemde vatandaşlık politikalarının oluşumunda ulusçu düşüncenin ve bir milletin fertleri olmak ülküsünün önemli bir yer tutmuş olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Cumhuriyet dönemi anayasalarına bir bütün hâlinde bakıldığı takdirde Türk vatandaşlığının tanımlanışına dair benzer bir söylemin geliştirmiş olduğu fark edilecektir. Devlet-vatandaş ilişkilerinin niteliği de 1961-1971 yılları arasındaki on

senelik zaman dilimi haricinde benzer bir devamlılık sürdürmüştür. Bir başka deyişle devlet ile halk arasındaki ilişkinin devletin lehine olacak mutlak bir eşitsizlik biçimindeki tezahürü Cumhuriyet dönemi vatandaşlık politikalarının alamet-i farikası niteliğindedir.

Aynı yıllarda küresel ölçekte ise vatandaşlığa dair yeni bir tartışma baş göstermiş ve nasıl ki modern vatandaşlığın icadı ile kavrama dair bir kırılma yaşanmış olduğunu söylemiş isek, benzer bir anlam değişimi de yirminci yüzyılın son çeyreğinde gözlenmiştir. Güçlü merkezi idarelere sahip olan rejimlerin dünya ölçeğinde zayıflamaya başlamış olduğu bu yıllarda Türkiye özelinde ise yaşanan gelişmeler en azından vatandaşlık politikaları bakımından dünyanın geri kalan kısmıyla benzer doğrultuda gerçekleşmemiştir. 1982 Anayasası'nın kabul edilmesi ile başlayan süreçte devlet-vatandaş ilişkilerinin seyrinde vatandaşların özgürlük alanlarını genişletecek türden bir değişiklik yaşanmamıştır. Bu bağlamda 1980-1990 arası on senelik dönem Türkiye'de 1983 sonrası idarenin sivillerin eline geçmesi ile bir yumuşama görülmüş olsa da ağırlıklı biçimde güçlü devlet imgesinin varlığı ile özetlenebilmektedir. Vatandaşlık politikaları bakımından dünyanın yaşamakta olduğu dönüşüme benzer bir dönüşümün meydana gelebilmesi ancak 1990'lı yıllarda mümkün hale gelmiştir. Bu bağlamda 12 Eylül 1980 ile başlayan süreç, 2002 senesine kadar vatandaşlık politikaları bakımından farklı özellikler taşımış, bu yıllar dahilinde kimi dönemler devletçi kimi dönemler ise özgürlükçü perspektif Türk vatandaşlığının yorumlanmış biçiminde etkili olmuş ve farklı politik yaklaşımların ortaya çıkışına kaynaklık etmiştir. 1980'den başlayarak 1989'a kadar askerlerin siyasette sahip oldukları etki alanı aşamalı biçimde azalmış, 1989-1997 arası dönemde daha önce hiç olmadığı kadar güçlü bir liberalizasyon sürecine girilmiş, 1997-1999 arası dönem devletçilik yeniden güç kazanmış ve 1999-2002 arasında AB'ye üyelik tartışmaları vatandaşlık politikalarının genel seyrinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

Modern vatandaşlığın, vatandaşların doğuştan sahibi olduğu değerleri yalnızca özel alan ile sınırlı tutmuş olduğu için eleştirildiği bu dönemde farklı vatandaşlık anlayışları gündeme gelmiş ve Türkiye'de de vatandaşlığın dünyada tartışılmakta olan

bu yeni anlayışlar ile uyumlu olacak biçimde düzenlenip düzenlenemeyecek olduğu sorusu vatandaşlık çalışmalarında önemli bir başlığı oluşturmuştur.

Anayasada vatandaşlığın tanımlanışına dair getirilmiş olan maddede herhangi bir değişiklik yapılmamış olmasına karşın, 1980’lerin ikinci yarısında başlayarak vatandaşlık rejiminde liberalleşme eğilimi kuvvet kazanmış, bu minvalde 1982 Anayasası’nın demokratik bir anayasada yer alamayacak olan çok sayıda maddesi zaman içerisinde anayasa metninden çıkartılmıştır. “Post-modern askeri darbe” olarak adlandırılan 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısının ardından askerlerin yönetimde artan etkilerine bağlı olarak vatandaşlık politikalarına dair bir geriye gidiş yaşanmış olsa da 2000 sonrası süreçte AB üyelik tartışmalarının da etkisiyle demokratikleşme çabası yeniden hız kazanmıştır. 2003 senesi itibariyle Türkiye; tüm eksikliklerine rağmen vatandaşlık rejimi bakımından demokratik dünyanın gereklerine sahip olmak noktasında önemli adımlar atmış, devletin Cumhuriyet tarihi boyunca taşımış olduğu ve 1982 Anayasası ile zirve noktasına ulaşmış olan otoriter karakterini belirli ölçülerde demokrasiyi içselleştirmiş bir ülkede olması gereken sınırlara getirmiş bir ülke olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, M.A.: 2013 **Kent Devletinden İmparatorluğa**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- AĞAOĞULLARI, M.A.; KÖKER, L.: 2011 **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, Ankara, İmge Kitabevi
- AHMAD, F.: 2010 “Jön Türk Dönemi (1908-1918) İle İlgili Değerlendirmeler”, **100. Yılında Türk Devrimi**, Ed. S.Akşin, S.Balcı, B.Ünlü İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AHMAD, F.: 2010 **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil Yayıncılık.
- AHMAD, F.: 2019 **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AKALIN, C.: 2005 “Varlık Vergisi’ne Yabancı Tanıklar”, Mülkiye Dergisi, Cilt 29 Sayı 247, s.159-182.
- AKÇAM, T.: 1997 “Hızla Türkleşiyoruz”, **“Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik”**, Ed. Nuri Bilgin, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- AKIN, A.: 2014 **TBMM Devleti (1920-1923)**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- AKTAR, A.: 1999 “Varlık Vergisi Sırasında Gayrimenkul Satışları İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi: 26 Aralık 1942-30 Haziran 1943”, Toplumsal Tarih Dergisi, Eylül 1999, Sayı 69, s.10-21.
- AKTAY, Y.: 2009 “Dinsel Çoğulculuk ve Anayasa”, **Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı**, Ed. V. Coşkun, İstanbul.
- ANAP 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi: 1983.

ANAP Parti Programı: 1983.

- ASLAN, S.: 2007 “**Citizen, Speak Turkish!**”: A Nation in the Making”, Nationalism and Ethnic Politics, Vol 13, Issue 2, s.245-272.
- ATILGAN, G.: 2017 “Kültür”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, Haz. G.Atılgan, E.A.Aytekin, İstanbul, Yordam Yayınları.
- AYBAY, R.: 1998 “Teba-i Osmaniye’den TC Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz?”, **75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş Doğru**, Ed. A. Ünsal, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.
- AYBAY, R.: 2010 “Osmanlı Devleti’nde Uyrukluk (Tabiiyet)”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Ed. S.Akşin, S.Balcı, B.Ünlü, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AYBAY, R.; ÖZBEK, N.: 2015 **Vatandaşlık Hukuku**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AYDIN, S. ; TAŞKIN, Y.: 2014 **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- AYKAÇ, A.C.: 2008 “Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi** Sayı 77, s.359-383.
- BABAN, F.: 2008 “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunda Vatandaşlık ve Kamusal Kimlikler, “**Aydınlanma Türkiye ve Vatandaşlık**”, Haz. Fuat Keyman, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- BAĞLI, M.; ÖZENSEL, E.: 2013 **Çokkültürlü Vatandaşlık**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.
- BALİ, R.N.: 2013 **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni**, İstanbul, İletişim Yayınları.

- BENHABİB, S.: 2016 **Ötekilerin Hakları Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- BERKES, N.: 2018 **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- BİRLER, Ö.: 2012 “Liberalizm”, **Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, İstanbul, Yordam Kitap, s.299-315.
- BORA, T.; TAŞKIN, Y.: 2001 “Sağ Kemalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 2 Kemalizm**, Ed. A.İnsel, İstanbul, İletişim Yayınları, s.529-555.
- BOSTANCI, N.: 2004 “Bir Çaresiz Stratejinin Adı Olarak Türkiyelilik”, **Türk Yurdu Dergisi**, Aralık 2004, s.54-56.
- BOZKURT, G.: 1987 “İslam Hukukunda Zımnilerin Hukuki Statüleri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1-4, s.115-155.
- BRAUBAKERS, R.: 2009 **Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.
- BUĞRA, A.: 2008 “Sosyal Haklar ve Eşit Vatandaşlık Kavramı”, **Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık**, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- CASANOVA, J.: 2006 “The Long, Difficult and Tortuous Journey of Turkey into Europe and the Dilemmas of European Civilization”, **Constellations**, Vol 13, Issue 2, s.234-247.
- CAYMAZ, B.: 2007 **Türkiye’de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- ÇOBAN, A.: 2018 **“Oikos’un Polise Sızma Girişimi: Ekolojik Yurttaşlık”**, www.birartıbir.org.
- COŞKUN, V.: 2009 **“Cumhuriyet Anayasalarında Vatandaşlık”**, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 12 Sayı: 16-17-18-19 s.1-21.
- COŞKUN, V.: 2009 **Ulus Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu**, Ankara, Liberte Yayınları.
- ÇAĞAPTAY, S.: 2015 **“Türklüğe Geçiş: Modern Türkiye’de Göç ve Din”, Vatandaşlık ve Etnik Çatışma Ulus Devletin Sorgulanması**, İstanbul, Metis Yayınları.
- ÇAVDAR, T.: 2004 **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- ÇAYIR, K.: 2014 **Ders Kitaplarında Kimlik, Yurttaşlık, Haklar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.
- ÇINKARA, G.; BÖLÜKLÜOĞLU, İ.D.: 2020 **“Anayasa Hukuku ve Vatandaşlığın Birlikteliği: Anayasal Vatandaşlık Kavramına Giriş**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 2 Sayı: 1, s.17-33.
- ÇOMAK, H.: 2002 **“Yeni Avrupa Düzeni” Çerçevesinde ve Helsinki Zirvesi Sonrasında Türkiye-AB İlişkileri”**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 12, s.427-442.
- DAVISON, R.H.: 2004 **Kısa Türkiye Tarihi**, Çev. Durdu Mehmet Burak, Babil Yayıncılık.
- DEMİREL, A.: 1994 **Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- DEMİRKENT, D.: 2017 **Bir Devlet İki Cumhuriyet**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

- DOĞAN, V.: 2018 **Türk Vatandaşlık Hukuku**, Ankara, Savaş Yayınevi.
- DONALD, J.: 2012 “Vatandaş ve Kent Aylaklığı”, **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara**, Ed. A. Kadioğlu, İstanbul, Metis Yayınları, s.140-168.
- DOYTCHEVA, M.: 2016 **Çokkültürlülük**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- EKŞİ, N.: 2009 “**Türk Vatandaşlığının Yitirilmesine İlişkin İdari Kararlara Karşı Yargı Yolunun Kapatılması**”, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Sayı 175, s.71-95
- EKŞİ, N.: 2016 “**İklim Mültecileri**”, Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, s.10-58.
- EKŞİGİL, A.: 2018 “**6-7 Eylül Olayları, Gayrimüslimler ve Değişen Algılar**”, Birikim Dergisi, Kasım 2018, s.89-96
- ERDEM, F.H.: 2012 **Osmanlı-Türkiye Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık**, Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Sayı: 51, s.4-18.
- ERDEM, F.H.: 2012 “**Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa**”, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl 17, Sayı 66, Bahar 2012, s.49-66.
- ERTÜRK, H.: 2018 **Çevre Bilimleri**, Bursa, Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- European Council In Copanhagen 21-22 June 1993 Conclusions of the Presidency: 1993 www.consilium.europa.eu
- FENDOĞLU, H.T.: “2001 **Anayasa Değişiklikleri Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması AY. Md.13**”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 19, s.216-231.
- GÖÇEK, F.M.: 2006 “Türkiye’de Çoğunluk, Azınlık ve Kimlik Arayışı”, **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, İstanbul, TESEV.

- GÖKTÜRK, E.D.T.: 2006 **Dünden Yarına Yurttaşlık 21.Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- GÖZÜBÜYÜK, A.Ş.: 2013 **Anayasa Hukuku**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları.
- GÖZÜBÜYÜK, A.Ş.: 2017 **Açıklamalı Türk Anayasaları**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları.
- GÜLALP, H.: 2015 “Milliyete Karşı Vatandaşlık”, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma Ulus Devletin Sorgulanması**, İstanbul, Metis Yayınları, s.11-35.
- GÜLALP, H.: 2018 **Laiklik, Vatandaşlık Demokrasi Türkiye’nin Siyasi Kültürü Üzerine Çalışmalar**, İstanbul, Metis Yayınları.
- GÜNEŞ, İ.: 1997 **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- GÜRSES, F.: 2011 **Kul, Tebaa, Yurttaş Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Ders Kitaplarında Yurttaşlık**, Ankara, Ütopya Yayınevi.
- GÜVEN, D.: 2005 **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.
- HABERMAS, J.: 2019 **Öteki Olmak Ötekiyle Yaşamak**, Çev. İlknur Aka, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- HANİOĞLU, Ş.: “Ümmetten Millet, Kuldan Yurttaş”, Sabah Gazetesi, 5 Aralık 2010
- HEATER, D.: 2007 **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, Çev. Meral Delikara Üst, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- Helsinki Zirvesi: 1999 www.mfa.gov.tr.

- HEPER, M; TACHAU, F.: 1983 “The State, Politics and the Military in Turkey”, **Comperative Politics, Vol 16, No 1**, s.17-33.
- IŞIN, E.: 1997 “Who is the new citizen? Towards a genealogy,”, **Citizenship Studies, Vol:1, No:1**, s.115-132.
- IŞIN, E.; İŞYAR, B.:2006 “Türkiye’de Ulus Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu”, **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, İstanbul, TESEV.
- İÇDUYGU, A, ÇOLAK, Y,; SOYARIK, N.: 1999 “What is the Matter with Citizenship? A Turkish Debate”, **Middle Eastern Studies, Vol 35, No 4**, s.187-208.
- İÇDUYGU, A;SONER, B.A.: 2006 “Turkish Minority Rigts Regime: Between Difference and Equality”, **Middle Eastern Studies, Vol 42, No 3**, s.442-468.
- İNALCIK, H.: 1958 “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 13, Sayı 02**, s.102-126.
- İNSEL, A.: 2006 “Çokkültürlülük, Milliyetçilik, Özgürlük” **birikimdergisi.com, 10 Nisan 2006**, Erişim Tarihi: 24 Şubat 2020.
- KAÇAR, T.: 2008 “Klasik Roma’da Cumhuriyet’in Kısa Tarihi”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi, Yıl 2008-2009, Sayı 47**, s.11-35.
- KADIOĞLU, A.: 2012A “Vatandaşlık: Kavramın Farklı Anlamları”, **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, Haz. A.Kadioğlu, İstanbul, Metis Yayınları**, s.21-31.
- KADIOĞLU, A.: 2012B “Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği”, **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, Haz. A.Kadioğlu, İstanbul, Metis Yayınları**, s.31-55.

- KADIOĞLU, A.: 2012C “Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi”, **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara**, Haz. A.Kadioğlu, İstanbul, Metis Yayınları, s.168-185.
- KADİRBEYOĞLU, Z.: 2009 “Changing Conceptions of Citizenship in Turkey”, **Citizenship Policies in the New Europe**, Ed. R.Baüböck, B. Perching, W. Sievers, Amsterdam, Amsterdam University Press, s.419-435.
- KAFAOĞLU, A.B.: 2005 **Varlık Vergisi Gerçeği**, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Kanun: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu: 1928 www.tbmm.gov.tr
- Kanun: 1961 Anayasası www.tbmm.gov.tr
- Kanun: 1982 Anayasası www.tbmm.gov.tr
- Kanun: 2510 Sayılı İskan Kanunu: 1934 www.resmigazete.gov.tr
- Kanun: 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu: 1983 www.mevzuat.gov.tr
- Kanun: 403 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu: 1964 www.resmigazete.gov.tr
- Kanun: 4305 Sayılı Varlık Vergisi Kanunu: 1942 www.resmigazete.gov.tr
- Kanun: 4709 Sayılı Kanun: 2001 www.tbmm.gov.tr
- Kanun: 4744 Sayılı Kanun: 2002 www.resmigazete.gov.tr
- Kanun: 4748 Sayılı Kanun: 2002 www.resmigazete.gov.tr
- Kanun: 4771 Sayılı Kanun: 2002 www.resmigazete.gov.tr
- Kanun: 5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu: 2009 www.mevzuat.gov.tr
- KARADAĞ, H.: 2004 “**Made in Europa: Türkiye İçin Özel İmalat Çok Kültürlülük**”, Türk Yurdu Dergisi, Aralık 2004, s.23-25.
- KARAKOÇ, İ.: 2012 **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü**, Ankara, Yetkin Yayınları.

- KARPAT, K.: 2006 **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- KARPAT, K.: 2009 **Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, İstanbul, Timaş Yayınları.
- KAYA, A.: 2011 **Türkiye’de Çerkesler: Diaspora’da Geleneğin Yeniden İcadı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.,
- KAYA, Ş.D.: 2013 **“Örgütsel Vatandaşlık Davranışı”**, Türk İdare Dergisi, Sayı 473, Ankara.
- KENTEL, F.: 2008 “Modern Yurttaşlık, İslam ve Gündelik Yaşam”, **Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık**, Ed. **F.Keyman**, İstanbul, Osmanlı Arşiv ve Araştırma Merkezi, s.114-132.
- KEYDER, Ç.: 2003 **Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- KEYMAN, F.: 1998 **“Kamusal Alan ve Cumhuriyetçi Liberalizm: Türkiye’de Demokrasi Sorunu”**, Doğu Batı Dergisi, Yıl 2, Sayı 5, s.64-79.
- KEYMAN, F.: 2012 “Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık”, **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara**, İstanbul, Metis Yayınları,s.218-244.
- KİLİ, S; GÖZÜBÜYÜK, A.Ş.: 2006 **Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk-Anayasa Metinleri**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KİRİŞÇİ, K.: 2006 **“Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices”**, Middle Eastern Studies, Vol 36 Issue 3, s.1-22.

- KOÇAK, C.: 2013 “İlk Meclis 90 Yıl Önce Dağılmıştı”, Star Gazetesi 20 Nisan 2013.
- KONAN, B.: 2015 “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu Üzerine Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 64, Sayı 01, s.171-194.
- KÖKER, L.: 2009 “Kültürel Çoğulculuk ve Anayasa”, **Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı**, Ed. V. Coşkun, İstanbul.
- KÖKER, L.: 2010 “A Key to the “Democratic Opening”: Rethinking Citizenship, Ethnicity and Turkish Nation State”, Insight Turkey, Vol 12, No 2, s.49-69.
- KÖSOĞLU, N.: 2004 “Bir Rapor Vesilesiyle Arka Plan”, Türk Yurdu Dergisi, Aralık 2004, s.5-11.
- KYMLİCKA, W.: 2015 **Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi**, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- LEWIS, B.: 1993 **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev.Prof. Dr. Metin Kırıatlı, Ankara, Atatürk Dil Tarih Yüksek Kurulu Yayınları.
- MEB Tebliğler Dergisi: 1985.
- MEB Tebliğler Dergisi: 1995.
- Milliyet: 2005 “Demirel’in Kürt Realitesi ile Erdoğan’ın Kürt Sorunu”, www.milliyet.com.tr
- MÜLLER, J.W.: 2012 **Anayasal Yurtseverlik**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

- NEZİROĞLU, İ.; YILMAZ, T.: 2013 Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 7, (12 Kasım 1979- 9 Kasım 1989), Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları.
- NEZİROĞLU, İ.; YILMAZ, T.: 2015 **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, Cilt 2, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.
- NOMER, E.: 2018 **Türk Vatandaşlık Hukuku**, Ankara, Filiz Yayınları.
- OKUTAN, M.Ç.: 2000 “Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları (1923-1946)”, **Marmara Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi.**
- OLDFIELD, A.: 2012 “Vatandaşlık Doğal Olmayan Bir Pratik mi?”, **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, Haz. A.Kadioğlu**, İstanbul, Metis Yayınları, s.92-107.
- ORTAYLI, İ.: 2014 **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş Yayınları.
- ORTAYLI, İ.: 2018 **“Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”**, www.altayli.net
- OSMANAĞAOĞLU, C.: 2003 “Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi”, **İstanbul Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi.**
- ÖKTE, N.: 1957 **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi.

- ÖZBUDUN, E.: 1997 “Milli Mücadele ve Cumhuriyet’in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu”, **“Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik”**, Ed. Nuri Bilgin, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- ÖZEL, S: 2007 “**Küreselleşme Döneminde Vatandaşlık**”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 24, s.577-583.
- ÖZKAN, B.: 2018 **Türkiye’de Milli Vatanın İnşası Dar’ul İslam’dan Türk Vatanına**, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınları.
- ÖZKAZANÇ, A.: 2009 “**Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu**” Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 64, Sayı 01, s.247-274.
- ÖZKAZANÇ, A.: 2014 “Türkiye’de Yurttaşlık Sorunu”, **Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek Sosyolojik, Hukuki ve Siyasal Tartışmalar**, Der. A.Durakbaşı, N.A.Ş.Öner, F.Karapehlivan Şenel, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.317-321.
- ÖZYURT, C.: 2013 “**Türkiye’de Eğitim İdeolojisi ve Kimlik İnşası**”, Eğitime Bakış Dergisi, Yıl 9, Sayı 26, Temmuz-Ağustos-Eylül 2013, s.8-22.
- PARLA, T.: 2016 **Türkiye’de Anayasalar Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016**, İstanbul, Metis Yayınları.
- POLAT, E.G.: 2011 “**Osmanlı’dan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı**”, Ankara Barosu Dergisi, Sayı 03, s.128-157.
- QUATAERT, D.: 2004 **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları.
- RAZ, J.: 1998 “**Multiculturalism**”, Ratio Juris, Vol 11, No 3, 1998, s.193-205.

Refah Partisi **4. Büyük Kongre Açış Konuşması**: 1993.

- RUBİN, A.: 2017 **“Turkish Citizenship: the perils of hegemonic tendencies and the ‘shadow of securazition’,** Citizenship Studies, Vol 21 No 8, s.872-888.
- SEGLOW, J.: 2003 **“Multiculturalism”, Political Concepts, Ed. R.Bellamay, A.Mason,** Manchester, Manchseter University Press.
- SERBESTOĞLU, İ.: 2010 **“Osmanlı Devleti’nde Tabiiyet”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.**
- Sosyal Demokrat Halkçı Parti’nin **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri:** 1990
- STEINHAUS, K.: 1995 **Atatürk Devrimi Sosyolojisi,** İstanbul, Sarmal Yayınevi.
- ŞEN, A.: 2018 **“Değişim ve Devamlılık: Türkiye’de Vatandaşlık ve Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Asker-Sivil İlişkileri ve Darbeler”** Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 03, s.1099-1119.
- ŞENTÜRK, N.S.: 2009 **“Türk Vatandaşlığının Yasal ve Anayasal Esasları: Değişimler ve Devamlılıklar”, Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık, Der. F.Keyman-A.İçduygu,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ŞENTÜRK, N.S: 2008 **“Türkiye’de Vatandaşlık: Anayasal ve Yasal Düzenlemeler Işığında Bir İnceleme”, Aydınlanma, Türkiye, Vatandaşlık Haz. F.Keyman,** İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- TANÖR, B.: 1994 **İki Anayasa 1961-1982,** İstanbul, On iki Levha Yayınları.
- TANÖR, B.: 1998 **Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları 1918-1920.**

- TANÖR, B.: 2017 **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TANRIBİLİR, F.B.; T. TARHAN.: 2017 **Vatandaşlık Hukuku**, Ankara, Yetkin Yayınları.
- TAYLOR, C.: 2018 “Tanınma Politikası”, **Çokkültürcülük Tanınma Politikası**, Haz. A.Gutmann, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları s.46-93.
- TBMM Zabıt Ceridesi 11.11.1942: www.tbmm.gov.tr
- TBMM Zabıt Ceridesi 24.06.1934: www.tbmm.gov.tr
- TİMUR, T.: 2010 “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Ed.S.Akşin, S.Balcı, B.Ünlü, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- TOPRAK, Z.: 1988 “**80. Yıldönümünde Hürriyetin İlanı (1908) ve Rehber-i İttihad**”, “Toplum ve Bilim Dergisi”, Yaz 1988 Sayı:42, s.157-173.
- TOPUZKANAMIŞ, Ş.E.: 2013 **Vatandaşlık Üstüne Bir Tez**, İstanbul, On İki Levha Yayınları.
- TÖRE, N.: 2017 “**Değişen Dünyada Vatandaşlık**”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Sayı 10, s.553-595.
- TURNER, B.S.: 2012 “Bir Vatandaşlık Kuramının Ana Hatları”, **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara**, Haz. A.Kadıoğlu, İstanbul, Metis Yayınları, s.107-140.
- Türk Dil Kurumu: 2019 “**Yurttaşlık**”, www.tdk.gov.tr
- Türk Dil Kurumu: 2020 “**Kültür**”, www.tdk.gov.tr
- Türk Dil Kurumu: 2020 “**Örgüt**”, www.tdk.gov.tr

- ULUÇ, Ö.: 2012 **“İmparatorluktan Ulus Devlete Vatandaşlık Halleri Osmanlı ve Türkiye’de Vatandaşlık Politikaları”** Toplum Bilimleri Dergisi, Cilt 6, s.7-30.
- ÜNLÜ, B.: 2018 **Türklük Sözleşmesi Oluşumu, İşleyişi ve Krizi,** Ankara, Dipnot Kitap.
- ÜNSAL, A.: 1998 **“Yurttaşlık Anlayışının Gelişimi” 75 Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru, Ed. A.Ünsal,** İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları,s.4-11.
- ÜSTEL, F.: 1999 **Yurttaşlık ve Demokrasi,** Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.
- ÜSTEL, F.: 2014 **Makbul Vatandaşın Peşinde,** İstanbul, İletişim Yayınları.
- YEĞEN, M.: 2008 **“Türkiye’de ki Kürt Sorunu Örneği Eski Anayasa Yeni Vatandaşlık”, Liberal Düşünce Dergisi,** Bahar,2008, Sayı: 50 s.55-65.
- YEĞEN, M.: 2009 **“Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık”, Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı, Ed. V.Coşkun,** İstanbul.
- Yenişafak: 2020 **“1987 Anayasa Referandumu Sonuçları”,** www.yenisafak.com.tr
- YILDIZ, A.: 2013 **Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulus Kimliğinin Etno-Kültürel Sınırları,** İstanbul, İletişim Yayınları.
- YUMUL, A.: 2006 **“Azınlık mı Vatandaş mı?”, Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları,** Der. T. TARHANLI, A. KAYA, İstanbul, TESEV.

- YUMUL, A.: 2008 “Bir Adam Yaratmak”, **Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık**, Ed.F.Keyman, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, s.96-105.
- YÜZBAŞIOĞLU, N.: 2003 “2001 Anayasa Değişikliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Anayasa ve Uyum Yasaları**, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- ZÜRCHER, E.J.: 2009 **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları.

KUBİLAY DÜZENLİ
YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ VE TÜRKİYE’DE YURTTAŞLIK
İSTANBUL 2020

